

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՊ
2015

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

**ՊԱՏՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

1

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2015

МИКАЭЛ МАЛХАСЯН

**ИСТОРИКО-
ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

1

**ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ
2015**

MIKAYEL MALKHASYAN

**HISTORICAL-DEMOGRAPHIC
RESEARCH**

COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

1

YEREVAN
YSU PRESS
2015

ՀՏԴ 314.011(045)

ԳՄԴ 60.7 ց1

Մ 163

Տպագրվում է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ

Рекомендовано к печати Ученым советом
Исторического факультета ЕГУ

Published by the recommendation
of the Academic Council of the Faculty of History of YSU

Մալխասյան Միքայել

Մ 163 Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություններ. գիտական հոդ-
վածների ժողովածու, գիրք 1. – Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015. – 248 էջ:

Մ. Մալխասյանի գիտական հոդվածների ժողովածուի առաջին գրքում ներկայացվում են 2008-2013 թթ. հեղինակի հրատարակած մոտ 40 հոդվածներից և հոդվածաշարերից 21-ը, որոնք հիմնականում նվիրված են պատմական ժողովրդագրության, հայ սփյուռքի պատմության ու աշխարհագրության հիմնախնդիրներին:

Малхасян Микаэл

Историко-демографические исследования. Сборник научных статей, книга 1. - Ереван, Изд. ЕГУ, 2015. – 248 с.

В первой книге сборника научных статей М. Малхасяна представлены 21 из около 40 статей, опубликованных автором в 2008-2013 гг. Большая часть статей посвящена проблемам исторической демографии, истории и географии армянской диаспоры.

Malkhasyan Mikayel

Historical-demographic research. Collection of scientific articles, book 1. - Yerevan, YSU press, 2015. – 248.

In the first book of scientific articles by M. Malkhasyan are introduced 21 out of 40 articles published by the author in 2008-2013. Most of the articles are devoted to the problems of historical demography, and history and geography of the Armenian Diaspora.

ՀՏԴ 314.011(045)

ԳՄԴ 60.7 ց1

ISBN 978-5-8084-1985-8

© ԵՊՀ հրատ., 2015 թ.

© Մ. Մալխասյան, 2015 թ.

Խմբագրական խորհուրդ՝
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պ. գ. դ., պրոֆ. Ա. Մելքոնյան
պ. գ. դ., պրոֆ. Է. Մինասյան
ասիստ. Գ. Բադալյան
պ. գ. թ., դոց. Ս. Գաբրիելյան
ա. գ. թ., դոց. Գ. Հովհաննիսյան
ա. գ. թ., դոց. Ս. Սուվարյան

Редакционная коллегия:
академик НАН РА, д. и. н., проф. А. Мелконян
д. и. н., проф. Э. Минасян
асист. Г. Бадалян
к. и. н., доц. М. Габриелян
к. г. н., доц. Г. Оганесян
к. г. н., доц. С. Суварян

Editorial board:
Member of NAS RA, DSc, Prof. A. Melkonyan
DSc, Prof. E. Minasyan
Assist. G. Badalyan
PhD in History, Assoc. Prof. M. Gabrielyan
PhD in Geography, Assoc. Prof. G. Hovhannisyan
PhD in Geography, Assoc. Prof. S. Suvaryan

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Սիրելի՛ ընթերցող, Ձեր դատին է ներկայացվում 2008-2013 թթ. մեր կողմից հրատարակած հոդվածների մի մասն ամբողջացնող այս ժողովածուն: Տպագրվելով գիտական ամսագրերում, հոդվածների ժողովածուներում և այլ հանդեսներում՝ հոդվածները հիմնականում ընդգրկում են պատմական ժողովրդագրության հիմնահարցերի շրջանակը: Սա, ըստ էության, գիտական հոդվածների ժողովածուի առաջին հատորն է, և հուսով ենք, որ հընթացս կատարվող աշխատանքները հիմք կդառնան հաջորդ հատորյակի հրատարակման համար:

Ամփոփելով ուսումնասիրությունների ուսանողական շրջանը՝ այս աշխատությունը մատնանշում է անցումը գիտական նոր մոտեցումների շրջանակ՝ պարտավորեցնելով կատարելագործել գիտահետազոտական մեր հմտությունները, ուստիև որոշակի լրամշակումներ ենք կատարել հոդվածների մի մասում:

Ըստ բովանդակության՝ հատորյակը բաղկացած է հետևյալ բաժիններից՝

1. Հայաստանի պատմական ժողովրդագրություն
2. Արդի ժողովրդագրական գործընթացներ
3. Հայ սփյուռքի պատմություն և աշխարհագրություն
4. Հավելված. personalia (պատմական անհատներ):

Հոդվածների մի փոքր մասը տպագրվել է այնպիսի հանդեսներում, որտեղ հղումներ կատարել չի պահանջվում, ուստի այստեղ նշել ենք համապատասխան հղումները կամ վերջում ավելացրել գրականության ցանկ:

Ամփոփելով ներածական խոսքը՝ շնորհակալություն ենք հայտնում պրոֆեսորներ Բաբկեն Հարությունյանին, Աշոտ Մելքոնյանին, Էդիկ Մինասյանին, Պետրոս Հովհաննիսյանին և Վլադիմիր Ղազարխեցյանին, սիրելի դասախոս Գեղամ Բադալյանին, դոցենտներ Գուրգեն Հովհաննիսյանին, Մխիթար Գաբրիելյանին և Սեյրան Սուվարյանին, սիրելի ուսուցիչ Եվգենյա Ղալումյանին, ովքեր ուսումնասիրությունները կատարելիս մշտապես աջակցել են իրենց խորհուրդներով:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ДЕМОГРАФИЯ
АРМЕНИИ**

**HISTORICAL DEMOGRAPHY
OF ARMENIA**

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍԵՖՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՋԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ՀՉՈՐԱՑՈՒՄԸ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ԱՉԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
17-ՐԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԱՉԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՎՐԱ**

15-րդ դ. վերջին և 16-րդ դ. սկզբին Մերձավոր Արևելքի ռազմաքաղաքական դրության կիզակետը տարածաշրջանի երկու հզոր տերությունների՝ Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի՝ վճռականորեն հանդես գալն էր տարածաշրջանի վերաբաժանման համար մղվող պայքարում: Ինչպե՞ս ստացվեց, որ այս երկու տերությունները հզորացան և ստանձնեցին տարածաշրջանը վերաբաժանողի դերը: Ինչո՞ւ տարածաշրջանի մյուս պետություններն ու էթնիկական հանրություններն ի վիճակի չեղան՝ կանգնեցնելու այս տերությունների նվաճումները:

Այս հարցերի պատասխանները գտնելու համար նախևառաջ պարտավոր ենք ետադարձ հայացք գցել Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան տերության առաջացման ու վաղ շրջանի պատմությանը:

Օսմանյան կայսրության առաջացումն ու հզորացումը: Օսմանյան ավանդության համաձայն՝ օսմանյան պետության հիմնադիրն է թուրքմենական (օղուզական կայը ցեղ) ցեղապետ Էրթողրուլ բեյը (13-րդ դ.) իր 400 մարտիկներով: 1228 թ. ընդունելով իր վասալական կախվածությունը Իկոնիայի (Ռումի) սելջուկյան սուլթան Ալահեդդին Զեյթուբադ 1-ինից (1219-1236 թթ.)՝ Էրթողրուլը վերջինիս կողմից ստացել է Բյուզանդական կայսրությանը սահմանամերձ որոշ տարածքներ Փոքր Ասիա թերակղզու արևմտյան մասում գտնվող Ղարաչադադի քրիստոնեաբնակ շրջանում՝ Սյոդուլթ (բյուզ.՝ Թեբասիոն մինչև 1231 թ.) կենտրոնով¹: Էրթողրուլ բեյի մահվանից հետո, համաձայն քոչվորական սովորույթի, իշխանությունն անցավ Նրա կրտսեր որդի Օսմանին (1281-1324 թթ.), որն ստացավ ուջբեյի (հայկ.՝ *բդեշխ*), այսինքն՝ սահմանապահ բեյի տիտղոս: Նրա ինդիրն էր կանգնեցնել

¹ Гребенюк А., Курс лекций по истории мировых цивилизаций, ч. 3: цивилизации средневековой Европы, Москва, 2006, с. 205.

մոնղոլների հարձակումները սահմանի՝ իրեն վստահված հատվածում¹:

13-րդ դ. վերջին Իկոնիայի սուլթանությունը բավականին թուլացել էր թե՛ բազում ապստամբություններից, թե՛ մոնղոլների, մասնավորապես՝ Յուլադյանների պետության հետ ընդհարումներից: Նման պայմաններում Օսմանը, շարունակելով ձևականորեն ընդունել Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանի սյուզերենությունը (գերագահությունը), նվաճողական քաղաքականություն սկսեց արևմտաեվրոպական երկրների բնակչության գիտակցության մեջ Քրիստոնեական Արևելքի խորհրդանիշը համարվող Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ: Տիրելով բյուզանդական մի շարք սահմանամերձ ամրությունների ու բնակավայրերի՝ 1291 թ. Օսմանը գրավեց Մելանգիան (թուրք.՝ Դարաջահիսար) և իրեն ինքնուրույն տիրակալ սկսեց համարել: 1299 թ. Իկոնիայի սուլթանությունում բռնկված հերթական ապստամբության ժամանակ սուլթան Ալահեդդին Քեյքուբադ 3-րդը (1298-1302 թթ.) փաստացիորեն կորցնում է իշխանությունը, և Օսմանը, ազատվելով Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանից վասալական կախվածությունից, փաստական անկախություն ձեռք բերեց՝ ձևականորեն ընդունելով տարածաշրջանի հզորագույն պետության՝ մոնղոլական Յուլադյան պետության գերագահությունը²: Դեռ ավելին, 1307 թ. Իկոնիայի սուլթանությունն առհասարակ դադարեց գոյություն ունենալուց, և Օսմանն աստիճանաբար սկսեց գերիշխող դիրք գրավել Փոքր Ասիայի թյուրքական ցեղերի քաղաքական գիտակցության մեջ:

Այսպիսով, 1299 թ. Փոքր Ասիայի քաղաքական քարտեզում հայտնվում է մի նոր պետություն, որը նրա փաստացի հիմնադիր Օսմանի անունով ստանում է Օսմանյան պետություն անվանումը: Այս նորաստեղծ պետությունը բավականին կարճ ժամանակամիջոցում վերածվում է իսկական կայսրության՝ սպառնալով թե՛ Մերձավոր Արևելքի և թե՛ Յարավարևելյան Եվրոպայի երկրներին ու Եթևոսներին:

¹ Рансимен С., Падение Константинополя в 1453 году, Москва, 2008, с. 3-14.

² Բալթուրյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 44-45: Յարկենք համարում է նշել, որ հողվածի հրատարակման ժամանակ այս գիրքը հրատարակված չի եղել, և հղվող հատվածն ավելացվել է սույն ժողովածուի հրատարակման շրջանակներում լրամշակումներ կատարելիս:

Օսմանյան պետությունն իր գոյության հենց առաջին տարիներից որդեգրում է բացահայտ նվաճողական քաղաքականություն, որի առաջին հարվածները, ինչպես արդեն նշել ենք, ուղղվում են Բյուզանդական կայսրության դեմ: Այսպես, 1320-1330-ական թթ. օսմանյան բանակը գրավում է բյուզանդական վերջին տիրույթները Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևելքում՝ Պրուսան (թուրք.՝ Բուրսա), Նիկեան (թուրք.՝ Իզնիկ) և Նիկոմեդիան (թուրք.՝ Իզմիտ): Այս քաղաքներից առավել մեծ կարևորություն ուներ Բուրսան, որը Արևելքի և Արևմուտքի միջև տարանցիկ առևտրի կարևորագույն կետերից էր: Եվ պատահական չէր, որ, 1326 թ. գրավելով Բուրսան, օսմանյան պետության առաջնորդ Օրհանը (1324-1362 թթ.) այն դարձրեց իր պետության առաջին մայրաքաղաքը¹:

Իր գոյության հենց սկզբից Օսմանյան կայսրությունը ռազմա-ավատատիրական պետություն էր, որովհետև պետության հիմքն էին հանդիսանում սիպահիները, այսինքն՝ ավատատեր-զինվորականները: Պետական կառավարման նման համակարգը հնարավորություն էր տալիս՝ ավելի ու ավելի ընդարձակելու Օսմանյան կայսրության սահմանները, քանի որ սիպահիների հիմնական խնդիրն էր նորանոր տարածքների նվաճումն ու թալանը:

Օրհանը 1352 թ. Դարդանելի նեղուցի եվրոպական ափին՝ Գալլիպոլի թերակղզում, բյուզանդացիներից գրավեց Ցիմպե ամրոցը, և այս կերպ սկսվեցին օսմանյան նվաճումները Եվրոպայում²:

14-րդ դ. երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունը շարունակում է իր ակտիվ նվաճողական քաղաքականությունն արդեն Յարավարնեյան Եվրոպայում՝ զավթելով Արևելյան Թրակիայի մեծագույն մասը և Բուլղարիայի հարավարևմտյան մասը: Եվ այսպես, 1362 թ. Մուրադ 1-ինը (1362-1389 թթ.) գրավեց Ադրիանապոլիսը՝ այն դարձնելով մայրաքաղաք: Ավելին, 1389 թ. Կոսովոյի դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում Մուրադ 1-ինի գլխավորած մոտ 30 հազարանոց օսմանյան բանակը պարտության մատնեց իշխան Լազարի գլխավորած սերբական 15-20 հազարանոց բանակին, և

¹ Рансимен С., с. 6-7.

² “История Средних веков”, т. 1, под ред. С. П. Карпова, 7-е изд., Москва, 2010, с. 544.

Սերբիան (առանց Չեռնոգորիայի) վասալական կախման մեջ ընկավ Օսմանյան կայսրությունից: Այս հարթանակից մի քանի տարի հետո՝ 1393 թ., նվաճվեց ողջ Բուլղարիան: Այսպիսով, Օսմանյան կայսրությունը հետզհետե իր տիրապետությունն էր հաստատում ուղղափառ (օրթոդոքս) քրիստոնեության հետևորդ եթնոսների վրա¹:

Ինչպես հայտնի է, այդ ժամանակաշրջանում Էգեյան ծովի ավազանում Բյուզանդական և Օսմանյան կայսրություններից գատ տիրույթներ ունեին նաև իտալական վաճառաչաի քաղաքներից Վենետիկն ու Ջենովան, որոնք ցանկանում էին Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող տարանցիկ առևտրի՝ Էգեյան և Մարմարա ծովերի արփերին գտնվող կարևորագույն հենակետերն իրենց ձեռքում պահել՝ այդ առևտուրն ամբողջությամբ վերահսկելու համար: Նրանց տիրույթների պահպանման ու ընդարձակման երաշխիքը անսահմանափակ հարստությունները, կրոնական միաբանություններն ու «խաչակիր» ասպետներից կազմված բանակներն էին: Փաստորեն, բացի սուննի մահմեդական թյուրք-օսմանցիներից և ուղղափառ քրիստոնյա հույներից ու հարավային սլավոններից, տարածաշրջանում կային նաև կաթոլիկ քրիստոնեության հետևորդ պետությունների բանակներ: Այնուհանդերձ, Վենետիկի և Ջենովայի տիրույթների գոյությունը տարածաշրջանում ոչ թե փոխում էր ուժերի հարաբերակցությունը՝ հոգուտ քրիստոնյա եթնոսների, այլ նպաստում էր թուրքական նվաճումների հետագա ծավալմանը: Բանն այն է, որ մինչև 14-րդ դ. վերջը Վենետիկը, Ջենովան, Բյուզանդիան և բալկանյան պետությունները, առևտրական ուղիների վրա վերահսկողություն սահմանելու մղումից ելնելով, ժամանակ առ ժամանակ ռազմական գործողություններ էին վարում միմյանց դեմ՝ հաճախ փորձելով իրենցից որևէ մեկի կողմը գրավել Օսմանյան կայսրությանը²:

Քրիստոնյա պետությունների միջև ընթացող անվերջ բախումները և դրանցում Օսմանյան կայսրության միջամտությունը նպաստում էր թուրք-օսմանցիների հետագա նվաճողական պլանների իրականացմանը: Այսպես, 1390-ական թթ. առաջին կեսին Օսմանյան

¹ Рансимен С., с. 7.

² Նույն տեղում:

կայսրության կողմից նվաճվեցին Թեսալիան ու Մակեդոնիան, և անմիջական սպառնալիք ստեղծվեց իտալական քաղաք-պետությունների՝ Յուլիանոսի տարածքում գտնվող տիրույթների համար: 1396 թ. Նիկոպոլի ճակատամարտում օսմանյան բանակը ջախջախեց Յուլիանոսի թագավոր Սիգիզմունդ Լյուքսեմբուրգի գլխավորած եվրոպական ասպետների միացյալ բանակը՝ ճանապարհի հարթելով Բալկանյան Յուլիանոսում հետագա նվաճումների համար¹: Այս հաջողությունների հեղինակ Բայազիդ 1-ինը (1389-1402 թթ.), ոգևորված այս հաջողություններից, սկսեց իրեն կոչել «սուլթան»²:

14-րդ դ. վերջին օսմանյան բանակը զավթեց նաև Փոքր Ասիայի արևելքում գտնվող տարածքներ՝ հասնելով ընդհուպ մինչև Սամսուն և Սեբաստիա քաղաքները: Այնուհանդերձ, Օսմանյան կայսրությանը մեծ անհաջողություն էր սպասվում: Այսպես, 1402 թ. Անգորայի (այժմ՝ Անկարա) ճակատամարտում միջինասիական թուրքմեն տիրակալ Էնկ-Թեմուրը խորտակիչ պարտության մատնեց թուրքերին, իսկ սուլթան Բայազիդ 1-ինը գերի ընկավ:

Նման սուսկալի պարտությունից հետո օսմանյան պետությունը խորը ճգնաժամի մեջ ընկավ. կորցնելով Փոքր Ասիայի արևելյան մասը՝ թուրքերը ձևականորեն իրենց վերահսկողությունը պահպանեցին թերակղզու կենտրոնական մասերի վրա, որոնք բաժան-բաժան եղան քոչվորական զանազան իշխանությունների միջև:

Այս վիճակը շարունակվեց մինչև Մուրադ 2-րդ սուլթանի կառավարման ժամանակաշրջանը (1421-1451 թթ.): Բյուզանդիան, Վենետիկն ու Ջենովան ստեղծված իրավիճակից ոչ մի կերպ չկարողացան օգտվել, քանի որ զբաղված էին միմյանց միջև հարաբերություններ պարզելու գործով:

Միավորելով օսմանյան պետության՝ բաժան-բաժան եղած տիրույթները՝ Մուրադ 2-րդը 1440-ական թթ. վերսկսեց նվաճողական ակտիվ քաղաքականությունը: Ռազմական ուժի ցուցադրման հիանալի հնարավորություն ընձեռնվեց խաչակիրների դեմ երկու ճակա-

¹ «История Средних веков», с. 544-545.

² Рансимен С., с. 9.

տամարտերում, որտեղ Մուրադ 2-րդի բանակը կատարյալ հաղթանակի հասավ:

Այնուհետև վերսկսվեց թուրքական էքսպանսիան Բալկաններում: Բոլոր քրիստոնյա էթնոսների համար հոգեբանական մեծ ցնցում էր Քրիստոնեական Արևելքի պատվար Կոստանդնուպոլսի անկումը: Այսպես, օսմանյան սուլթան Մեհմեդ 2-րդ Ֆաթիհը (Նվաճող, 1444-1446 և 1451-1481 թթ.) 1453 թ. մայիսի 29-ին՝ երկամսյա պաշարումից հետո, գրավեց Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը, որը հանդիսանում էր արևելյան ու արևմտյան քաղաքակրթությունների յուրօրինակ մի խաչմերուկ¹:

Այսպիսով, ուղղափառ Բյուզանդական կայսրությունը դադարեց գոյություն ունենալուց, իսկ նրա հռչակավոր մայրաքաղաքը վերանվանվեց Ստամբուլ և դարձավ օսմանյան պետության մայրաքաղաքը: Այնուհանդերձ ուղղափառ և արևելյան ուղղափառ քրիստոնյաներն (այդ թվում և հայերը) ավանդույթի ուժով մինչ օրս էլ շարունակում են քաղաքը Կոստանդնուպոլիս կոչել:

Ո՞վ էր մեղավոր քրիստոնեության գլխավոր կենտրոններից մեկի կործանման համար: Արդյոք պետք է պարզունակորե՞ն պատկերացնենք, որ Նվաճող մահմեդական թուրք-օսմանցիներն էին միայն մեղավոր, թե՞ պետք է գիտակցենք, որ մեղքի իրենց բաժինն ունեին նույն կաթոլիկ ջենովացիներն ու վենետիկցիները, որոնք Բյուզանդիայի հետ խոսում էին միայն «դրամի լեզվով», ինչպես նաև իրենք՝ բյուզանդական իշխող շրջանակները, որոնք անգամ ամենավտանգավոր պահերին լուրջ տարածայնություններ էին ունենում և անհամաձայնեցված գործում:

Կոստանդնուպոլսի անկման լուրն իսկական բոթի պես ընդունվեց Հայաստանում, որն այդ ժամանակ գտնվում էր մահմեդական կարակոյունլու թուրքմենների տիրապետության ներքո: Չնայած այն հանգամանքին, որ Բյուզանդիան էր հայոց պետականության՝ Բագրատունյաց թագավորության կործանման (1045 թ.) գլխավոր մեղավորը, այնուհանդերձ հայերը, լինելով քրիստոնյա ժողովուրդ, ազա-

¹ Առավել մանրամասն տե՛ն **Քայրուրդյան Վ.**, Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 118-154:

տագրական պայթարի հաջողության գրավական էին համարում որևէ քրիստոնյա պետության օգնությունն օտար տիրապետությունների դեմ պայքարում, իսկ Բյուզանդիան, ի տարբերություն արևմտաեվրոպական պետությունների, շատ ավելի մոտ էր գտնվում Հայաստանին: Այսպիսով, ազատագրական պայթարի այս ձևի պատրանքը վերացավ Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքի անկմամբ:

1450-1480-ական թթ. հպատակեցվին և օսմանյան պետության կազմի մեջ ընդգրկվեցին Սերբիան (1459 թ.), Բոսնիան (1463 թ.), Մոնթան, Յունաստանի մեծ մասը (մասնավորապես՝ Ատտիկան), Բյուզանդական կայսրության անկլավ-մնացորդ Տրապիզոնի կայսրությունը (1468 թ.), Դրիմի խանությունը, Ռումինիայի հիմնական մասը կազմող Վալախիան, ինչպես նաև՝ Ալբանիան (1479 թ.) և Հերցեգովինան (1482 թ.): Այսպիսով, թուրք-օսմանցիներն իրենց վերահսկողությունը սահմանեցին Բալկանների և Սև ու Էգեյան ծովերի մեծագույն մասի, ինչպես նաև Դրիմի նկատմամբ¹: 1517 թ. օսմանյան բանակը պարտության է մատնում Եգիպտոսի մամլուքներին՝ նոր տարածքներ զբաղեցնելով Փոքր Ասիայում, Մերձավոր Արևելքում և Հյուսիսային Աֆրիկայում:

Փաստորեն, 15-րդ դ. երկրորդ կեսին սկսվում է Օսմանյան կայսրության առավելագույն հզորության դարաշրջանը, և այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանը չէր կարող անմասն մնալ օսմանյան դեկավարության նվաճողական ծրագրերից:

Սեֆյան տերության առաջացումն ու հզորացումը: Սեֆյանների դերվիշական միաբանությունը հիմնադրել է շեյխ Սեֆի ադ-դին Իսհակը (ապրել է 1252-1334 թթ.) 13-րդ դ. վերջին, Արևելյան Ատրպատականի Արդաբիլ քաղաքում²: Այսպիսով, 13-րդ դ. վերջին Մերձավոր Արևելքի քաղաքական քարտեզում փաստացիորեն հայտնվում է մի նոր պետական կազմավորում, որը նրա փաստացի հիմնադիր Սեֆիի անունով ստանում է Սեֆյան պետություն անվանումը:

Սեֆյանների գաղափարախոսական զենքը իսլամի շիա ուղղությունն էր: Շեյխ Սեֆին ոգեշնչված էր իսլամի ծայրահեղական քարո-

¹ Рансимен С., с. 8.

² “Большая советская энциклопедия”, т. 23, Москва, 1976, с. 325.

զիչ Թաջ ադ-Դին Իբրահիմ Գիլանիի (շեյխ Չահիդ, 1218-1301 թթ.) քարոզներով, և մոտ 1300 թ. Արդաբիլի շրջանում հիմնադրելով իր միաբանությունը՝ նա աստիճանաբար հավաքում է հետևորդների մեծ բանակ՝ ձեռք բերելով նաև քաղաքական ազդեցություն¹:

13-րդ դ. վերջից մինչև 1570-ական թթ. Սեֆյանների հենարանն էին հանդիսանում թյուրքական քոչվոր 7 ցեղեր, որոնց անվանում էին ղզլբաշներ, այսինքն՝ կարմիր գլխարկ կրողներ, քանի որ նրանք կրում էին կարմիր գլխարկներ:

Այս նորաստեղծ պետությունը, ի տարբերություն օսմանյան պետության, ընդարձակվում էր միայն ասիական ուղղությամբ: 15-րդ դ. վերջին Սեֆյանները՝ Իսմայիլի գլխավորությամբ, կատաղի պայքար են սկսում տարածաշրջանի մեծ մասի վրա իշխող թուրքմենական ակկոյունլու քոչվոր ցեղերի դեմ: Սեֆյանների հետաքրքրությունների ոլորտում էին հայտնվել Չայաստանը, Միջագետքը, Շիրվանը, Վրաստանը, ողջ Ատրպատականն ու Իրանը և այլ տարածքներ:

Փաստորեն, 15-րդ դ. վերջից սկսած Չայաստանը հայտնվում է Օսմանյան կայսրության և Սեֆյանների հետաքրքրությունների ոլորտում:

Ալխարհաքաղաքական դրության սրումը Մերձավոր Արևելքում և Չայաստանը 15-րդ դ. վերջին: 15-րդ դ. առաջին կեսին Չայաստանը գտնվում էր թուրքմենական քոչվոր կարակոյունլու ցեղերի տիրապետության տակ: 1468 թ. թուրքմենական քոչվոր ակկոյունլու ցեղերը պարտության մատնեցին նրանց և նվաճեցին Չայաստանի ողջ տարածքը:

Թե՛ կարակոյունլուների, թե՛ ակկոյունլուների տիրապետությունը կատարյալ խավարի դարաշրջան էին Չայաստանի համար, և, այնուհանդերձ, Չայաստանին սպասվում էր առավել թշվառ մի ժամանակաշրջան, երբ թուրք-օսմանցիները և Սեֆյանները կջախջախեին ակկոյունլուներին և պատերազմներ կսկսեին միմյանց միջև:

Օսմանյան սուլթան Մեհմեդ 2-րդ Ֆաթիհը 1473 թ. օգոստոսին Դերջանի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց ակկոյունլու թուրքմենների սուլթան Ուզուն

¹ “The Cambridge History of Iran”, vol. 6, Cambridge, 2006, p. 190-192.

Հասանին (1453-1477 թթ.): Դերջանի ճակատամարտի անմիջական հետևանքն էր Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան մասի (Էրզրում, Կամախ, Դերջան, Բաբերդ ևն) միացումը Օսմանյան Թուրքիային¹: Փաստորեն, Օսմանյան կայսրությունը, ի հաշիվ Հայաստանի, աստիճանաբար ընդարձակում էր իր արևելյան տիրույթները:

1499-1502 թթ. պատերազմելով ակկոյունլուների և նրանց դաշնակից մյուս քոչվորների դեմ՝ Իսմայիլ Սեֆյանը Շարուրի դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում վերջնական պարտության մատնեց ակկոյունլուներին և 1502 թ. գրավեց Ատրպատականի կենտրոն Թավրիզը: Իսմայիլն իրեն հռչակեց Պարսկաստանի շահ՝ Թավրիզը դարձնելով Սեֆյան պետության առաջին մայրաքաղաքը (մինչև 1555 թ.): Սեֆյանները հավակնում էին ակկոյունլուների՝ վերացած պետության բոլոր տարածքներին, ինչը նշանակում էր բախման անխուսափելիություն այդ տարածքների մեկ այլ հավակնորդի՝ Օսմանյան կայսրության հետ:

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրությունն աստիճանաբար ծավալվում էր դեպի արևելք, իսկ Սեֆյան տերությունը՝ դեպի արևմուտք: Տնտեսության էքստենսիվ զարգացման ուղիով ընթացող երկու պետություններն էլ իրենց առջև նպատակ էին դրել՝ լիակատար տիրապետություն հաստատելու Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ, ուստի այս տերությունների միջև ռազմական բախումն անխուսափելի էր:

Թուրք-պարսկական առաջին պատերազմը և Հայաստանի առաջին բաժանումն Օսմանյան կայսրության ու Սեֆյան Պարսկաստանի միջև: 16-17-րդ դդ. Հայաստանը դարձավ Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև արյունահեղ պատերազմների թատերաբեմ, ինչի արդյունքում Հայաստանի տնտեսությունը հայտնվեց խիստ անկումային վիճակում:

1507-1508 թթ. Սեֆյան շահ Իսմայիլ 1-ինը (1502-1524 թթ.) գրավեց Հայաստանի և Իրաքի մեծ մասը, իսկ մինչ այդ նա արդեն գրավել էր Շիրվանը: Սեֆյանների նման գործողություններն առիթ դարձան թուրք-պարսկական առաջին պատերազմի (1514-1555 թթ.) սկսման համար:

¹ **Չոլալյան Մ.**, Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., Երևան, 1980, էջ 23:

Օսմանյան սուլթան Սելիմ 1-ին Յավուզը (Ահեղ, 1512-1520 թթ.) ռազմական գործողություններ ձեռնարկեց Սեֆյանների դեմ և 1514 թ. օգոստոսի 23-ին Չալդրանի (Արտազի (Մակուի) Ս. Թադեի վանքից հարավ) ճակատամարտում սոսկալի պարտության մատնեց նրանց: Այդ հաղթանակի հետևանքը եղավ 1514-1516 թթ. Արևմտյան Հայաստանի (Բարձր Հայք, Տուրուբերան, Ծոփք ևն) և Իրաքի մեծ մասի զավթումն Օսմանյան կայսրության կողմից: Այնուհանդերձ Չալդրանի ճակատամարտում Սելիմ 1-ինի հաղթանակը միայն ժամանակավոր հաջողություն էր, և Սեֆյանները պատասխան գործողություններ են ձեռնարկում Թահմասպ 1-ին շահի օրոք (1524-1576 թթ.): 1549-1554 թթ. կողմերը փորձեցին վերջնական հաջողության հասնել՝ դիմելով վճռական գործողությունների, սակայն դրանց անմիջական հետևանքը դարձան Բարձր Հայքի, Տուրուբերանի, Վասպուրականի, Արարատյան դաշտի, Շիրակի, Սյունիքի, Նախիջևանի և այլ հայկական տարածքների ցանքատարածությունների մեծ մասի ոչնչացումն ու բնակչության սնանկացումը¹: Սա էլ իր հերթին նպաստում էր տեղաբնիկ բնակչության շրջանում ժողովրդագրական ճգնաժամի առաջացմանը:

Այսպիսով, պատերազմն ընթանում էր փոխնիփոխ հաջողություններով՝ այդպես էլ վերջնական հաղթողին չորոշելով: Վերջիվերջո, Սեֆյաններն ու Օսմանյան կայսրությունը 1555 թ. մայիսի 26-ին հաշտության պայմանագիր կնքեցին Ամասիայում: Այդ պայմանագրով Հայաստանն առաջին անգամ բաժանվում էր Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև:

Պայմանագրի համաձայն իրավականորեն ամրագրվում էր Վասպուրականի մեծ մասի, Բարձր Հայքի, Տուրուբերանի, Աղձնիքի, Ծոփքի, Ալաշկերտի հովտի, Արևմտյան Վրաստանի (Իմերեթի թագավորությունը՝ Գուրիայով, Մեգրելիայով, Աբխազիայով և Սվանեթով) և Իրաքի մեծ մասի անցումն Օսմանյան կայսրությանը, իսկ Արևելյան Հայաստանի (Շիրակ, Գուգարք, Արարատյան դաշտ, Սյունիք, Արցախ, Ուտիք), Վասպուրականի արևելյան մասի, Արևելյան Վրաստա-

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 4, Երևան, 1972, էջ 84:

նի (Զարթիի և Կախեթի թագավորություններ) և Արևելյան Այսրկովկասի միացումը՝ Սեֆյան Պարսկաստանին¹:

Ամասիայի պայմանագրով Կարսի շրջանը չեզոք գոտի էր դառնում երկու տերությունների միջև: Այդ գոտու սահմաններն արևելքում հասնում էին մինչև Ախուրյան գետ, հարավում՝ Կաղզվանից հարավ, հյուսիսում՝ Չարիշատից հյուսիս (Չըլդըր լճից հարավ), արևմուտքում՝ Օլթի գետից արևելք²: Չեզոք գոտու ստեղծումը կատարյալ արհավիրք էր Կարսի շրջանի համար, քանի որ այն, ըստ եուղթյան, պետք է ամայացվեր՝ զրկվելով տեղի բնակչության զգալի մասից: Ահա հենց այս ժամանակվանից է Կարսի շրջանում սկսում հայ բնակչությունը կորցնել իր գերակշռող տեսակարար կշիռը:

Այսպիսով, թուրք-պարսկական առաջին պատերազմի արդյունքներն էին Սեֆյանների տարածքային կորուստները և Օսմանյան կայսրության սահմանների ընդարձակումը՝ ի հաշիվ Չայաստանի և Իրաքի մեծ մասի ու Վրաստանի արևմտյան մասի:

Թուրք-պարսկական երկրորդ պատերազմը և Չայաստանը:

Պարսից շահ Թահմասպ 1-ինը, նպատակ ունենալով՝ հստակեցնելու իր երկրի պետական կառավարումը, 1570-ական թթ. փորձ կատարեց՝ կարգի բերելու հարկային քաղաքականությունը և կենտրոնացնելու երկրի կառավարումը շահական արքունիքի ձեռքում: Այս քաղաքականությունը, ի վերջո, բերեց թյուրքալեզու ցեղերի դերի նվազմանը Սեֆյան պետությունում, և արդյունքում Սեֆյանների դեմ ուղղված ապստամբություններ բռնկվեցին Ատրպատականում (Գիլյան, Թավրիզ ևն) և Իրանի հյուսիս-արևելքում: Այսպիսով, թյուրքալեզու էթնիկական տարրը, որ մինչև 1570-ական թթ. հանդիսանում էր Սեֆյանների ռազմական հենարանը, այժմ վերածվում է Սեֆյանների դեմ պայքարում իր ազգակից (թյուրքալեզու) պետության՝ Օսմանյան կայսրության լուրջ հենարանի³:

¹ Տե՛ս «Չայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 49, քարտեզ՝ «Չայաստանը 16-րդ դ.: Պարսկա-օսմանյան պատերազմները», հեղինակ՝ Գ. Բադայան, մասշտաբ՝ 1:3 600 000, Երևան, 2008:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս “The Cambridge History of Iran”, vol. 6, էջ 250-256:

Թահմասա 1-ինի մահվանից հետո գահակալական պայքար է սկսվում Սեֆյան տերությունում, և, օգտվելով կենտրոնախույս ուժերի ապստամբությունների և գահակալական կռիվների հետևանքով Պարսկաստանում ստեղծված անկայուն իրադրությունից, Օսմանյան կայսրությունը 1578 թ. վերսկսում է ռազմական գործողությունները Սեֆյանների դեմ: Այսպիսով, սկսվում է թուրք-պարսկական երկրորդ պատերազմը¹:

Օսմանյան սուլթան Մուրադ 3-րդի (1574-1595 թթ.) բանակը Սեֆյաններից գրավեց Արևելյան Հայաստանը, Արևելյան Վրաստանը, Արևելյան Այսրկովկասը և Լուրիստանը: 1585 թ. թուրքերը երրորդ անգամ գրավեցին Ատրպատականի կենտրոն Թավրիզը (առաջին անգամ թուրքերը գրավել էին Թավրիզը 1514 թ., երկրորդ անգամ՝ 1534 թ.): Այսպիսով, այս անգամ ևս ռազմական գործողությունների ընթացքը շահեկան էր թուրքերի համար:

1590 թ. մարտի 21-ին Կոստանդնուպոլսում կնքված պայմանագրով ավարտվում է թուրք-պարսկական երկրորդ պատերազմը: Պայմանագրի կետերով իրավականորեն ամրագրվում էր Արևելյան Հայաստանի, Արևելյան Վրաստանի, Արևելյան Այսրկովկասի և Լուրիստանի միացումը Օսմանյան կայսրությանը: Ատրպատականից Պարսկաստանին մնաց միայն Արդաբիլի շրջանը²:

Օսմանյան Կայսրությանն անցած հայկական արևելահայկական տարածքներից Սյունիքում (Սևանա լճի ավազան (Ճմակ, Սողթ), Ծար, Զաշաթաղ, Սիսիան, Չավնդուր), Արցախում (Գյուլիստան, Ջրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա, Դիզակ) և Ղարադաղում պահպանվել էին հայկական կիսանկախ իշխանություններ և մելիքություններ, որոնց մեծ մասն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 18-րդ դ.³:

Թուրք-պարսկական երրորդ պատերազմը և Հայաստանը:

1602 թ. սկսվում է թուրք-պարսկական՝ արդեն երրորդ պատերազմը, որը, ի տարբերություն նախորդ երկու պատերազմների, սկսում են պարսիկները: Պատճառն այն էր, որ պարսից շահ Աբաս 1-ինը (1587-

¹ Տե՛ս «The Cambridge History of Iran», vol. 6, էջ 257:

² Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 49:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

1629 թթ.) ցանկանում էր վերադարձնել իր իսկ կողմից Օսմանյան կայսրությանը զիջած տարածքները: Բանն այն է, որ շահ Աբասը կարողացել էր ընդամենը մեկ տասնամյակի ընթացքում կատարել ռազմական և տնտեսական վերափոխումներ, որոնց արդյունքում ստեղծել էր հզոր ու մարտունակ բանակ և տնտեսապես ամուր պետություն: Փաստորեն, պարսից շահն այնպես էր վերակառուցել իր երկիրը, որ Պարսկաստանը պատրաստ էր նոր, անգամ՝ հաղթական պատերազմի:

Պատերազմից առաջ ստեղծվել էին նաև արտաքին նպաստավոր պայմաններ: 1590-ական թթ. Փոքր Ասիայում բորբոքվել էր «ջալալիների» (1519 թ. Թոքթաթում հակակառավարական ելույթ կազմակերպած շեյխ Ջալալիի անունով) ապստամբությունը, և Օսմանյան կայսրությունն զբաղված էր այն ճնշելու գործով: Փոքր-ինչ պարսկամետ դիրքորոշում էին որդեգրել օսմանյան լծից դժգոհ հայերն ու վրացիները: Պարսիկներին էին աջակցում նաև եվրոպական երկրները, որոնք վախեցած էին Օսմանյան կայսրության՝ Եվրոպայում ավելի ու ավելի ընդարձակվելու վտանգից: Չմոռանալք, որ հենց եվրոպացի մասնագետների (անգլիացի Էնթոն և Ռոբերտ Շերլի եղբայրներ) աջակցությամբ պարսիկները կարողացան վերակազմավորել և վերազինել իրենց բանակը: Հատկապես նորամուծություն էր հանդիսանում հզոր թնդանոթների կիրառությունը պարսկական բանակում, մինչդեռ դրանք օսմանյան բանակի կարևոր մասերից մեկն էին կազմում դեռևս 15-րդ դ. առաջին կեսից սկսած¹:

Այսպիսով, հաշվի առնելով ներքին ու արտաքին բոլոր նպաստավոր պայմանները, պարսից շահ Աբասը 1602 թ. ռազմական գործողություններ սկսեց Օսմանյան կայսրության դեմ: Բավականին կարճ ժամանակամիջոցում պարսիկները գրավեցին Ատրպատականի և Արևելյան Հայաստանի՝ ռազմաստրատեգիական և առևտրատնտեսական տեսանկյունից կարևորագույն կետերը՝ Թավրիզը, Ջուղան, Նախիջևանը, Երևանը, սակայն թուրքական հակահարձակումն ստիպում է պարսիկներին նահանջել մինչև Թավրիզ:

¹ Տե՛ս “The Cambridge History of Iran”, vol. 6, էջ 262-266:

Վերականգնելով իր բանակի մարտունակությունը՝ պարսից շահ Աբասը 1604-1607 թթ. վերագրավում է Արևելյան Հայաստանը, Արևելյան Վրաստանը, Հյուսիսային Իրաքը և Լուրիստանը: Հենց այս նվաճումներն էլ իրավականորեն ամրագրվում են 1612 թ. Նոյեմբերի 20-ին Թավրիզում կնքված պայմանագրով:

Թուրք-պարսկական պատերազմների հետագա ընթացքը և Հայաստանի վերջնական բաժանումն Օսմանյան կայսրության ու Սեֆյան Պարսկաստանի միջև: 1612 թ. կնքված հաշտությունը շատ անկայուն էր, քանի որ Օսմանյան կայսրությունն ու Սեֆյան Պարսկաստանը չէին լուծել իրենց առջև դրված ռազմավարական նվաճողական պլանները, ուստի 1616 թ. ռազմական գործողությունները վերսկսվում են: Օգտագործելով Ղրիմի խանության զորքերի աջակցությունը՝ թուրքերը փորձեցին շատ արագ արդյունքի հասնել, սակայն նրանց պլանները ձախողվեցին՝ հանդիպելով պարսիկների համառ դիմադրությունը: Արդյունքում, կողմերից և ոչ մեկը չհասավ իր նպատակին, և 1618 թ. նրանց միջև կնքվեց հաշտության ժամանակավոր պայմանագիր¹:

1623 թ. արդեն պարսիկները վերսկսեցին պատերազմը՝ նվաճելով Միջագետքը: Շահ Աբասը թուրքերից գրավեց Բաղդադը, Նաշաֆը, Զերբեյան, Ախալցխան և այլ խոշոր քաղաքներ:

Ռազմական գործողությունների ընթացքը փոխվեց, երբ Աբաս 1-ինը մահացավ: Թուրքերը նախ գրավեցին Հյուսիսային Միջագետքը (Մոսուլ քաղաքով), Ախալցխան, Ախալբալաքը, Թավրիզը ևն, իսկ 1638 թ.՝ Բաղդադը:

Այսպիսով, պատերազմի հետագա ընթացքը չէր բխում պարսիկների շահերից, քանի որ նրանք տարածքային կորուստներ էին ունենում: Միևնույն ժամանակ պատերազմի շարունակությունը չէր համապատասխանում նաև թուրքերի շահերին, քանի որ նրանք ռազմավարական նվաճողական պլաններ ունեին Եվրոպայում և բավականաչափ հյուժժվել էին Պարսկաստանի դեմ մոտ 125-ամյա պատերազմների հետևանքով:

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 4, էջ 104-105:

Փաստորեն, հաշտության պայմանագրի կնքումը բխում էր երկու տերությունների շահերից էլ, և պարսիկներն առաջարկում են թուրքերին հաշտություն կնքել, ինչին թուրքերը դրական պատասխան են տալիս:

Եվ ահա, 1639 թ. մայիսի 17-ին Տիգրիս գետի ձախափնյա Դիալա վտակի ավազանում գտնվող Կասրե-Շիրին բնակավայրում կնքվում է 30-ամյա հաշտության պայմանագիր, որն ուժի մեջ է մտնում մինչև 1720-ական թթ. թուրքական ներխուժումն Այսրկովկաս:

Պայմանագրի համաձայն՝ Արևելյան Հայաստանը (առանց Կարսի), Արևելյան Վրաստանը (Քարթլիի և Կախեթի թագավորություններ), Շիրվանը (մինչև Դերբենդ) և Ատրպատականն անցնում էին Իրանին, իսկ Հայաստանի մեծ մասը, Արևմտյան Վրաստանը (Իմերեթ, Մեգրելիա, Սվանեթիա, Գուրիա), Աբխազիան, Միջագետքը (Մոսուլլով և Բաղդադով)՝ Օսմանյան կայսրությանը:

Թուրք-պարսկական սահմանն անցնում էր հյուսիսում Իմերեթի և Քարթլիի թագավորությունների միջև սահմանագծով, այնուհետև անցնում դեպի հարավ-արևելք՝ Ախալցխան ու Ախալքալաքը թողնելով թուրքերին, իսկ Փարվանա լիճը՝ պարսիկներին: Իջնելով ուղիղ հարավ՝ սահմանն անցնում էր Ախուրյան գետի հունով և հասնում մինչև Արաքս գետի հետ միախառնման տեղը: Այնուհետև անցնելով Հայկական պար լեռնաշղթայով՝ սահմանը թեքվում էր դեպի արևելք և Սիս ու Մասիս լեռներով հարավում հասնում մինչև Վասպուրականի լեռներ, որտեղից էլ շարունակվում էր դեպի հարավ՝ Միջագետքը թողնելով թուրքական կողմում¹:

Այսպիսով, Հայաստանը վերջնականապես բաժանվում է Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև: Թուրքերին անցած հայկական տարածքները (բացառությամբ Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Աղբաբայի ևն) մինչ օրս էլ մտնում են Թուրքիայի կազմում, իսկ Պարսկաստանին անցած տարածքների հյուսիսային մասը 1801-1828 թթ. նվաճվում է Ռուսական կայսրության կողմից, և հետագայում (1918 թ.) հենց այս տարածքների մեծ մասում էլ ստեղծվում է

¹ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 50, քարտեզ՝ «Հայաստանը 17-րդ դ. 1-ին կեսին», հեղինակ՝ Գ. Բաղայան, մասշտաբ՝ 1:3 600 000, Երևան, 2008:

Հայաստանի Հանրապետությունը՝ տարածքային հիմքը դառնալով
Ներկայիս ՀՀ համար:

**Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դ.
վերջին քառորդին ու 17-րդ դ. 1-ին կեսին և հայ ազատագրական
միտքը:** Հայերիս համար թուրք-պարսկական պատերազմներում հի-
շատակության է արժանի ոչ այնքան Հայաստանի այս կամ այն մասի
զավթումը կամ վերագրավումը պարսիկների կամ թուրքերի կողմից,
այլ հայ բնակչության շրջանում ժողովրդագրական ճգնաժամի առա-
ջացումը: Այս համատեքստում նախևառաջ հիշատակության է արժա-
նի պարսից շահ Աբաս 1-ինի կողմից կազմակերպված բռնագաղթը
(«Մեծ սյուրգյուն»), որն իսկական արհավիրք դարձավ Արևելյան Հա-
յաստանի (Գանձակից մինչև Նախիջևան ու Սևանից մինչև Մակու),
Հյուսիսարևմտյան Ատրպատականի (Թավրիզից մինչև Ուրմիո լիճ) և
մասամբ՝ Արևմտյան Հայաստանի (Մուշից ու Վանից մինչև Էրզրում)
համար, քանի որ տեղի բնիկ էթնիկական տարրը բռնագաղթի է են-
թարկվում հայրենի հողից¹:

Բռնագաղթի պատճառն այն էր, որ պարսից շահ Աբաս 1-ինը
Նպատակ ուներ հայ վաճառականների միջոցով ընդլայնել Պարսկաս-
տանի արտաքին առևտրական և քաղաքական կապերը, ինչպես
նաև հայ արհեստավորների միջոցով զարգացնել երկրի հետամնաց
տնտեսությունը²: Նա հույս ուներ նաև մեծ հարված հասցնել Օսման-
յան կայսրության մետաքսի առևտրին՝ փոխարենը զարգացնելով մե-
տաքսի սեփական առևտուրը, որը Հայաստանի տարածքից տեղա-
փոխվելու էր հարավ՝ ընդհուպ մինչև Պարսից ծոց: Փաստորեն, այս
բռնագաղթի միջոցով պարսից շահը հեռահար նպատակներ էր հե-
տապնդում՝ ցանկանալով միաժամանակ հզորացնել իր երկիրն ու
թուլացնել թշնամուն:

Բռնագաղթի ենթարկվածների թիվը գերազանցում է 350 հա-
զարը³, որից միայն 150-200 հազարն է ողջ մնում բռնագաղթի երկա-

¹ Տե՛ս Առաքել Պավրիժեցի, Պատմություն, թարգմ.՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1988, էջ 52-59:

² Տե՛ս “The Cambridge History of Iran”, vol. 6, էջ 271:

³ Հակոբյան Թ., Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, 1960, էջ 383: Հարկ ենք համարում նշել, որ Հ. Առաքելյանը, վկայակոչելով 17-րդ դ. առանձին

րատև ու դաժան ճանապարհն անցնելուց հետո: Միայն Արաքս գետն անցնելիս դժվարություններից մահացել կամ խոշտանգումներով ոչնչացվել են շուրջ 100 հազար հայեր¹:

Վերոնշյալ առևտրաարհեստավորական հեռահար նպատակները հետապնդելով՝ շահ Աբաս 1-ինը Իրանի Սպահան քաղաքի Նոր մասում հիմնադրում է զուտ հայաբնակ Նոր Ջուղա ավանը, որտեղ վերաբնակեցվում են Նախիջևանի Ջուղա քաղաքից բռնագաղթված 3 հազար հայ ընտանիքները²: Ի տարբերություն քաղաքում բնակեցված 20 հազար վրացիներին, ովքեր շատ արագ պարսկալեզու դարձան և մահմեդականություն ընդունեցին, հայերը ոչ միայն պահպանեցին ազգային լեզուն ու հավատը, այլև լիովին պահպանեցին իրենց ազգային ինքնագիտակցությունը³:

Նոր Ջուղայի օրինակով ստեղծվեց նաև Ֆարրահաբադը Մազանդարանում՝ Կասպից ծովի հարավային ափին, որտեղ, սակայն, ճահճոտ տեղանքի աղտեղ կլիմայի պատճառով հայ բնակչությունը զանգվածաբար ոչնչացավ: Առաքել Դավրիժեցիի նշում է, որ ավելի քան 10 հազար տուն հայ է բնակեցվել Ֆարրահաբադում, սակայն իր երկի գրառման ժամանակ (այսինքն՝ 1651-1655 կամ 1658-1662 թթ. ժամանակամիջոցում) նրանցից հազիվ 4 հազար տուն մարդ էր մնացել⁴:

Բռնագաղթված հայերին բնակեցրին ոչ միայն Նոր Ջուղայում ու Ֆարրահաբադում, այլև Իրանի կենտրոնական Ալեջան, Բուրվարի, Գյանդուման (Զհարմահալ), Լեջան, Խանմիրգա, Մալայեր, Միզդե, Չղախոռ, Փերիա (Փարիա), Փլարդ, Զյարվանդ գավառներում: Հայերի

սկզբնաղբյուրների տվյալներ, առաջ է քաշում բռնագաղթվածների 500 հազար թիվը (Տե՛ս **Առաքելյան Ջ.**, Պարսկաստանի հայերը. նրանց անցեալը, ներկան եւ ապագան, մասն Ա, Վիեննա, 1911):

¹ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 51, քարտեզ՝ «Հայերի բռնագաղթը Շահ-Աբաս 1-ինի կողմից Պարսկաստան 17-րդ դ. սկզբին», հեղինակ՝ Գ. Բադալյան, մասշտաբ՝ 1:4 000 000, Երևան, 2008:

² “The Cambridge History of Iran”, vol. 6, p. 271.

³ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 272:

⁴ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 356:

քանակը շատացավ նաև Համադան, Շիրազ, Ռաշտ և այլ քաղաքներում¹:

Այսպիսով, թուրք-պարսկական հերթական պատերազմն իսկական արհավիրք է դառնում Հայաստանի համար՝ միայն բռնագաղթի գործընթացում զրկելով նրան շուրջ 350 հազար տեղաբնիկներից, այսինքն՝ հայերից: Փոխարենը բավականաչափ ստվարացավ Պարսկաստանի հայ համայնքը:

Թուրք-պարսկական պատերազմների հետևանքները Հայաստանի համար: Ինչպես տեսանք, 16-17-րդ դդ. Հայաստանը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև մշտական պատերազմների թատերաբեմում: Ինչպիսի՞ հետևանքներ ունեցան թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանի համար: Ինչպե՞ս դրանք ազդեցին Հայաստանի և, ընդհանրապես, հայոց պատմության հետագա ընթացքի վրա:

Թուրք-պարսկական պատերազմների հետևանքները սուկալի էին Հայաստանի համար: Դրանք իրենց ազդեցությունը թողեցին Հայաստանի թե՛ տնտեսության, թե՛ բնակչության էթնիկական պատկերի վրա: Արդյունքում *հայ բնակչության արտագաղթի համար ստեղծվել էին բոլոր երեք պատճառները՝ քաղաքական, մշակութային-կրոնական և սոցիալ-տնտեսական*: Ստորև դիտարկենք այդ պատճառներից յուրաքանչյուրը.

- Ինչպես տեսանք, պատերազմներն ընթանում էին փոխ-նիփոխ հաջողություններով, և հայկական տարածքները շարունակաբար անցնում էին կա՛մ պարսիկներին, կա՛մ թուրքերին: Անգամ մի փոքր տարածք կորցնելիս նրանք ամբողջովին ամայացնում էին դրա՝ տնտեսական նշանակություն ունեցող տարածքները (ցանքատարածություններ ևն), որպեսզի դրանք չհայտնվեին հակառակ կողմի ձեռքում (պարենավորման արգելակում ևն): Արդյունքում ճգնաժամային վիճակում հայտնվեց Հայաստանի տնտեսությունը: Այսպիսով, ստեղծվել էր սոցիալ-տնտեսական անմխիթար դրություն, ինչը լուրջ պատճառ դարձավ հայերի արտագաղթի և գաղթաշխարհի ստվարացման համար:

¹ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 51:

- Արտագաղթի սոցիալ-տնտեսական պատճառից զատ շատ մեծ դեր ուներ նաև քաղաքական պատճառը, որն առկա էր դեռևս 11-15-րդ դդ., բայց առավել մեծ ազդեցություն ունեցավ 16-17-րդ դդ. սկսած, քանի որ նախ անվերջ պատերազմները, այնուհետև թուրք-պարսկական երկարատև տիրապետությունը (իր նոր հարկային, վարչական և սոցիո-նորմատիվային համակարգով) սաստկացնում էին հայերի արտագաղթի գործընթացը: Այս ամենն ընթանում էր հայկական ավանդական իշխանական-ավատատիրական համակարգի փշրանքների քայքայմանը զուգընթաց, և մահմեդական հողատիրության տրամաբանության մեջ հայկական պետականության նշույլները գոյություն չէին կարող ունենալ, իսկ հայ շինականը դիտարկվում էր սոսկ տնտեսական արդյունք ստանալու միջոց:

- Եթե 15-րդ դ. օսմանյան դեկավարությունը հանդուրժողական քաղաքականություն էր վարում Յայաստանյայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցու հետևորդների նկատմամբ, ապա 16-րդ դ. առաջին կեսի վերջերին նրանց վերաբերմունքը փոխվեց: Յայերիս համար չափազանց բացասական հետևանքներ ունեցավ ենիչերական գործասերի կազմավորումը, ինչն սկսվեց սուլթան Սուլեյման 1-ին Փառահեղի (1520-1566 թթ.) օրոք: Ենիչերական գործասերը կազմավորելու նպատակով քրիստոնյաներից (այդ թվում և հայերից) բռնի հավաքագրում էին երկուսից հինգ տարեկան արու զավակների, որոնք դաստիարակվում էին մահմեդական մուլեռանդության ու ռազմական ինքնազոհողության ոգով և, չափահասության տարիքին հասնելով, վերածվում մահապարտ զինվորների: Այս գործամասերը շուտով դարձան Օսմանյան կայսրության ռազմական հաջողությունների գրավականներից մեկը: Այսպիսով, ենիչերական գործամասերի կազմավորումը վկայում է Օսմանյան կայսրությունում կրոնական անհանդուրժողականության ծաղկման մասին: Երկրում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով արգելակվում էր հայկական մշակույթի հետագա զարգացումը:

Փաստորեն, հայ բնակչության արտագաղթի համար առկա էին և՛ սոցիալ-տնտեսական, և՛ մշակութային-կրոնական, և՛ քաղաքական պատճառները, ուստի Հայաստանից սկսվեց ահռելի ծավալների հաս-
տող արտագաղթ, ինչի հետևանքով սովարացան Արևմտյան Եվրո-
պայի, Հնդկաստանի և այլ երկրների ու տարածաշրջանների հայ հա-
մայնքները:

Ինչպես արդեն նշել ենք, պարսից շահ Աբաս 1-ինը կազմակեր-
պեց ավելի քան 350 հազար հայերի բռնագաղթ, ինչի հետևանքով
սովարացավ Պարսկաստանի հայ համայնքը, սակայն Հայաստանը
(հատկապես՝ Երևանի և Նախիջևանի ապագա խանությունները)
գրկվեց իր բնիկ բնակչության մի մասից: Սրան էլ կարող ենք գումա-
րել թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների ընթացքում
գոհված տասնյակ հազարավոր հայերին, և, ի վերջո, կտեսնենք, որ
ռազմական գործողությունների արդյունքում (սպանություններ, սով,
հիվանդություններ ևն) մահացությունների, բռնագաղթերի¹, արտա-
գաղթի և ստրկավաճառության² հետևանքով ընդամենը մեկուկես
հարյուրամյակի ընթացքում հարյուր հազարներով նվազեց Հայաս-

¹ Թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում գերեվարության են ենթարկվել հայերի՝
տասնյակ հազարներից կազմված խմբեր: Դրանք հատկապես լայն ծավալներ ստացան 16-
րդ դ. վերջին քառորդին և 17-րդ դ. սկզբին: Նշված տեղաշարժերը միանշանակ կարելի է
բռնագաղթ հասկացությամբ բնորոշել, քանի որ գերեվարության գործընթացն ուղղված է
եղել կոնկրետ էթնիկական հանրության նկատմամբ, օրինակ՝ ժամանակագիրներից մեկի
հաղորդմամբ՝ 1579 թ. օսմանյան բանակը գերեց Երևանի և շրջակա 18 գյուղերի բնակչու-
թյանը (Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 172), իսկ մինչ այդ՝ 1578 թ.՝ արդեն
շուրջ 60 հազար մարդ գերեվարվել էր Արարատյան դաշտից և Երևանից (Տե՛ս **Հակոբյան**
Թ., էջ 384): Նույն կերպ 1584 թ. Հայաստանի տարածքից գերեվարված հայերի թիվը 72
հազար էր, իսկ 1585 թ. Արարատյան դաշտից՝ 60 հազար (Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.**, Դրվագ-
ներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Երևան, 1959, էջ 64-65):

² Դեպքերին ժամանակակից պորտուգալացի հոգևորական Գոուլտեայի հավաստմամբ
միայն Շահ-Աբասի կողմից 1604-1605 թթ. ստրկության վաճառված մարդկանց թիվը շուրջ
100 հազար է, ընդ որում՝ նա այս թիվը մեծ չի համարում՝ նշելով, որ, չնայած տեղի ունեցած
բռնագաղթերին, Երևանի վարչամիավորում, այսինքն՝ Չուխուր-Սասաի բեկլարբեկության
տարածքում խոշոր քաղաքներ (Երևան, Նախիջևան, Շարուր ևն) և շուրջ 1500 գյուղեր
կան՝ յուրաքանչյուրը 400-500 բնակչությամբ (պորտուգալերեն քննարկ վերցված անիրա-
ժեշտ հատվածը տե՛ս **Эзовъ Г. А.**, Сношенія Петра Великого съ Армянскимъ народомъ
(документы), СПб., 1898, էջ 467): Ստացվում է, որ վարչամիավորի լոկ գյուղական բնակչու-
թյան թիվը 600-750 հազար էր:

տանի տեղաբնիկ՝ հայ բնակչությունը: Փոխարենը թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում Հայաստանի տարբեր հատվածներում հաստատվեց օտար՝ թյուրքական և իրանական (բրդական)¹ էթնիկական տարր: Էթնիկական խմբերի ակտիվ տեղաշարժերը բնորոշ են եղել Օսմանյան կայսրությանը և Պարսկաստանին մինչև իսկ 19-րդ դ.: Դրանց առավել ակտիվ փուլը, այնուամենայնիվ, կարելի է համարել 16-17-րդ դդ.: Բավական է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ 1670-ական թթ. վարչատարածքային վերափոխումները կայունանում են², ինչը վկայությունն է այն հանգամանքի, որ բնակչությունն աստիճանաբար սկսում է մշտական բնակություն հաստատել իր վարչամիավորի սահմաններում: Այսպիսով, պատմական շատ կարճ ժամանակամիջոցում զգալի փոփոխություններ կրեց Հայաստանի բնակչության էթնիկական պատկերը, ինչն իր խիստ բացասական հետևանքներն ունեցավ հայերի սոցիալ-տնտեսական, մշակութային և քաղաքական կյանքի հետագա զարգացման վրա:

Արտագաղթից և բռնագաղթից զատ կարևորություն ունի այն հանգամանքը, որ վերոնշյալ քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական գործոնների ազդեցությամբ նկատվում է նաև բնակչության բնական շարժի փոփոխություն՝ ծնելիության մակարդակի կրճատման և մահացության մակարդակի բարձրացման տեսքով: Նմանօրինակ բառացի վկայություններ կամ ֆիքսված վիճակագրություն մատենագրական աղբյուրները չեն պարունակում, սակայն եզրակացությանը հանգել ենք՝ հիմնվելով Առաքել Դավրիժեցու և Չաքարիա Զանաբեռցու անուղղակի վկայությունների վրա: Դավրիժեցին անգամ խոսում է մարդակերության դեպքերի մասին³: Առավել խոսուն են Չաքարիա

¹ Երևանի 1604 թ. գրավմանը պարսից զորքի շարքերում մասնակից Թյուլենջի և Գյոք-Դուլաթ կոչվող 3 հազար ջալալիների մի մասը, ըստ Նախիի ժամանակագրության ուղղակի, ինչպես նաև Առաքել Դավրիժեցու անուղղակի վկայության (շահ Աբաս 1-ինի մոտ ապաստանած բրդերի մասին), բրդեր էին (Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.**, հ. 2, էջ 81): Զրդական տեղաշարժերի մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Троттер**, Мало-азийские курды, «Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества», т. VII, Тифлис, 1882-1883.

² Տե՛ս **Անասյան Ջ.**, 17-րդ դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1962, էջ 12-17:

³ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 79:

Քանաբեռնու հետևյալ խոսքերը Երևանի բեկլարբեկության բեկլարբեկ Ամիրզունա խանի գործունեության մասին. «*Ի տիրելն իւրում Երևանայ, իսկոյն ձեռն էարկ շինութեան և մարդաշատութեան: Նախ սկսաւ շինել զբերդն և ապա ապարանս և զայգիս և զքուրաստանս և զպարտեզս և հանել զառուս և առավելոյլ զջուրսն: Այլ և ի տեղիս տեղիս թէթևացոյց զհարկն և երարձ զծանր լուծ ի պարանոցէ ռամկաց: Բայց զի բազմացոյց զսուխրայն, այսինքն կոռն...»¹: Սա իսկական ժողովրդագրական քաղաքականություն էր, ինչի իրագործումը ցույց է տալիս, որ մինչ այդ ծնելիության մակարդակի որոշակի իջեցում և մահացության մակարդակի բարձրացում է եղել: Ժողովրդագրական այսպիսի քաղաքականությունը միաժամանակ ուղղված էր՝ ծառայելու պետական գանձարանի մուտքերի ավելացմանը: Այլ կերպ ասած՝ Ամիրզունա խանը նպատակ ուներ շահ Աբասի բռնագաղթից հետո վերակենդանացնել Արևելյան Հայաստանի դաշտային հատվածների, մասնավորապես՝ Արարատյան դաշտի տնտեսական կյանքը, ինչը անելու համար անհրաժեշտ էր օգտագործել դարավոր երկրագործական մշակույթ ունեցող հայերի արտադրողական հմտությունները, ինչպես նաև՝ նրանց միջոցով ավելացնել պետական գանձարանի հարկային մուտքերը, քանի որ քրիստոնյա հայը պետք է վճարեր նաև ջիզյե՝ գլխահարկ: Արդյունքում Ամիրզունան կենտրոնական իշխանությունների թույլտվությամբ 1618-1623 թթ. Կարսի, Էրզրումի, Վանի և Մուշի շրջաններից կազմակերպում է հայ բնակչության վերաբնակեցում², ինչը դրականորեն ներագդեց Արարատյան դաշտի բնակչության էթնիկական կազմի ավանդական պատկերին մի փոքր մոտենալուն: Սկզբնաղբյուրներում առկա տեղեկությունների համադրությունը ցույց է տալիս, որ, չնայած մեծաթիվ բռնագաղթերին, 17-րդ դ. Չուխուր-Սաադի կուսակալության կենտրոն Երևանի բնակչության մեծ մասը հայեր էին³:*

¹ **Չաքարիա Սարկավագ**, Պատմութիւն, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 45 (Յղումն ըստ՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 4, էջ 104):

² Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, էջ 384: «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 4, էջ 103:

³ Տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., «ՊԲՀ», 1986, թ. 2, էջ 95-109:

Ի տարբերություն Արարատյան դաշտում առկա բնակչության էթնիկական կազմի՝ Արևմտյան Հայաստանի մեծագույն մասում հայերը գերակշիռ մեծամասնություն էին կազմում: Բավական է այս համատեքստում նշել 17-րդ դ. թուրք հեղինակ Զյաթիբ Չելեբիի կիրառած «Արմենիա» հասկացությունը Վանի էյալեթի, Հաքյարիի և Էրզրումի էյալեթի մասին խոսելիս¹: Փաստորեն, այս հասկացությունը տվյալ պարագայում էթնիկականացված է և միաժամանակ արտահայտում է օսմանյան քաղաքական մտքի այն գիտակցումը, որ նշված տարածքները պատմականորեն հայկական պետականության մաս են կազմել:

Օտար պետությունների դաժան տիրապետությունն ստիպում էր հայերին՝ կազմելու ազգային-ազատագրական պայքարի ծրագրեր, սակայն այդ ծրագրերում հստակորեն նշվում էր, որ Հայաստանի ազատագրությունը կարող է կատարվել միայն և միմիայն օտարերկրյա ռազմական միջամտությամբ: Փաստորեն, ազգային-ազատագրական պայքարի՝ ընտրված մարտավարությունը, որը չէր հենվում սեփական հնարավոր ռազմական ուժի վրա, հենց սկզբից ուտոպիական բնույթ էր կրում և, ըստ էության, ձախողված էր: Սակայն նման մարտավարության ամրագրումը կարելի է նախևառաջ համարել ժողովրդագրական գործընթացների արդյունք: Պատահական չէ, որ 17-րդ դ. Պարսկաստան այցելած պորտուգալացի հոգևորական Գուլվեան արձանագրում է հայ ազատագրական լեգենդի վերագարթոնք, որի համատեքստում հայերի՝ սեփական ազատագրական դերակատարության մասին որևէ խոսք չկար², այսինքն՝ տեղի ունեցած ժողովրդագրական գործընթացները և ստեղծված նոր էթնիկական միջավայրը որոշակի փոփոխություններ են մտցրել հայերի էթնիկական հոգեբանության մեջ՝ առաջ բերելով սեփական սոցիումի ընդհանուր ներուժի նկատմամբ անվստահություն: Պատահական չէ, որ 1570-1650-ական թթ. Հայաստանի ազատագրության գաղափարը վերարձարծելու ուղղությամբ որևէ լուրջ քայլ չի կատարվել, իսկ 17-րդ դ. երրորդ քառոր-

¹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. 2, խմբ.՝ Ա. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1964:

² Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, Երևան, 1957, էջ 91:

դին մշակված ազատագրական նախաձեռնություններում ու ծրագրերում խոսվում էր ոչ միայն արևմտատերության տերությունների, այլ նաև Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող էթնիկական այլ հանրությունների հետ համագործակցության մասին:

Այսպիսով, 16-17-րդ դդ. տեղ գտած ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում զգալի ազդեցություն են թողել ազատագրական մտքի՝ նախապես ձախողված լինելու միտման վրա: Մասնավորապես Արարատյան դաշտում ստեղծված էթնոժողովրդագրական իրավիճակը հայ գործիչներին ստիպել է մտածել ազատագրական շարժման՝ ուտոպիա լինելու հանգամանքի մասին, և միայն Սիմեոն Ա Երևանցի Ամենայն Հայոց Հայրապետի կողմից 1760-ական թթ. իրականացվել է հայանպաստ ժողովրդագրական քաղաքականություն, որի շնորհիվ նա դուրս է վնդել նորահաստատ օտար, բռնվոր էթնիկական զանգվածի մի մասը և պաշտպանել է տեղաբնիկ հայ բնակչության բնակվելու և արարելու իրավունքը:

Այսպիսով, թուրք-պարսկական պատերազմների և դարավոր տիրապետության հետևանքներն էին Հայաստանի տնտեսության ու մշակույթի՝ ճգնաժամային վիճակում հայտնվելը, բնակչության էթնիկական պատկերի խեղաթյուրումը (հայ բնակչության բռնագաղթի ու արտագաղթի, այլ էթնիկական հանրությունների ներգաղթի հետևանքով) և այլն: Ամենաբացասական հետևանքն այն էր, որ Հայաստանը, երկատված լինելով երկու հզոր տերությունների միջև, զրկվեց պետականության վերականգնման հնարավորությունից: Ընդ որում, Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային սիրտը՝ Արարատյան դաշտը, զրկվել էր սեփական բնիկ էթնիկական տարրի՝ հայ բնակչության զգալի մասից, ինչն ամենամեծ բարդությունն էր (մարդկային ռեսուրսի սակավություն) հանդիսանում հայոց պետականության վերականգնման ճանապարհին: Փաստորեն, էթնիկական միջավայրի դիմախեղումն առաջ բերեց հայ ազատագրական մտքի որոշակի փոփոխություն՝ առաջ բերելով մի կողմից ազատագրական լեգենդի առավել սաստկացումը, իսկ մյուս կողմից՝ 18-րդ դ. 2-րդ կեսին Սիմեոն Ա Երևանցու նման իրատես հոգևոր և քաղաքական գործչի ի հայտ գալը:

Формирование и расцвет Османской империи и Сефевидского государства; влияние демографических процессов на армянском освободительном движении XVII в., - В 1299 г. была создана Османская империя, а в конце XV в. – Сефевидское государство на территории Ирана. В XVI-XVII вв. на территории Армении Османская империя и Сефевиды вели бесконечные войны, в процессе которых армянское население потеряло доверие к своим общенациональным силам и начала иммигрировать. Турки и персы часто организовывали принудительное выселение армян. Самая масштабная депортация была организована персидским шахом Аббасом I в 1604 г.; около 350 тысяч армян было выселено из Восточной Армении (в основном – из Араратской долины) в глубь Персии, и из них лишь около 200 тысяч осталось в живых. Эта депортация стала причиной того, что почти 200 лет доля армянского населения в равнинных районах Восточной Армении была низкой.

The Formation and Rise of The Ottoman and Sefevid Empires; the Influence of the Demographic Processes on the Armenian Liberation Movement of the XVII Century, - The Ottoman Empire was formed in 1299, and the Sefevid Empire was formed at the end of the XV century. The Ottomans and Sefevides competed for the dominance in the Middle East in the XVI-XVII centuries, and they fought a lot of battles in Armenia. These wars caused the loss of the trust upon the collective power, and Armenians began to leave their native land. Turks and Persians often organized deportations of the Armenian population. The largest deportation was organized by the Persian King Abbas I, who deported about 350 thousand Armenians especially from the plain regions of Eastern Armenia to Ispahan (Persia), with only about 200 thousand Armenians remaining alive. This expatriation became a reason for the plain regions of Eastern Armenia to have a lower percentage of Armenian population for about 200 years.

«Զրիստոնիյա Հայաստան», 2010, թ. 15-18

**ՀԱԿՈՐ ԿԱՐՆԵՑՈՒ «ՏԵՂԱԳԻՐ ՎԵՐԻՆ ՀԱՅՈՑ» ԵՐԿՐ՝
ՊԱՏՄԱՎՈՐՈՒՄ ԴՆՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԶԵՏԱՉՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՍԿԶԲՆԱԴՐՅՈՒՐ
(Ժողովրդագրական եւ վարչաքաղաքական ուսումնասիրություն)**

ԺԹ դարի հայ պատմիչ-ժամանակագիր եւ աշխարհագետ Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկն¹ ընդգրկում է նույն դարի կեսերին Երզրումի Էյալեթի (Երզրումի նահանգ, Հակոբ Կարնեցու երկում՝ «Վերին Հայք», այսինքն՝ Բարձր Հայք) վարչատարածքային բաժանման եւ բնակչության ազգային կազմի մասին բազմաթիվ տեղեկություններ: Այդ երկի ամբողջական ուսումնասիրության համար հարկ ենք համարել նախ երկի՝ մեզ հասած հինգ տարբերակները (որոնք հրատարակել է Վազգեն Հակոբյանը²) համադրել, դարձնել մեկ տարբերակ:

Երզրումի Էյալեթի վարչատարածքային բաժանումը: Օսմանյան սուլթան Մեհմեդ Ֆաթիհը (Նվաճող, 1444-1446 եւ 1451-1481 թթ.) 1473 թ. օգոստոսին Դերջանի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց ակ-կոյունլու թուրքմենների սուլթան Ուզուն Հասանին (1453-1477 թթ.): Դերջանի ճակատամարտի անմիջական հետեւանքն էր Մեծ Հայքի հյուսիսարեւմտյան մասի (Երզրում, Կամախ, Դերջան, Բաբերդ եւն) միացումը Օսմանյան Թուրքիային³: 1514-1534 թթ. այդ տարածքներից կազմավորվում է Երզրումի Էյալեթը: 1548 թվականից Երզրումը դառնում է «Փաշայի սանջակ»՝ կուսակալի (վալի, փաշա) մշտական նստավայր եւ Էյալեթի կենտրոն՝ փոխարինելով Բաբերդին⁴: Երզրումի Էյալեթի վալին համատեղում էր Օսմանյան կայսրության արեւելյան շրջանների գործերի հրամանատարի՝ սերասկյարի պաշտոնը եւ կրում էր Հա-

¹ **Յակովբ Կարնեցի**, Տեղագիր Վերին Հայոց, խմբագր. Կ. Կոստանեանցի, Վաղարշապատ, 1903:

² «Մանր ժամանակագրություններ», կազմող՝ Վ. Հակոբյան, հ. 2, Եր., 1956:

³ **Մ. Կ. Չուլայան**, Արեւմտյան Հայաստանը ԺՁ-ԺԸ դդ., Եր., 1980, էջ 23:

⁴ **Լ. Ս. Սահակյան**, Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը ԺՁ դ. օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, Եր., 2007, էջ 116:

յաստանի կառավարչի տիտղոսը՝ օգտվելով բազմաթիվ արտոնություններից, մասնավորապես՝ կարող էր հարկեր գանձել, նշանակել եւ փոխել հարեւան վարչամիավորների կառավարիչներին, սահմանել կամ բեկանել պատիժներ եւ այլն¹:

ԺՁ դ. եւ ԺԵ դ. առաջին կեսին Հայաստանը դարձել էր թուրք-պարսկական պատերազմների թատերաբեմ: Անվերջ շարունակվող պատերազմների պատճառով Հայաստանի, մասնավորապես՝ Արեւմտյան Հայաստանի, այդ թվում՝ նրա մեծագույն մասը կազմող Էրզրումի էյալեթի վարչատարածքային բաժանումն անվերջ փոփոխվում էր: ԺԵ դ. միջնամասում Էրզրումի էյալեթի վարչատարածքային բաժանումը բազմիցս փոփոխվել է: Դրա վկաներն են ԺԵ դարից մեզ հասած ցուցակները, որոնցում Էրզրումի էյալեթի սանջակների (գավառ) թիվը խիստ փոփոխական է: Մ. Չուլայյանը նկատել է, որ եթե Յոզեֆ Համմերը, հենվելով ԺԵ դ. թուրքական որոշ աղբյուրների վրա, Էրզրումի նահանգում 14 սանջակ է արձանագրում, ապա համաձայն ԺՁ-ԺԵ դդ. թուրքական աղբյուրների մեծ մասի (Այնի-Ալի Էֆենդի, Ֆերիդուն-բեյ, Կոչի-բեյ, Զյաթիբ Չելեբի, Ալի Չաուշ եւ այլն)՝ այդ նահանգի մեջ մտել են 11 սանջակներ [Էրզրում, Սպեր, Բասեն, Թորթում, Խնուս, Շապին-Գարահիսար, Կուզուջան, Մամերվան (Նարիման), Կեդի, Մջնկերտ, Բայազետ]²: Ըստ Փոլ Ռայթթի (Ռիկո) եւ օսմանյան որոշ սկզբնաղբյուրների 1660-1670-ական թթ. ցուցակների՝ Էրզրումի նահանգն ուներ 12 սանջակ (գավառ)՝ Էրզրում, Կարահիսար-ի Շաբին (Շաբին-Կարահիսար), Զեյդի (Կեդի), Փասին-ի Ուլիա (Վերին Բասեն), Իսփիր (Սպեր), Խնուս, Թեքման, Թորթում, Մեջենգերդ կամ Փասին-ի Սուֆլա (Մժնկերտ, Ստորին Բասեն), Մամրեւան կամ Նամրեւան (Նարիման), Կըզուջան (Ղուզիջան, Բոլումորի), Մելազգերդ (Մաւազկերտ)³: ԺԵ դ. թուրք հեղինակներից հատկապես Էվլիա Չելեբիի տված ցուցակներից պատկերացում ենք կազմում Էրզրումի էյալեթի վարչատարածքային բաժանման մասին: Նա ասում է, թե Էրզրումի

¹ Ա. Ա. Մելքոնյան, Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը ԺԹ դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Եր., 1994, էջ 27:

² Տե՛ս Մ. Կ. Չուլայյան, էջ 177-178:

³ Յ. Ս. Անսայան, ԺԵ դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտյան Հայաստանում, Եր., 1962, էջ 12-17:

Եյալէթը 18 սանջակներից է կազմված, բայց թվարկում է միայն 12-ը (սանջակների անվանումները տրվում են իր գրած ձևերով)՝ Կարահիսար-ի Շարքի, Փասեն, Իսպիր, Խնուս, Մալազկերտ, Կուզիջան, Թորթում, Մժնկերտ, Մամրվան, Զոյի, Թեզման, Էրզրում¹: ԺԵ դ. թուրք հեղինակ Ալի Չաուշի տրակտատի համաձայն՝ Էրզրումում հաշվվում էր 11 սանջակ՝ Էրզրում, Քարահիսարի Շարքը, Բասեն, Զոյի, Իսպիր, Խնուս, Մալազկերտ, Թեքման, Թորթում, Մժնկերտ, Մամրվան: Ինչպես տեսնում ենք, Էվլիա Չելեբիի եւ Ալի Չաուշի ցուցակների միջեւ տարբերությունը Կուզիջան սանջակն է²: ԺԸ դ. վերջին, ըստ Ղուկաս Ինճիճյանի, Էրզրումի Եյալէթի սանջակների քանակը 12 էր՝ Էրզրում, Խնուս եւ Թեքման, Բասեն, Թորթում, Սպեր, Բաբերդ (Պայալուրտ), Դերջան, Երզնկա, Կամախ (Զեմախ), Զելքիթ, Կեղի (Զիղի), Կուզիջան³: Նա նշում է, որ նախկինում նրա մեջ են մտել նաեւ Մամրվանը, Մջնկերտը, Մանազկերտը, Ալաշկերտը, Բայազետը: Վերջին երկուսը ժԸ դ. կեսերին կազմել են Բայազետի փաշայությունը, որը թեւ ձեւականորեն շարունակում էր մնալ Էրզրումի կազմում, սակայն իրականում ինքնուրույն վարչամիավոր էր: Ղ. Ինճիճյանի հաշվարկով սանջակների թիվը նախկինում (մինչեւ Բայազետի փաշայության ձեւավորումը) 17 է եղել:

Հակոբ Կարնեցու նկարագրությամբ Էրզրումի նահանգն ընդգրկում էր 23 գավառ ու գավառակ՝ Լակզի ձոր, Խործունյաց երկիր, Ղըզըլջան, Դերջան, Եկեղյաց երկիր, Դարանաոյաց երկիր, Գայլ գետի երկիր, Շեռհանի երկիր, Կուկվանցու ձոր, Ճանախո ձոր, Խախտյաց երկիր, Սպերի ձոր, Իշխանանիստ ձոր, Մամրվան, Վերին Բասեն, Ներքին Բասեն, Ղարա Յագի, Խալի Յագի, Ալաշկերտ, Մանազկերտ, Ապահունյաց երկիր (ինչպես նշում է հեղինակը՝ Խնուս), Վարդո եւ Թաքման⁴:

¹ Տե՛ս Էվլիա Չելեբի, «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. 3, խմբագր.՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Եր., 1967, էջ 26-27, 28, 58:

² Տե՛ս Լ. Ս. Սահակյան, էջ 119:

³ Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, մաս Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 65:

⁴ Տե՛ս Յակովբ Կարնեցի, էջ 9-24:

Ինչպես տեսանք, Էրզրումի Եյալեթի սանջակների (գավառներ) թվաքանակը, ըստ տարբեր հեղինակների, ԺԵ դ. տատանվել է 11-18-ի սահմաններում, իսկ Յակոբ Կարնեցին խոսում է 23 գավառների մասին: Ստացվում է, որ Յակոբ Կարնեցու վկայությունը չի հաստատվում այլ հեղինակների ներկայացրած տեղեկություններով: Սակայն սա թույլ չի տալիս մեզ չվստահել Յակոբ Կարնեցու նման գիտակ մարդուն: Հավանաբար այստեղ գործ ունենք ոչ թե 23 լիվա-սանջակների, այլ լիվա-սանջակների (Յակոբ Կարնեցու երկում՝ «երկիր», ավելի հազվադեպ՝ «գավառ») եւ կազաների (Յակոբ Կարնեցու երկում՝ «ծոր», ավելի հազվադեպ՝ «գավառ», այսինքն՝ գավառակ) հետ: Հիմք ընդունելով թուրքական աղբյուրները (հատկապես՝ Էվլիա Չելեբի) եւ առաջնորդվելով լիվա-երկիր եւ կազա-ծոր եզրույթների նույնության սկզբունքով՝ նշված 23 «գավառներից» կստանանք 13 սանջակ եւ 10 կազա: Այս 10 կազաներին գումարվում են Յակոբ Կարնեցու հիշատակած մյուս գավառակները եւս (Ղուռուչայ, Արմտաններ եւս): Լիվա-սանջակների այս քանակը լիովին տրամաբանական է եւ համընկնում է վերոնշյալ տվյալների մեծ մասի հետ: Այդ 13 լիվա-սանջակներն են՝ Խործունյաց երկիր, Ղըզըլջան, Եկեղյաց երկիր, Դարանաղյաց երկիր, Գայլ գետի երկիր, Շեռհանի երկիր, Խախտյաց երկիր, Վերին Բասեն, Ներքին Բասեն, Ալաշկերտ, Մանազկերտ, Ապահունյաց երկիր, Թաքման:

Էրզրումի Եյալեթի բնակչության էթնիկական կազմը ԺԵ դ.:

ԺԵ դ. սկզբին Էրզրումի Եյալեթի մասը կազմող Ալաշկերտը, Կարինը, Բասենը, Մանազկերտը եւ Խնուսը ենթարկվել էին պարսից շահ Աբաս Ա-ի (1587-1629 թթ.) կողմից կազմակերպված բռնագաղթին¹: Ըստ Յակոբ Կարնեցու հաղորդած տեղեկությունների՝ հայերը շարունակում էին մնալ բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը: ԺԵ դ. թուրք հեղինակների վկայություններից պարզվում է, որ Էրզրումի Եյալեթում սկսում էր աճել օտար, հատկապես՝ քրդական էթնիկ տարրի տեսակարար քանակը: Սակայն սրանք մշտական բնակչություն չէին հաստատում Էրզրումի Եյալեթում: Այդ մասին վկայում է Յակոբ Կարնեցին, որը քրդերի համար, որպես բնորոշիչ, օգտագործում է

¹ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, թարգմ. Վ. Առաքելյանի, Եր., 1988, էջ 53:

«յեայլանի» (թոչվոր, ոչ մշտաբնակ) բառը: ԺԵ-ԺԸ դդ. շարունակվել է քողերի ներհուսքը Երզրումի Եյալեթ, դրա հետևանքով, ըստ Ղ. Ինճիճեանի, առանձին սանջակներում (Կամախ, Զղի եւն) արդեն ԺԸ դ. քուրդ բեյեր էին իշխում: Նրանք մեծաթիվ էին հատկապես Բյուրակնյան լեռների արոտավայրային գոտում¹: Այդուհանդերձ շարունակում էր գերիշխող մնալ հայկական Էթնիկ տարրը, այդ եւ վկայում Զակոբ Կարնեցին եւ օսմանյան պատմիչ-աշխարհագետ Զյաթիբ Չելեբին: Բավական է նշել միայն, որ Զյաթիբ Չելեբին Վանի Եյալեթի, Զեքարիի եւ Երզրումի Եյալեթի մասին խոսում է որպէս հայերի երկրի՝ «Արմենիա»:

Ստորեւ տրվում է Զակոբ Կարնեցու հիշատակած յուրաքանչյուր գավառը՝ իր նշանավոր բնակավայրերով, բերդերով ու վանքերով, աշխարհացոյցյան Մեծ Զայթի Նահանգների գավառներին համապատասխանությամբ, սահմաններով եւ բնակչության ազգային կազմով:

ա) **Լակզի ձոր:** Այս գավառը գտնվում էր Երզրումի Եյալեթի հարավում եւ ուներ բազում գյուղեր²: Խոսքը Լակզո ձոր (Լակզի, Լակ-ձոր, Վերին Դերջան) գավառակի (կազա, գյուղախումբ) մասին է: Այն համապատասխանում էր Մեծ Զայթի Բարձր Զայթ Նահանգի Մանա-Նաղի գավառին (Եփրատի ձախակողմյան Թուզլա (պատմ. Մանանաղի) վտակի վերին հոսանքի շրջանը): Ավելի ուշ Լակզի ձոր կազան ընդգրկվել է Կեղի (Զղի) սանջակի կազմում:

Հյուսիսում Լակզի ձորը սահմանակցում էր Դերջանին ու Երզրումի շրջանին, հյուսիս-արեւելքում նրա սահմանը հասնում էր մինչեւ Այծպտկունք լեռը (3.124 մետր), արեւելքում՝ Թեքման, հարավ-արեւելքում եւ հարավում՝ Զղի, եւ արեւմուտքում՝ Դերջան³:

Բնակչությունը: Ըստ Զակոբ Կարնեցու՝ Լակզի ձորի բնակիչները հայեր եւ քողեր էին: Զատկանշական է, որ 17-18-րդ դդ. քողական էթնիկ տարրն այստեղ մշտական բնակություն չէր հաստատել, ինչի

¹ Տե՛ս Ղ. Ինճիճեան, էջ 64, 101-102, 106-107, 109, 158:

² Տե՛ս Յակովբ Կարնեցի, էջ 9-10:

³ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ (քարտեզ՝ «Երզրումի (Կարին) եւ Վանի Եյալեթները (Նահանգներ) ԺԵ-ԺԸ դդ.», հեղինակ՝ Գ. Բաղայան, մասշտաբ՝ 1:1 350 000), Եր., 2008, էջ 56-57:

մասին նշում է հենց ինքը՝ Յակոբ Կարնեցին¹: Լ. Սահակյանը, հենվելով թուրք աղբյուրագետ Իսմեթ Միրոզլուի հրատարակած վիճակագրության վրա, հաշվարկել է, որ 1530 թ. այստեղ քրիստոնյաները, այսինքն՝ հայերը կազմում էին բնակչության 92 %-ը, ինչը շատ ավելին էր, քան 1516 թ.՝ 89,2 %²: Սա նշանակում է, որ հայերը ԺՁ դ. կազմել են Լակզիի (Վերին Դերջան) բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը: Նրանք շարունակել են կազմել գավառի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը նաեւ ԺԷ դ.:

բ) **խորձուկյաց երկիր**: Այս գավառը գտնվում էր Ելալեթի հարավային մասում եւ ուներ բազում գյուղեր: Այստեղ արդյունահանվում էին երկաթ եւ արճիճ³:

Խորձուկյաց երկիրը (խորձյան եւն) հիմնականում համապատասխանում էր Մեծ Հայքի Տոփք նահանգի խորձյան գավառին, Տուրուբերանի Մարդաղի եւ Արշամունիք գավառների արեւմտյան մասին: Այն ԺԳ դարից կոչվել է Կեղի (Քղի)՝ կենտրոն Կողոբերդի (Քղի) անունով: Ժամանակագրական առումով Յակոբ Կարնեցուն գրեթե զուգահեռաբար Կեղի տեղանվամբ գավառը հիշատակում է Առաքել Դավրիժեցին⁴: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ այն «պարոնանիստ» էր (օսմանյան տերմինը՝ «օջաքլըք» կամ «յորթլուք»⁵):

Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ խորձուկյաց երկիրն ուներ 2 վանք՝ Ս. Կարապետ եւ Ս. Աստվածածին: Խորձուկյաց երկրի Հանգստուն (Հաքստուն, Հակոտուն) կոչվող գավառակում (Կեղի գետի հովտում) է

¹ Տե՛ս **Յակոբ Կարնեցի**, էջ 10:

² Տե՛ս **Լ. Սահակյան**, էջ 273:

³ Տե՛ս **Յակոբ Կարնեցի**, էջ 10:

⁴ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 394:

⁵ «Յորթլուք»-ը եւ «օջաքլըք»-ը օսմանյան պետության սահմանամերձ հողեր էին, որոնք հաճախ անջատվում էին այդ հողերը, նրանց տասանորդն ստանում, որի փոխարեն պարտավորվում էին պաշտպանել երկրի սահմանները (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», թարգմ.՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հ. 1, եր., 1961, էջ 371): Այդ հողերը ժառանգաբար փոխանցվում էին հորից ավագ որդուն: Հակոբ Կարնեցին «պարոնանիստ» եզրույթը գործածում է Էրզրումի Ելալեթի խորձուկյաց երկիր, Ղըզըջան, Սպեր, Մամրվան, Մանազկերտ, Վերին Բասեն, Ներքին Բասեն, Խնուս (ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Ապահունյաց երկիր) եւ այլ գավառների ու գավառակների համար:

Ներսես Ա Մեծի (կթղ. 353-373 թթ.) հավատարիմ գործընկեր ս. Խաղ եպիսկոպոսի գերեզմանը¹:

Այս գավառի սահմանը հյուսիսում հասնում է մինչև Դերջան ու Լակզի, արեւելքում՝ Թեքման, Խնուս եւ Վարդո, հարավում՝ ճապաղջուր եւ Բալու, այսինքն՝ մինչև Դիարբեքիրի նահանգը, իսկ արեւմուտքում՝ Դերսիմ (Դիարբեքիրի նահանգում) եւ Ղուզուջան²:

Քնակչությունը: Ցավոք, Յակոբ Կարնեցին չի խոսում այս գավառում քնակչության ազգային կազմի մասին: Ղուկաս Ինճիճյանի հաղորդած տեղեկություններից մեզ հայտնի է, որ ԺԷ դ. կեսերին Խորձյանի քնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Թեեւ սկսել էր աճել քրդերի քանակը³: Յատկանշական է, որ Յակոբ Կարնեցին չի նշում քնակչության էթնիկական կազմը այն գավառներում (Խորձյան, Եկեղիք, Ներքին Բասեն, Ալաշկերտ), որտեղ հայերը գերակշիռ մեծամասնություն էին կազմում ոչ միայն ԺԷ, այլև նույնիսկ ԺԸ դ.: Նման պարագայում ուշմիջնադարյան մտածողությամբ առաջնորդվող Յակոբ Կարնեցին հարկ չէ համարել իր համար քնական իրավիճակը հատուկ շեշտել:

գ) **Ղրզրջան:** Խորձուկյաց ձորից հետո «պարոնանիստ» Ղրզրջան գավառն էր, ուր զարգացած էր անասնապահությունը⁴: Ղրզրջանը նույն Բոլումորն (Բոլումորի, Բոլորմոր, Գուզուջան, Կուզիջան, Խուզուջան, Ղուզուջան) է: Վարչական կենտրոնը Բոլումորն էր: Ղրզրջանը համապատասխանում էր Մեծ Յայքի Բարձր Յայք նահանգի Մնձուր գավառի հյուսիսարեւելյան եւ հյուսիսկենտրոնական մասին:

Նրա սահմանները հյուսիսում հասնում էին մինչև Երզնկա, հյուսիս-արեւելքում՝ Դերջան, արեւելքում՝ Քղի, հարավում եւ հարավ-արեւմուտքում՝ Դերսիմ (Դիարբեքիրի նահանգում)՝ մինչև Մնձուրի լեռներ, արեւմուտքում եւ հյուսիս-արեւմուտքում՝ Կամախ⁵:

¹ Տե՛ս **Յակոբ Կարնեցի**, էջ 10:

² Տե՛ս «Յայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

³ Թուրքական աղբյուրներ, հ. 2, էջ 45:

⁴ **Յակոբ Կարնեցի**, էջ 10:

⁵ Տե՛ս «Յայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

Քնակչությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Ղըզըլջանի բնակիչները հայեր էին¹:

դ) **Դերջան:** Երզրումի Եյալեթի արեւմտյան մասում էր գտնվում դաշտային Դերջան գավառը: Այստեղ աճեցվում էին հացահատիկային մշակաբույսեր: Չարգացած էր նաեւ անասնապահությունը²: Հակոբ Կարնեցին Եփրատի ափին հիշատակում է գավառի կենտրոն Բագառիճ գյուղաքաղաքը³:

Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Դերջանն ուներ 2 վանք՝ Պղնձագույն անապատը (Գոռոփու Ս. Թորոս վանք) եւ Ս. Դավիթը⁴:

Հակոբ Կարնեցու նկարագրած Դերջանի գավառը համապատասխանում էր Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Դերջան գավառին եւ Եկեղիթի ծայր հյուսիսային մասին: Դերջանի գավառը հյուսիսում սահմանակցում էր Բաբերդին, արեւելքում՝ Երզրումի շրջանին եւ Լակզին, հարավում՝ Քղիին, հարավ-արեւմուտքում՝ Ղըզըլջանին, արեւմուտքում՝ Երզնկային⁵:

Քնակչությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Դերջանի բնակիչները հայեր էին⁶: Լ. Սահակյանը, հետեւելով Ի. Միրզոլուի հրատարակած վիճակագրությանը, հաշվարկել է, որ 1516 թ. այստեղ քրիստոնյաները, այսինքն՝ հայերը, կազմում էին բնակչության 97,2 %-ը, իսկ 1530 թ.՝ 93,6 %-ը⁷: Սա նշանակում է, որ հայերը ժՁ դ. կազմել են Դերջանի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը: Նրանք շարունակել են կազմել գավառի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը նաեւ ժԷ դ.:

ե) **Եկեղյաց երկիր:** Երզրումի Եյալեթի արեւմտյան մասում Եկեղյաց երկիրն էր, որն ուներ բազմաթիվ գյուղեր եւ ավաններ: Եկեղյաց երկրի կենտրոնը Երզնկա քաղաքն էր⁸:

¹ Յակովբ Կարնեցի, էջ 10:

² Անդ:

³ Անդ, էջ 10-11:

⁴ Անդ, էջ 11:

⁵ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁶ Յակովբ Կարնեցի, էջ 10:

⁷ Տե՛ս Լ. Սահակյան, էջ 273:

⁸ Յակովբ Կարնեցի, էջ 11-12:

Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Եկեղյաց երկրում 24 վանք կար: Հռչակավոր վանքերից էին Ս. Սարգիսը եւ Մենավոր Ս. Կարապետը (Չարտախլու լեռան ստորոտին)¹: Թիլ ավանում ս. Արիստակես (կթղ. 325-333 թթ.) եւ ս. Ներսես Ա Մեծ հայրապետների դամբարաններն են: Տղա Լուսավորիչ գյուղում էլ չարչարանքներ է կրել ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (կթղ. 302-325 թթ.): Երզնկայում են թաղված Հովհաննես Պլուզը (1230-1293 թթ.), Կիրակոս վարդապետը [Գրիգոր Վկայասերի աշակերտ Կիրակոս թարգմանիչը (ԺԲ դ.) կամ Կիրակոս Երզնկացին (ԺԳ դ.)], Ղուկաս վարդապետ Կեղեցին եւ Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոս Մինաս Զացախը (կթղ. 1621-1632 թթ.)²:

Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Եկեղիքը Երզնկայի սանջակն էր: Այն համապատասխանում էր Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Եկեղյաց գավառի մեծագույն մասին (արեւմտյան եւ կենտրոնական մասերը) եւ Դերջանի ծայր արեւմուտքին: Հյուսիսում Եկեղյաց երկրի սահմանը հասնում էր մինչեւ Գայլ գետի երկիր, արեւելքում՝ Դերջան, հարավում՝ Ղըզըջան, արեւմուտքում՝ Կամախ³:

Քննակցությունը: Ցավոք, Հակոբ Կարնեցին չի խոսում այս գավառում բնակչության ազգային կազմի մասին: Այսուհանդերձ, մեզ հայտնի է, որ ԺԵ դ. կեսերին Եկեղիքի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, քանի որ ԺԸ-ԺԹ դդ. սահմանագլխին Ղ. Ինճիճյանը խոսում է այստեղ հայկական էթնիկ տարրի՝ գերակշիռ մեծամասնություն կազմելու մասին:

զ) **Դարանաղյաց երկիր:** Եկեղիքից արեւմուտք Դարանաղյաց (Կամախ) երկիրն էր, որի կենտրոնը Կամախ (թուրք.՝ Զեմախ) բերդաքաղաքն էր, որ գտնվում էր Եփրատ գետի ափին⁴: Հետաքրքիր է Հակոբ Կարնեցու տեղեկությունն այն մասին, որ Դարանաղյաց երկիրն ուներ շատ ախորժեղի եւ գարմանալի պանիր, որով սուլթանին եւ Երզրումի փաշային տուրք էին տալիս⁵: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Կամախին ենթարկվում էին եւս 3 գավառակներ (կազաներ)՝ Հասանովա,

¹ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 542:

² Տե՛ս **Ցակովք Կարնեցի**, էջ 11-12:

³ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁴ **Ցակովք Կարնեցի**, էջ 12-13:

⁵ Անդ, էջ 13:

Արմտաններ (արեւմուտքում սահմանակցում էր Սեբաստիայի էյալեթում գնտվող Տերիկին) եւ Ղուռուչա (Ղուռչայ)՝ ցածրադիր եւ թափ անտառներով գավառակ, որը Հակոբ Կարնեցուն նախորդող մատենագիրներից շատերն Աղնցիք են կոչում: Աղնցիքը համապատասխանում է Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Աղյուն գավառի մեծ մասին¹: Հակոբ Կարնեցին Դարանաղյաց երկրում հիշատակում է բազում եկեղեցիներ եւ վանքեր: Այստեղ են ս. Գրիգոր Լուսավորչի եւ սուրբ կույս Մանեի դամբարան Սեպուհ լեռը, ս. Թադեոս առաքյալի կողմից հիմնադրված Ավագ վանքը, ինչպես նաեւ Ս. Սերովբեից վանքը: Թորոզանի ձորում (հետագայում Երզնկայի գավառի տարածքում – Մ. Մ.) են ս. Գրիգոր Լուսավորչի որդիների եւ թոռների գերեզմանները²:

Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Դարանաղյաց երկիրը համապատասխանում էր Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Դարանաղի գավառին, Աղյուն գավառի մեծագույն մասին եւ Փոքր Հայքի ծայր արեւելյան մի փոքր մասին: Նրա սահմանները հյուսիսում հասնում էին մինչեւ Շապին-Գարահիսար եւ Շեռիան, արեւելքում՝ Գայլ գետի երկիր եւ Եկեղյաց երկիր, հարավ-արեւելքում՝ Ղուզուջան, հարավում՝ Դերսիմ (Դիարբեքիրի նահանգ), արեւմուտքում՝ Տերիկ (Սեբաստիայի նահանգ)³:

Բնակչությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Դարանաղյաց երկրի բնակիչները հայեր էին⁴: Քյաթիք Չելեբին այս գավառում ընդհանրապես չի խոսում մահմեդական տարրի մասին, բայց նշում է, որ բնակիչները հունարեն են խոսում⁵: Սա ամենևին չի նշանակում, թե բնակիչները հույներ էին: Կարող ենք եզրակացնել միայն, որ բնակիչների մի մասը քաղկեդոնական է եղել:

¹ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Ա. Մելիք-Բախշյան, Յ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Եր., 1986, էջ 185:

² Տե՛ս **Յակովբ Կարնեցի**, էջ 13-14:

³ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁴ **Յակովբ Կարնեցի**, էջ 13:

⁵ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», կազմող՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հ. 2, Եր., 1964, էջ 43:

Ե) **Գայլ գետոտ երկիր:** Դարանաղյաց երկրից դեպի հյուսիս Գայլ գետի անտառապատ երկիրն էր, որն ուներ բազում գյուղեր¹: Այս գավառի տարածքից է դուրս գալիս Գայլ գետը: Գայլ գետոտ երկրի կենտրոնը Կարմրի (Կարմրե) գյուղն էր, որը գտնվում էր Երզնկայից հյուսիս՝ Գայլ (Թելբիթ) գետի ձախ ափին: Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Գայլ գետոտ երկիրը համապատասխանում էր Փոքր Հայքի հյուսիսարեւելյան մասին: Այն հյուսիսում սահմանակցում էր Կուկվանցու եւ Ծանախո ձորերին, արեւելքում՝ Խախտեաց երկրին, հարավում՝ Եկեղյաց երկրին, հարավ-արեւմուտքում՝ Դարանաղյաց երկրին, արեւմուտքում՝ Շեռիանու երկրին²:

Քնակչությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Գայլ գետոտ երկրի բնակիչները հայեր եւ թուրքեր էին³: Օսմանյան հեղինակներն վկայում են նաեւ հույների բնակության մասին: Այստեղ կրկին գործ ունենք քաղկեդոնական հայերի հետ:

ը) **Շեռիանի երկիր:** Գայլ գետի երկրից դեպի արեւմուտք անտառապատ Շեռիանի երկիրն էր, որն ուներ բազում գյուղեր եւ ավաններ⁴: Կենտրոնը Շեռիան բերդն էր, որը, հավանաբար, գտնվում էր Գայլ գետից հյուսիս: Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Շեռիանու երկիրը համապատասխանում է Փոքր Հայքի հյուսիսարեւելյան մի մասին: Նրա սահմանը հյուսիսում հասնում էր մինչեւ Ծանախո ձոր, արեւելքում՝ Գայլ գետոտ երկիր, հարավում՝ Դարանաղյաց երկիր, եւ արեւմուտքում՝ Աշխարհի դաշտը (Շապին-Գարահիսարի շրջանում):

Քնակչությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Շեռիանի երկրի բնակիչները հիմնականում հայեր էին, շատ էին նաեւ հույները եւ թուրքերը⁵: Այստեղ հույների պարագայում կրկին գործ ունենք քաղկեդոնական հայերի հետ:

թ) **Կուկվանցու ձոր:** Շեռիանից հյուսիս-արեւելք Կուկվանցու ձոր կոչվող գավառն էր, որն ուներ բազում գյուղեր, ավաններ եւ վան-

¹ Յակովբ Կարնեցի, էջ 14:

² Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

³ Յակովբ Կարնեցի, էջ 14:

⁴ Անդ:

⁵ Անդ:

քեր: Կենտրոնը Կուկվանց (թուրք.՝ Քովանս) բերդն էր¹: Կուկվանցու ձորը գտնվում էր Պոնտոսի հարավում՝ Ծանախո ձոր գետի վերին հոսանքի շրջանում: Այս գավառի սահմանը հյուսիսում հասնում էր մինչև Ծանախո ձոր եւ Յաղմուր Դերե, արեւելքում՝ Խախտիք, հարավում՝ Գայլ գետո երկիր, արեւմուտքում եւ, հատկապես՝ հյուսիս-արեւմուտքում՝ Ծանախո ձոր²:

Քնակչութունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Կուկվանցու ձորի բնակիչները հույներ էին³: Կուկվանցում, իսկապես, մեծ թիվ են կազմել հույները, սակայն այստեղ եւս մասամբ գործ ունենք քաղկեդոնական հայերի հետ:

ժ) **Ծանախո ձոր:** Կուկվանցու ձորից դեպի արեւմուտք, հատկապես՝ դեպի հյուսիս-արեւմուտք Ծանախո ձորն էր, որն ուներ գյուղեր, փոքր բերդեր, հայկական վանքեր եւ բյուզանդացիների (քաղկեդոնական հայերի) կողմից շինված մենաստաններ: Արդյունահանվում էին ոսկի եւ արծաթ, ինչպես նաեւ պղինձ, արծիճ եւ երկաթ, որ բավարարում էր Երզրումը եւ նրա շրջակայքը⁴: Եվլիա Չելեբին նույնպես այստեղ վկայում է արծաթի հանքերի մասին, թվով՝ մոտ 70 հանքավայր⁵: Գավառի կենտրոնը Գյումուշխանա (ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Կիւմուշխանա) քաղաքն էր⁶: Ծանախո ձորը գտնվում էր Պոնտոսի հարավում՝ տարածվելով նույնանուն գետի հոսանքով: Հյուսիսում գավառի սահմանը հասնում էր Տրապիզոնի նահանգ՝ մինչև Չիգանայի լեռնանցք, արեւելքում՝ Յաղմուր Դերե եւ Կուկվանցու ձոր, հարավում՝ Կուկվանց, Գայլ գետո երկիր եւ Շեռիան, արեւմուտքում՝ Շապին-Գարահիսար⁷: Այս գավառը Գյումուշխանեի սանջակն էր, որը, ըստ Եվլիա Չելեբիի, Տրապիզոնի էյալեթի կազմում էր⁸:

¹ Յակովբ Կարնեցի, էջ 14-15:

² Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

³ Յակովբ Կարնեցի, էջ 15:

⁴ Անդ:

⁵ Եվլիա Չելեբի, էջ 125:

⁶ Յակովբ Կարնեցի, էջ 15:

⁷ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁸ Եվլիա Չելեբի, էջ 26:

Քնակչությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Ճանախո ձորի բնակիչները հիմնականում հայեր էին, սակայն շատ էին նաեւ հույները¹: Այստեղ, իսկապես, մեծ թիվ են կազմել հույները, սակայն մասամբ գործ ունենք քաղկեդոնական հայերի հետ:

ժա) **Խախտյաց երկիր:** Ճանախո ձորից հյուսիս-արեւելք տարածվում էր Խախտյաց երկիրը, որ ուներ բազում գյուղեր, ավաններ եւ 4 վանք: Չարգացած էր հացահատիկային բույսերի մշակությունը եւ անասնապահությունը: Խախտիքի կենտրոնը Բաբերդ բերդաբաղաքն էր, որի միջով ճորոխ գետն է հոսում²: Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Խախտյաց երկիրը համապատասխանում է Բաբերդի գավառին, այսինքն՝ Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Սպեր գավառի արեւմուտքին ու կենտրոնական մասին: Այս գավառի սահմանը հյուսիսում հասնում էր մինչեւ Տրապիզոնի նահանգ եւ Յաղմուր Դերե, արեւելքում՝ Սպեր, հարավում՝ Դերջան, արեւմուտքում՝ Գայլ գետի երկիր եւ Կուկվանցու ձոր³: Բաբերդի շրջանը մտել է մերթ Երզնկայի, մերթ Երզրումի գավառի կազմում⁴:

Քնակչությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Խախտյաց երկրի բնակիչները հայեր էին⁵: Լ. Սահակյանը, ըստ Ի. Միրօզլուի հրատարակած վիճակագրության, հաշվարկել է, որ 1516 թ. այստեղ քրիստոնյաները, այսինքն՝ հայերը կազմում էին բնակչության 89 %-ը, իսկ 1530 թ.՝ 87 %-ը⁶: Սա նշանակում է, որ հայերը ժՉ դ. կազմել են Խախտյաց երկրի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը: Նրանք շարունակել են կազմել գավառի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը նաեւ ԺԷ դ.:

ժբ) **Սպեր:** Խախտիքից արեւելք անտառապատ Սպերի ձորն էր, որի կենտրոնը ճորոխ գետի վրա կառուցված «պարոնանիստ» Սպեր (ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Ըսպիր) բերդն էր: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Սպերն ուներ 300 գյուղ: Չարգացած էին այգեգործությունը, ա-

¹ Յակովբ Կարնեցի, էջ 15:

² Անդ, էջ 15-16:

³ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», Կ. Բ., էջ 56-57:

⁴ Լ. Ս. Սահակյան, էջ 120:

⁵ Յակովբ Կարնեցի, էջ 15-16:

⁶ Տե՛ս Լ. Սահակյան, էջ 212:

Նասնապահությունը եւ մեղվապահությունը¹: Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Սպերը համապատասխանում էր Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Սպեր գավառի արեւելքին: Եվլիա Չելեբին Սպերը (Իսպիր) մերթ հիշատակում է որպես Չըլդըրի Էյալեթի սանջակ², մերթ՝ որպես Թորթումի մաս³: Նրա սահմանները հյուսիս-արեւելքում հասնում էին մինչեւ Ախալցխայի Էյալեթ (Խոտորջուր), արեւելքում՝ Թորթում, հարավում՝ Էրզրումի շրջան, արեւմուտքում՝ Խախտիթ⁴: Սպերում հայտնի էր Ս. Հովհաննես Մկրտչի վանքը (Քարծորու վանք): Եղել են նաեւ բազում եկեղեցիներ, որոնք ավերվել են թուրքերի կողմից⁵: Այս տեղեկությունն այնքանով է հետաքրքրական, որ ներկայիս թուրքական պատմագիտությունը ցանկանում է ցույց տալ, թե թուրքական պետությունը մինչեւ ԺԹ դ. վերջը խիստ հանդուրժող է եղել հայկական մշակույթի եւ դավանանքի նկատմամբ, մինչդեռ, փաստորեն, դեռեւս ԺԹ դ. հիշատակություն ունենք նրանց կողմից հայկական եկեղեցիների ավերման վերաբերյալ:

Քննչությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Սպերի բնակիչները ամբողջությամբ հայեր էին⁶: Լ. Սահակյանը, ըստ Ի. Միրոզլուի հրատարակած վիճակագրության, հաշվարկել է, որ 1516 թ. այստեղ քրիստոնյաները, այսինքն՝ հայերը կազմում էին բնակչության 99,8 %-ը, իսկ 1530 թ.՝ 98,4 %-ը⁷: Սա նշանակում է, որ Ժ2 դ. Սպերի բնակիչները գրեթե բացառապես հայեր էին: Նրանք շարունակել են մնալ գավառի միակ բնակիչները նաեւ ԺԵ դ.:

Ժգ) **Իշխանանիստ ձոր:** Սպերից դեպի արեւելք Հակոբ Կարնեցին հիշատակում է Իշխանանիստ ձորը (Թորթումի գավառակ), որն ուներ բազում գյուղեր, փոքր բերդեր եւ վանքեր: Այստեղ զարգացած էին այգեգործությունը, գինեգործությունը եւ անասնապահությունը⁸:

¹ Յակովբ Կարնեցի, էջ 16:

² Եվլիա Չելեբի, էջ 32:

³ Անդ, էջ 128:

⁴ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», Խ. Բ, էջ 56-57:

⁵ Յակովբ Կարնեցի, էջ 16-17:

⁶ Անդ, էջ 16:

⁷ Տե՛ս Լ. Սահակյան, էջ 245:

⁸ Յակովբ Կարնեցի, էջ 17-18:

Գավառակի անվանումը ծագել է Իշխան գյուղի եւ նրա հռչակավոր վանքի անունից: Կենտրոնը Թորթում անառիկ բերդն էր, որը «պարոնանիստ» էր: Գավառն ուներ երկու աղահանք: Չարգացած էին այգեգործությունը (զանազան պտուղների եւ ձիթենու այգիներ) եւ գինեգործությունը: Սրա մասին է վկայում նաեւ Էվլիա Չելեբին՝ ասելով, որ Թորթումը Էրզրումի Եյալեթում Երզնկայից հետո իր դրախտանման այգիներով ամենանշանավոր եւ բարեզարդ քաղաքն է¹: Հակոբ Կարնեցին այս գավառում հիշատակում է «վրացական», այսինքն՝ վրացացած հայ քաղկեդոնական վանքեր՝ Խախու², Օշկ (բնագրում՝ Ողկ) եւ Իշխան³: Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Իշխանանիստ ձոր գավառակը համապատասխանում է Մեծ Հայքի Տայոց աշխարհի Ազորդաց փոր, Ոքաղե գավառներին եւ ճակք գավառի հարավի մի փոքրիկ մասին: ԺԳ դ. 2-րդ կեսից Տայքի Ազորդաց փոր գավառի համար գործածվում է Թորթում անվանումը⁴: Այս անվանումը գործածվել է Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Իշխանանիստ ձորի համար, որի սահմանը հյուսիսում եւ հյուսիս-արեւելքում հասնում էր մինչեւ Ախալցխայի Եյալեթ (Ճորոխի ափին գտնվող Ազրակ բերդը (Բերդագրակ) եւ Օլթի), արեւելքում՝ Մամրվան, հարավում եւ հարավ-արեւմուտքում՝ Էրզրումի շրջան, արեւմուտքում՝ Սպեր⁵:

Քննադատությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Իշխանանիստ ձորի բնակիչների կեսը հայ (իմա՝ *Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետևորդներ*) էին, մյուս կեսը՝ կրոնով վրացի, բայց հայախոս⁶: Այս փաստը որոշակիորեն ցույց է տալիս, որ Հակոբ Կարնեցին հստակ տարբերում էր հայ քաղկեդոնականներին էթնիկ հույներից եւ

¹ Էվլիա Չելեբի, էջ 128:

² Վրացիները Խախուն կոչում են Խախուլի, որն ընկած էր Թորթում լճի մեջ թափվող համալուն գետակի ձախակողմյան մեծ վտակի ստորին հոսանքի ձախ ափին՝ լճի հարավ-արեւմտյան ծայրում գտնվող Օշք (Էռշք) գյուղից հարավ-արեւմուտք եւ Կարինից մոտ 80 կմ հյուսիս-արեւելք: 1458 թ. հիշատակվում է որպես գավառ:

³ Իշխան գյուղն ընկած էր Ուխտյաց (Օլթի) գետի ստորին հոսանքում (աջ ափին)՝ Տայքի ճակք գավառում:

⁴ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Ա. Մելիք-Բախշյան, Զ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Եր., 1988, էջ 529:

⁵ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային տոլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁶ Յակովբ Կարնեցի, էջ 18:

վրացիներից, ուստի այստեղ խոսքը քաղկեդոնական հայերի մասին է, եւ գավառի բնակիչները հայեր էին: Աճում էր նաեւ թուրքերի թվաքանակը: 1643 թ. Ջաֆար փաշան աշխարհագիր անցկացրեց, սահմանեց ծանր գլխահարկ, եւ «վրացիները», այսինքն՝ քաղկեդոնական հայերը, մահմեդական դարձան:

Ժդ) **Մամրվան:** Իշխանանիստ ձորից դեպի հարավ-արեւելք բազում գյուղերով Մամրվան գավառն էր: Չարգացած էին հացահատիկային բույսերի մշակումը եւ անասնապահությունը: Գավառը փիճու (սոճի եւ կուենի) անտառի մեջ է: Այդ անտառն Ազատմայրի էին կոչում, «որ ոչ սկիզբն տեսեալ որ կայ եւ ոչ ծայրն հասեալ...»¹: Գավառի կենտրոնը «պարոնանիստ» Մամրվան (Նառիման) բերդն էր: Նշանավոր էր բերդում գտնվող Ս. Գեորգի վանքը, որը Յակոբ Կարնեցին Ուլեթ (Կուլեթ) է կոչում²:

Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Մամրվանի գավառը համապատասխանում է Մեծ Յայթի Տայոց աշխարհի Բուղխա գավառի հիմնական մասին: Նրա սահմանը հյուսիսում հասնում էր մինչեւ Ախալցխայի նահանգ (Օլթի), արեւելքում՝ Ներքին Բասեն, հարավում՝ Վերին Բասեն, հարավ-արեւմուտքում՝ Էրզրումի շրջան, իսկ արեւմուտքում՝ Թորթում³:

Բնակչությունը: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ գավառի բնակիչները հայեր եւ վրացիներ էին⁴: Այստեղ, իսկապես, մեծ թիվ են կազմել վրացիները, սակայն գործ ունենք նաեւ որոշ թվով քաղկեդոնական հայերի հետ:

Ժե) **Վերին Բասեն:** Մամրվանից դեպի հարավ եւ հարավ-արեւելք՝ Վերին Բասենի երկիրն էր՝ բազում գյուղերով եւ ավաններով: Այստեղ զարգացած էին հացահատիկային բույսերի մշակումը եւ անասնապահությունը, հատկապես՝ ձիաբուծությունը: Գավառը հայտնի էր փայտյա զանազան գեղեցիկ դույլերով եւ կուժերով⁵: Գավառի կենտրոնը «պարոնանիստ» Դորոնք (այսինքն՝ Դարույնք կամ Դար-

¹ Յակոբ Կարնեցի, էջ 18-19:

² Անդ:

³ Տե՛ս «Յայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁴ Յակոբ Կարնեցի, էջ 18:

⁵ Անդ, էջ 19:

յունք – Մ. Մ.) բերդն էր (թուրք.՝ Յասան-Ղալա): Բաղաքի մոտով Արաքս գետն է հոսում, եւ ժայռից բուժիչ տաք ջուր է բխում (ջերմուկ) ու թափվում գետը: Այստեղ որսում էին բազում համեղ ձկներ: Այս բերդը պատերազմի ժամանակ մեծ թվով հեծյալների էր ժողովում¹: Վերին Բասենի հարավային կողմում՝ ձորակի մեջ, Յանիկ (իմա՝ Ավնիկ, թուրք.՝ Ջիվան-կալե) կոչվող փոքրիկ բերդն էր²: Գավառում նշանավոր էր Յոթվիրաց Ս. Մարիամ Աստվածածին վանքը:

Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Վերին Բասենը համապատասխանում է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Բասեն գավառին: Այն տարածվում էր Երզրումից արեւելք՝ Ղարգաբազար լեռնաշղթայից մինչեւ Մուրցի եւ Արաքսի միախառնման շրջանը³: Այս գավառի սահմանը հյուսիսում հասնում էր մինչեւ Մամրվան, հյուսիս-արեւելքում՝ Ներքին Բասեն, արեւելքում՝ Կարսի էյալեթ (Չարափխանա եւ Կաղզվան), հարավ-արեւելքում՝ Կարայազ եւ Խալիյազ, հարավում՝ Թեքման, արեւմուտքում՝ Երզրումի շրջան⁴:

Քննարկությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Վերին Բասենի բնակիչները հայեր էին եւ սակավաթիվ թուրքեր⁵:

ժգ) **Ներքին Բասեն:** Վերին Բասենից հյուսիս-արեւելք տարածվում էր «պարոնանիստ» Ներքին Բասեն (Մժնկերտ) գավառը, որն ուներ բազում գյուղեր եւ անտառապատ էր⁶: Ներքին Բասենի վարչական կենտրոնը Խորասան գյուղաքաղաքն էր⁷: Այն գտնվում էր Հասան-կալայից մոտ 40 կմ արեւելք՝ Արաքսի ձախ կողմում⁸: Ներքին Բասենի տարածքում Հակոբ Կարնեցին հիշատակում է Չիվին, Մեծենկերտ եւ Կեչեւան բերդերը: Հակոբ Կարնեցին նշում է, որ Կեչեւանում (Կեչվան) թաղված է միջնադարյան բանաստեղծ և եկեղեցական գործիչ Խաչատուր Կեչառեցին (մոտ 1260-1330 թթ.): Կեչվանը Էվլիա

¹ **Յակովբ Կարնեցի**, էջ 19-20:

² Անդ, էջ 20:

³ «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. 1, էջ 611:

⁴ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁵ **Յակովբ Կարնեցի**, էջ 19:

⁶ Անդ, էջ 20:

⁷ Անդ:

⁸ «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. 2, էջ 794:

Չելեքին հիշատակում է՝ որպես Կարսի էյալեթի սանջակ¹: Չիվինը գտնվում էր Խորասանից մոտ 16 կմ հեռավորության վրա եւ, ըստ Յակոբ Կարնեցու, հայտնի էր իր բուժիչ ջերմուկներով: Իսկ Մեծենկերտը (իմա՝ Մժնկերտ, պատմ.՝ Մաժանկերտ) հայտնի բերդաքաղաք էր Մեծ Յայթի Այրարատ նահանգի Աբեդյանք գավառում (կենտրոնը): Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Ներքին Բասենը համապատասխանում է Մեծ Յայթի Այրարատ աշխարհի Աբեդյանք գավառին եւ Բասեն գավառի մի փոքր մասին: Ներքին Բասենի սահմանները հյուսիսում եւ հյուսիս-արեւելքում հասնում էին մինչեւ Սողանլու (Մեծրաց լեռներ) եւ Պարտեզ², արեւելքում՝ Ծաղկանց լեռներ, հարավում՝ Վերին Բասեն, արեւմուտքում՝ Վերին Բասեն եւ Մամրվան³:

Բնակչությունը: Ցավոք, Յակոբ Կարնեցին չի խոսում այս գավառում բնակչության ազգային կազմի մասին: Այսուհանդերձ, հիմք ընդունելով Ղ. Ինճիճյանի հաղորդած տեղեկությունները, եզրակացնում ենք, որ ժԷ դ. Ներքին Բասենում բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը:

ԺԷ-Ժը) **Ղարա Յագի եւ Խ(յ)ալի Յագի:** Վերին Բասենից հարավ՝ լեռնակողմում, Ղարայագ(ի) եւ Խալիյագ(ի) գավառակներն (գյուղախմբեր) էին, որոնց սահմանը հյուսիս-արեւելքում հասնում էր մինչեւ Յայկական պար լեռնաշղթայի բարձրագույն գագաթ Սուկավետ լեռը (3.445 մետր), որի գագաթին ս. Սուքիասյանց գերեզմանն է՝ իր բուժիչ աղբյուրով: Լեռը Յակոբ Կարնեցու ապրած ժամանակաշրջանում արդեն Զյոսեղաղ (ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ «Զոսատաղ») էին կոչում⁴: Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Ղարայագը համապատասխանում է Մեծ Յայթի Այրարատ աշխարհի Բասեն գավառի ծայր հարավ-արեւելքին: Այն, ըստ Էուբյան, գյուղախումբ էր Վերին Բասենում: Նրա սահմանները հյուսիսում հասնում էին մինչեւ Վերին Բասեն, արեւել-

¹ Էվլիա Չելեքի, էջ 26:

² Պարտեզը (Բարդիզ, Բարդուս) ավան էր Տայթի Պարտիզաց փոքր գավառում՝ Օլթիից արեւելք: Այն գտնվում էր Ախալցխայի նահանգում՝ Օլթի գետի Պարտեզ վտակի ձախ վտակներից մեկի վրա:

³ Տե՛ս «Յայաստանի ազգային տոլլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁴ Տե՛ս **Ցակովք Կարնեցի**, էջ 21:

քում՝ Ալաշկերտ (Խալիյազ), հարավում՝ Խալիյազ եւ Թեքման, արեւմուտքում՝ Վերին Բասեն:

Ղ. Ալիշանը Խալիյազը տեղադրում է Այրարատի Բագրեւանդ գավառի արեւմուտքում, իսկ մնացյալ ուսումնասիրողները՝ Տուրուբերանի Տվարածատափ գավառի մի մասում կամ էլ Ալաշկերտի տարածքում¹: Ի մի բերելով բոլոր կարծիքները՝ եզրակացնում ենք, որ Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Խալիյազը համապատասխանում է Մեծ Յայթի Այրարատ նահանգի Բագրեւանդ գավառի ծայր արեւմտյան մասին: Այն, ըստ Էուբյան, գյուղախումբ էր Ալաշկերտում: Այս գավառի սահմանները հյուսիսում հասնում էին մինչեւ Վերին Բասեն (Կարայազ), արեւելքում եւ հարավում՝ Ալաշկերտ, արեւմուտքում՝ Թեքման²:

Բնակչությունը: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ այս գավառների բնակիչները քրդեր էին³:

Ժթ) **Ալաշկերտ (Վաղարշակերտ):** Ղարայազից եւ Խալիյազից արեւելք տարածվում էր դաշտային Ալաշկերտ գավառը, որն ուներ բազում գյուղեր, ավաններ եւ անառիկ «պարոնանիստ» բերդեր (Շավշիկ, Պայազիտ (Բայազետ), Խամուր-դալա եւ Դիադին): Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ այս գավառի իշխանը մեծ «պարոն» էր եւ բազում զորքերի տեր: Այս գավառում զարգացած էին հացահատիկային բույսերի մշակումը եւ անասնապահությունը: Չարգացած էր նաեւ ձիաբուծությունը (հեծնում էին թուրք փաշաներն ու պարոնները)⁴: Գավառի կենտրոնն Ալաշկերտն (թուրք.՝ Թոփրակ-կալե) էր:

Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Ալաշկերտի գավառը համապատասխանում է Մեծ Յայթի Այրարատ աշխարհի Բագրեւանդ գավառի մեծագույն մասին, ինչպես նաեւ Կոգովիտ եւ Ծաղկոտն գավառների մի մասին: Այս գավառի սահմանը հյուսիսում հասնում էր մինչեւ Կարսի Եյալեթ (Չարափիխանա), հյուսիս-արեւելքում եւ արեւելքում՝ Չու-

¹ «Յայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. 2, էջ 623:

² Տե՛ս «Յայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

³ **Յակովբ Կարնեցի**, էջ 21:

⁴ Անդ, էջ 21-22:

խոր-Սաադի Մասիսի շրջանը, հարավում՝ Վանի էյալեթ եւ Մանազկերտ, իսկ արեւմուտքում՝ Թեքման, Խալիյազ եւ Վերին Բասեն:

Քնակչությունը: Ցավոք, Հակոբ Կարնեցին չի խոսում այս գավառում բնակչության ազգային կազմի մասին: Այդուհանդերձ կարող ենք եզրակացնել, որ ժԵ դ. Ալաշկերտում բնակիչները գրեթե միայն հայեր էին, քանի որ Նույնիսկ ժԸ դ. 2-րդ կեսին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին այստեղ խոսում է 138 հայկական գյուղերի ու ավանների մասին, ինչը կազմում էր գավառի գյուղերի ճնշող մեծամասնությունը (գրեթե բոլորը)¹:

ի) **Մանազկերտ:** Ալաշկերտից հարավ եւ հարավ-արեւմուտք տարածվում էր *հայոց* դաշտածել եւ «պարոնանիստ» Մանազկերտ գավառը, որն ուներ հրաշալի եկեղեցիներ եւ վանքեր, բազում գյուղեր եւ ավաններ: Չարգացած էին անասնապահությունը (հատկապես՝ ձիաբուծությունը) եւ ձկնորսությունը: Գավառի կենտրոնը Մանազկերտ քաղաքն էր, որն ուներ սրբատաշ, մեծ եւ պարսպավոր բերդ²:

Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Մանազկերտի գավառը համապատասխանում է Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Ապահունիք գավառին եւ Տվարածատափ գավառի մեծ մասին: Նրա սահմանները հյուսիսում եւ հյուսիս-արեւելքում հասնում էին մինչեւ Ալաշկերտ, արեւելքում, հարավում եւ հարավ-արեւմուտքում՝ Վանի էյալեթ (Արճեշ, Արծկե, Խլաթ, Կոփ), արեւմուտքում՝ Խնուս եւ Թեքման³:

Քնակչությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Մանազկերտի բնակիչները հայեր եւ քրդեր էին⁴: Ըստ Էվլիա Չելեբիի՝ Մանազկերտ քաղաքն ուներ մոտ 2 000 տուն, այսինքն՝ շուրջ 15 000 բնակիչ⁵: Մանազկերտում աստիճանաբար աճում էր մահմեդական տարրը: Ըստ Ղ. Ինճիճյանի՝ ժԵ-ժԸ դդ. Մանազկերտի (Մալազկերտ) սանջակում 360 հայկական գյուղ կար, 1760-ական թթ.՝ 100, ժԸ դ. վերջին՝ 20⁶:

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբռ, թարգմ. եւ ծանոթագր.՝ Վ. Համբարձումյան, պատմաաշխ. ծանոթագր. եւ քարտեզներ՝ Գ. Բաղայան, Եր., 2003, էջ 64-65, 476-477:

² Յակովբ Կարնեցի, էջ 22-23:

³ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁴ Յակովբ Կարնեցի, էջ 23:

⁵ Էվլիա Չելեբի, էջ 269:

⁶ Ղ. Ինճիճյան, էջ 112:

իա) **Ապահովյաց երկիր:** Մանազկերտից հյուսիս-արեւմուտք «պարոնանիստ» իսնուսն (ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Ապահովյաց երկիր) էր, որի կենտրոնը իսնուս փոքրիկ պարսպավոր բերդն էր: Չարգացած էին հացահատիկային բույսերի մշակումը եւ ոչխարաբուծությունը¹:

Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Ապահովյաց երկիրը չի համապատասխանում Մեծ Յայթի Տուրուբերան աշխարհի Ապահունիք գավառին, եւ, հավանաբար, Յակոբ Կարնեցին պարզապես շփոթել է իրական Ապահունիքը իսնուսի հետ: Այս գավառը տարածվում էր Թեքմանից հարավ, Մանազկերտից արեւմուտք, Առվտնոցից (Վանի էյալեթ) հյուսիս եւ Զրիից արեւելք ու համապատասխանում էր Մեծ Յայթի Տուրուբերան աշխարհի Վարաժնունիք եւ Դալառ գավառներին եւ Մարդաղիի ծայր հարավ-արեւելքին: Սահմանը հասնում էր մինչեւ Արածանի գետի աջակողմյան Չարբիր վտակի եւ Արածանու խառնարանը:

Բնակչությունը: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Ապահովյաց երկրի բնակիչները հայեր եւ քրդեր էին²: Սակայն քրդերը «յեայլանի» (թուզվոր, ոչ մշտաբնակ) էին:

իբ) **Վարդոյ:** Ապահունիքից հարավ-արեւմուտք Վարդո կոչվող փոքրիկ գավառն էր, որ ուներ բազում բարիքներ³: Վարդոն ԺԹ դ. 2-րդ կեսին համարվել է գավառակ Բիթլիսի նահանգում, սակայն Յակոբ Կարնեցու օրոք այն կազմել է Երզրումի էյալեթի մի մասը: Գ. Բադայանը, հենվելով Ղ. Ինճիճյանի հաղորդած տեղեկությունների վրա, եզրակացրել է, որ հավանաբար գավառն այդպես է կոչվել Վարդուկ գյուղաքաղաքի անունով, որի ավերակները գտնվում են Ս. Կարապետ վանքից հյուսիս: Գավառի տարածքով հոսում է Բազկան (Բյուրակն) գետը (ստորին հոսանքում՝ Չարբիր):

Վարդոն համապատասխանում էր Մեծ Յայթի Տուրուբերան աշխարհի Արշամունիք գավառի արեւելյան եւ կենտրոնական մասերին: Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Վարդոյի սահմանները հյուսիս-արեւելքում հասնում էին մինչեւ իսնուս, արեւելքում՝ Առվտնոց (Վանի

¹ Յակովբ Կարնեցի, էջ 23:

² Անդ:

³ Անդ, էջ 23-24:

դարի կեսերի դրությամբ: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ նշված ժամանակահատվածում Երզրումի էյալեթն ընդգրկել է մի մեծ տարածք, որը, խիստ մոտավոր հաշվարկով, կազմում էր շուրջ 65 հազար քառակուսի կիլոմետր¹: Այսպիսով, ԺԷ դարի կեսերին Երզրումի էյալեթի սահմանները հասնում էին հյուսիսում մինչև Տրապիզոնի էյալեթ [Մելեթ (Մասուդիե), Չիգանայի լեռնանցք, Համշեն], հյուսիս-արևելքում՝ Ախալցխայի (Չըլդըր) էյալեթ [Խոտորջուր, Բերդագրակ, Օլթի, Պարտեզ (Բարդուս)], արևելքում՝ Կարսի էյալեթ [Կեչվան, Կաղզվան, Չարափխանա (Չարեհավան)] եւ Սեֆյան Պարսկաստան [Չուխուր-Սաադի բեկլարբեկություն (Կողբ, Մասիս եւ Սիս լեռներ, Մակու)], հարավում՝ Վանի [Աբաղա, Արճեշ, Արծկե, Խլաթ, Մուշ (Յոնջալու (Անվտնոց), Կոփ)] եւ Դիարբեքիի [Գենջ (Գինճ), Ճապաղջուր, Բալու, Մեծկերտ, Կալան, Չմշկածագ] էյալեթներ, իսկ արեւմուտքում՝ Սեբաստիայի էյալեթ [Տելրիկ, Չառա, Նիկսար (Նեոկեսարիա)]²: Այս տարածքն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Սպեր, Շաղագոմ, Կարին, Դերջան, Մանանադի, Եկեոյաց, Դարանադի, Ադյուն գավառները եւ Մնձուր գավառի հյուսիսարևելյան եւ հյուսիսկենտրոնական մասը (այսինքն՝ Բարձր Հայքի գրեթե ողջ տարածքը), Տուրուբերան աշխարհի Մարդադի, Արշամունիք, Վարաժնունիք, Դալառ, Դանավորք գավառները, Տվարածատափ եւ Ապահունիք գավառների հիմնական մասը եւ Խորխոռունիքի ու Կորիի մի փոքրիկ մասը (այսինքն՝ Տուրուբերանի շուրջ կեսը), Այրարատ աշխարհի Բասեն, Բագրեւանդ եւ Աբեդյանք գավառները եւ Կոզովիտ ու Ծաղկոտն գավառների մեծ մասը (այսինքն՝ Այրարատի շուրջ մեկ երրորդ մասը), Տայոց աշխարհի Ազորդաց փոր, Ոքաղե, Բուդիսա գավառները եւ Ճակք գավառի մի փոքր մասը (այսինքն՝ Տայքի մոտ կեսը), Ծոփք նահանգի Խորձյան

¹ Հաշվարկը կատարել ենք աշխարհագրոյցյան Մեծ Հայքի աշխարհների գավառների հետ համապատասխանությամբ, որոնց գումարվել են նաեւ Մեծ Հայքից դուրս, բայց Երզրումի նահանգի մեջ մտնող տարածքները:

² Այս սահմանները ճշգրտելիս առաջնորդվել ենք «Հայաստանի ազգային ատլաս»-ով. Երկրորդ հատոր (Երզրումի (Կարին) եւ Վանի էյալեթները (նահանգներ) ԺԷ-ԺԸ դդ., հեղինակ՝ Գ. Բադալյան, էջ 56-57), սակայն, քանի որ նշված սահմաններն ոչ ամբողջությամբ են համընկնում մեր ուսումնասիրությունն ընդգրկող ժամանակաշրջանում (ԺԷ դ. կեսեր) Երզրումի էյալեթի սահմաններին, ուստի ստիպված ենք եղել մոցնել որոշակի ճշգրտումներ՝ ավելացնելով, օրինակ՝ Վարդոյի գավառակը եւ այլ տարածքներ:

գավառը (այսինքն՝ Ծովքի մոտ մեկ հինգերորդ մասը), Փոքր Հայքի հյուսիսարեւելյան մի մասը եւ Պոնտոսի հարավի մի մասը:

Հակոբ Կարնեցու հիշատակած 23 «գավառներից» միայն 13-ն էին լիվա-սանջակ (գավառ)՝ Խորձունյաց երկիր (Կեղի, Քղի), Ղըզըլջան, Եկեղյաց երկիր, Դարանաղյաց երկիր, Գայլ գետի երկիր, Շեռիանի երկիր, Խախտյաց երկիր, Վերին Բասեն, Ներքին Բասեն, Ալաշկերտ, Մանազկերտ, Ապահունյաց երկիր եւ Թաքման:

Հարկ է նշել, որ, ըստ Հակոբ Կարնեցու, Երզրումի նահանգի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը հայերն էին, եւ սա այն դեպքում, երբ ԺԵ դ. սկզբին Երզրումի էյալեթի արեւելյան մասը ենթարկվել էր Շահ-Աբասի սանձազերծած բռնագաղթին: Հակոբ Կարնեցու հիշատակած 23 գավառներից 7-ում (Ղըզըլջան, Դերջան, Դարանաղյաց երկիր, Սպեր, Իշխանանիստ ձոր, Խախտյաց երկիր, Թաքման) ապրում էին միայն հայեր, 4-ում՝ հայեր եւ քրդեր (Լակզի ձոր, Մանազկերտ, Ապահունյաց երկիր, Վարդո), 2-ում (Ղարայազի, Խալիյազի)՝ միայն քրդեր, 1-ում՝ գերազանցապես հայեր, մասամբ՝ թուրքեր (Վերին Բասեն), 1-ում՝ հայեր եւ թուրքեր (Գայլ գետի երկիր), 1-ում՝ հիմնականում հայեր, մասամբ՝ թուրքեր եւ հույներ (Շեռիանի երկիր), 1-ում՝ հույներ (Կուկվանցու ձոր), 1-ում՝ հիմնականում հայեր, մասամբ՝ հույներ (Ճանախո ձոր), 1-ում՝ հայեր եւ վրացիներ (Մամրվան), իսկ 4-ում (Եկեղյաց երկիր, Ալաշկերտ, Ներքին Բասեն, Խորձան) ընդհանրապես չի նշվում էթնիկական կազմը, սակայն մենք, դիմելով Ղ. Ինճիճյանի հաղորդած տեղեկությունների օգնությանը, պարզեցինք, որ այդ գավառներում եւս հայերը մեծամասնություն էին կազմում: Սկզբնաղբյուրների համադրությունից պարզ դարձավ, որ 23 գավառներից 20-ում հայկական էթնիկ տարրի գերակշռող ամպայությունը հաստատուն էր: Հայերի կողքին մեծ թիվ էին սկսում կազմել ոչ մշտաբնակ քրդերը: Երզրումի էյալեթում ապրում էին ավելի փոքր թվով թուրքեր, հույներ, (վրացիներ): Չգալի թիվ էին կազմում նաեւ ուղղափառ-քաղկեդոնական դավանանքի հետեւորդ հայերը:

Այսպիսով, Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկը մեզ համար ԺԵ դ. կեսերին Երզրումի էյալեթի զբաղեցրած տարածքի, վարչատարածքային բաժանման, բնաշխարհի, տնտեսական

***Վիճակի, վանքերի ու նաեւ ժողովրդագրության մասին պատկերա-
ցում կազմելու համար փայլուն ուղեցույց է:***

“Топограф Верхней Армении” Акопа Карнеци, как источник для историко-географических исследований, - Работа архимандрита Акопа Карнеци “Топограф Верхней Армении” даёт нам возможность иметь лучшее представление об этническом составе населения и административно-территориальном делении Эрзурумской провинции Османской империи в середине XVII века. Изучая работу Акопа Карнеци, мы пришли к тому выводу, что Эрзурумская провинция в середине XVII в. занимала площадь 65 тыс. кв. км. Его границы доходили на севере до Трапезундской провинции Османской империи, на северо-востоке - до Ахалцихской провинции, на востоке – до Карсской провинции и Сефевидского Ирана (Восточная Армения), на юге – до Ванской и Диярбакырской провинций, на западе – до Сивасской провинции. Необходимо отметить, что, согласно Акопу Карнеци, подавляющее большинство населения Эрзурумской провинции в середине XVII века составляли армяне. В 6 из 23 районов провинции вместе с армянами жили также кочевые курды, в 3-х – греки, в 2-х – турки, в 1-ом – грузины, но даже в этих районах армяне составляли большинство населения. По словам Акопа Карнеци, курды пока не были постоянным населением в этих районах, а под именем грузин или греков скрывались армяне – последователи грузинской и греческой церквей. Акоп Карнеци рассказывает, что курды и турки переселились в районы Эрзурумской провинции лишь в XV-XVII веках. До этого здесь жили только армяне и малочисленные греки.

Hakob Karnetsi’s Work “The Topographer of Upper Armenia” as a Source for Historical-Geographic Research, - Archimandrite Hakob Karnetsi’s work gives us an opportunity to know much about Erzurum province of the Ottoman Empire in the middle of the XVII century. Exploring Hakob Karnetsi’s work, we concluded, that Erzurum province included a territory of 65,000 sq. km in the middle of the XVII century. The province was bordered by Trabzon province of the Ottoman Empire in the north, Akhaltskha province in the north-east, Kars province and Iran (Eastern

Armenia) in the east, Van and Diyarbakir provinces in the south and Sebastia province in the west. According to Hakob Karnetsi's work, the Armenians were the overwhelming majority of the population of Erzurum province. Other ethnic groups lived along with the Armenians in 12 of 23 regions in the province; Kurds lived along with the Armenians in 6 of 23 regions, Turks - in 2 regions, Greeks - in 3 regions, Georgians – in one region, but even in these regions the Armenian population made the majority. According to Hakob Karnetsi's work, Kurds hadn't made a permanent population in Erzurum province by that time yet. When he speaks about Greeks and Georgians, he explores them as Armenians – the followers of the Greek and Georgian churches. Hakob Karnetsi tells us, that Kurds and Turks immigrated to Erzurum province only in the XV-XVII centuries. By these times only Armenians lived in the province.

«Էջմիածին» ամսագիր, 2010, թ. Է, էջ 110-125

**ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑՈՒ «ՁԱՄԲՈ» ԵՐԿԻ
ԱՐԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԷԹՆՈԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ**

Սիմեոն Ա Երևանցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի (կթղ. 1763-1780 թթ.) «Ձամբո» երկը բացառիկ սկզբնաղբյուր է հանդիսանում պատմաաշխարհագրական, մասնավորապես՝ վարչաքաղաքական և հատկապես դեմոգրաֆիական հետազոտությունների համար: Նախ և առաջ այն պարունակում է առեղծի տեղեկություններ 18-րդ դ. կեսերին Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմի և հայոց գաղթաշխարհի տեղաբաշխման մասին:

Ցավով պետք է փաստենք, որ Սիմեոն Ա կաթողիկոսի «Ձամբո» երկը պատմաաշխարհագրական տեսանկյունից երբևէ չի հայտնվել ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում, և միայն Գեղամ Բաղայանը «Ձամբո»-ի 2003 թ. հրատարակության մեջ տվել է պատմաաշխարհագրական բնույթի ծանոթագրություններ և կազմել երկում տրված հայաբնակ բնակավայրերի ցանկերի հիման վրա հիմնված քարտեզներ¹:

Այսպիսով, նման պայմաններում մեր խնդիրն է ներկայացնել «Ձամբո»-ի աղբյուրագիտական արժեքը պատմաաշխարհագրական հետազոտությունների համար:

Հարկ է նախ և առաջ նշել այն հանգամանքը, որ Արևելյան Հայաստանի բնակչության մասին խոսելիս Սիմեոն Ա-ն անդրադառնում է առանձին էթնիկական հանրություններին, իսկ Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասի համար նա կոնկրետ նկարագրություններ չունի:

Ո՞րն է պատճառը, որ Սիմեոն Ա Երևանցին միայն առանձին դեպքերում է խոսում կոնկրետ էթնիկական հանրությունների մասին: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե պատճառը Հայաստանի՝ արևելյան և արևմտյան մասերի քաղաքական բաժանումն էր Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև, մինչդեռ այս հանգամանքը

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ձամբո, թարգմ. և ծանոթագր.՝ Վ. Համբարձումյան, պատմաաշխ. ծանոթագր. և քարտեզներ՝ Գ. Բաղայան, Երևան, 2003, էջ 452-543:

այնքան էլ մեծ նշանակություն չունի, քանի որ այստեղ խնդիրը երկի կառուցվածքային բաժանման մեջ է թաքնված: «Ջամբռ»-ի Դ գլխում անդրադառնալով Դավիթ Դ Վաղարշապատցի կաթողիկոսի օրոք (կթղ. 1590-1629 թթ.) ապագա կաթողիկոս Մովսես Գ Տաթևացու (կթղ. 1629-1632 թթ.) լուսարարության ժամանակներից (1627 թ.) մինչև իր օրերը հայոց եկեղեցու գահակալներին ու նրանց կատարած աշխատանքներին՝ Սիմեոն Ա-ն իր առջև խնդիր էր դրել նաև ներկայացնելու իր գահակալության տարիներին կատարված մեծագործությունները, որոնց շարքում առանձնակի տեղ է գրավում մահմեդական զանազան էթնիկական հանրությունների արտաքսումը հայերից բռնազավթած տարածքներից և հայ բնակչության վերադարձի կազմակերպումն այդ տարածքներ:

Այս համատեքստում հարկ է առանձնացնել մահմեդական մուղանլու ցեղի արտաքսումը պատմական Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գավառի Օշական գյուղից, որտեղ նրանք հաստատվել էին 1740-ական թթ.: Այս ցեղը հավանաբար ուներ թյուրքական ծագում և հաստատվել էր այստեղ՝ Իրանի տարածքից անցնելով նախ Հարավարևելյան Այսրկովկաս, այնուհետև այստեղից էլ առանձին խմբեր՝ Օշական: Սիմեոն Ա-ն ոչ միայն արտաքսեց այս նորահաստատ էթնիկական տարրին, այլև իրենց հայրենի գյուղը վերադարձրեց տեղաբնիկներին՝ հայերին¹:

Օշականի ճակատագրին էին արժանացել նաև պատմական Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գավառի մի քանի այլ գյուղեր ևս՝ Աշտարակը, Եղվարդը, Աղավնատունը, Մուղնին և Ֆռանկանոցը (Կարբի-բասար), որոնց մահմեդական բնակչությունը վտարվեց, և, ինչպես Օշականի պարագայում, այստեղ ևս տարագիր հայ բնակչությունը վերադարձվեց հայրենի գյուղեր: Եթե այս գյուղերից առաջին երեքն արդեն մի քանի տասնամյակ է, ինչ զբաղեցվել էին մահմեդականների կողմից, ապա Մուղնին և Ֆռանկանոցը միայն Հա-

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, էջ 51: Տե՛ս նաև Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. 2, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3525: Մալխասյան Մ., Օշական, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 27:

կոբ Ե Շամախեցի կաթողիկոսի օրոք (կթղ. 1759-1763 թթ.) էին զբաղեցվել նրանց կողմից¹:

Սիմեոն Երևանցի հայրապետը խոսում է այս գյուղերը զավթած էթնիկական հանրությունների միայն կրոնական պատկանելության մասին՝ չնշելով անգամ նրանց անվանումները, ուստի մեզ համար գրեթե անհնարին է ճշգրտել այդ եկվոր էթնիկական տարրի ծագումը: Այնուհանդերձ, հաշվի առնելով այն փաստը, որ այդ ժամանակաշրջանում տարածաշրջանում նկատելի էր թյուրքալեզու էթնիկական տարրի բացառիկ ակտիվություն, ապա կարող ենք ենթադրել, որ զավթիչների մեծ մասը թյուրքալեզու էթնիկական հանրություններ էին: Սակայն այստեղ հարկ ենք համարում նշել նաև այն փաստը, որ ժամանակաշրջանի ռուսական ռազմական զեկուցագրերում բազմիցս նշվում է որջ Կովկասյան տարածաշրջանում՝ մինչև իսկ Օսմանյան կայսրության և Իրանի ներքին շրջաններ նախո-դաղստանյան (վայնախա-դաղստանյան) էթնիկական հանրությունների, մասնավորապես՝ լեզգիների ակտիվ տեղաշարժեր: Փաստորեն, զավթիչները կարող էին լինել ոչ միայն թյուրքական, այլև նախո-դաղստանյան էթնիկ հանրությունների ներկայացուցիչներ:

Եթե վերոնշյալ գյուղերի զավթիչ էթնիկական հանրությունների համար Սիմեոն կաթողիկոսը էթնոանվանումներ չի կիրառում, ապա խոր Վիրապը զավթած մահմեդական ցեղի համար հստակորեն մատնանշում է «բայատ» անվանումը, որն զբաղեցրել էր վանքի մոտակա հովտային մի փոքր հատված և վանքն էլ վերածել անասնատեղիի: Սիմեոն Երևանցու ջանքերով նրանք ևս դուրս շարտվեցին վանքից և նրան հարակից դաշտային հատվածից, և խոր Վիրապում վերստին հաստատվեց վանական կյանքը²: Ըստ 19-րդ դ. ռուս (ֆրանսիական ծագմամբ) ազգագրագետ-պատմաբան և հասարակական գործիչ Ի. Շոպենի հաղորդած տվյալների՝ բայատները (բայաթ, բոյաթ) թյուրքախոս ղզըլբաշական ցեղերից էին, որոնց առանձին ճյուղեր հաստատվել էին պատմական Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք աշխարհների մի մասում: Նրա հավաստմամբ բայատների մեծ մասը Արևելյան Հայաս-

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, էջ 51-52:

² Նույն տեղում, էջ 52:

տանում է հաստատվել Փոքր Ասիայի թերակղզու տարածքից 16-րդ դարից սկսած, իսկ մի փոքր մասն էլ՝ Մազանդարանից¹: Արդեն 19-րդ դ. սկզբին բայատների առանձին խմբեր բնակվում էին Բայազետի շրջակայքում և Արարատյան դաշտում²:

Սիմեոն Երևանցու երկում նշվում է նաև լափլեզների ցեղի մասին, որը Պարսկաստանի անկումնային ժամանակաշրջանում կողոպտիչ արշավանքներ էր կատարում արևելահայկական բազմաթիվ գյուղերի ու վանքերի վրա: Յետաքրքիրն այն է, որ, օգտվելով ստեղծված խառնակ իրադրությունից, նրանց էին միանում նաև տեղի պարսկական առանձին խմբեր: Նրանց ավերածությունների հետևանքով ամայացան բազմաթիվ գյուղեր ու վանքեր, և անգամ Սիմեոն կաթողիկոսի օրոք շարունակում էին մնալ այդ անմխիթար վիճակում³:

Համադրելով Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան»-ում «լափլեզ», «լափլիզել» և «լափլիզող» բառերի բացատրությունները՝ հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ հայերենում «լափլեզ» բառն առնվազն երեք նշանակություն կարող է ունենալ՝

1. «ծանծաղ ավիստ»,
2. «լափ լիզող», այսինքն՝ «ամեն ինչ (հատկապես՝ կերակուր) կլանող»,
3. «սպառող», «ոչնչացնող»⁴:

Այս երրորդ բացատրությունից կարող ենք եզրակացնել, որ հնարավոր է, որ «լափլեզ»-ը էթնիկական հանրության անվանումը չէր, այլ պարզապես նրանց տրված բնորոշիչ անվանում հայերի կողմից՝ ելնելով նրանց քոչվորական և ավարառուական կենսաղվարությունից: Ավելին, եթե Սիմեոն կաթողիկոսը մյուս ցեղերի անվանումների հետ միասին սովորաբար նշում է «կոչվող» բառը, ապա լափլեզների պարագայում այս բառը բացակայում է, ուստի մեր եզրակացու-

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, էջ 460: Տե՛ս Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, էջ 531-532:

² Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX – начале XX в., Ереван, 2002, с. 52.

³ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, էջ 52:

⁴ Տե՛ս Մալխասեանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 2, Երևան, 1944, էջ 189:

թյունը կարող է և արտահայտել Սիմեոն Ա-ի գրվածքի «գաղտնագերծումը»:

Ամսիթար իրավիճակ էր ստեղծվել նաև Վաղարշապատի հարակից գյուղերում, քանի որ ներկայումս անբնակ Զյուլթափա (Մոխրաբլուր) գյուղի մոտ էր հաստատվել «այրըմլու» անվանումը կրող մահմեդական ցեղը, իսկ Իլիսի քյանդ կոչվող գյուղում՝ քյուլանի մահմեդական ցեղը¹: Վերջիններիս վերաբնակեցմանն աջակցում էր Երևանի Յուսեփն Ալի խանը: Սակայն քանի որ Ամենայն Յայոց Յայրապետը չափազանց մեծ հեղինակություն էր վայելում նաև օտար լծի մահմեդական վարչակազմի շրջանում, ուստի, անցնելով վճռական գործողությունների, նա այս ցեղերին ևս ստիպեց հեռանալ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին անմիջապես հարող գյուղերից, որոնց ցանքատարածությունները քոչվորական կենցաղվարությունից վերածվում էին արոտավայրերի ու դառնում երկրագործական տեսանկյունից անպիտան²:

Յարկ է նշել, որ վերոնշյալ այրըմլու (այրում, արրում, առռում) և քյուլանի ցեղերը ծագումնաբանական զգալի տարբերություններ ունեին: Եթե առաջինները թյուրքական ծագում ունեին և Փոքր Ասիա թերակղզում նախկինում գոյություն ունեցած Իկոնիայի (Ռումի) սելջուկյան սուլթանության («առռում»-«առ Ռում», այսինքն՝ Ռումից) տարածքից էին տեղափոխվել Յայաստան (թաթարական 5 ցեղախմբերից մեկը, ըստ Գ. Բադայանի՝ հիմնականում՝ Գարդման, մասամբ՝ Վերին Խաչեն և Ղազախ), ապա քյուլանիները իրանական, մասնավորապես՝ քրդական ծագում ունեցող քոչվոր ցեղեր էին, որոնք 18-րդ դ. սկսեցին հաստատվել հատկապես Վերին Խաչենում, որտեղ նրանց թիվը դարավերջին այնքան էր մեծացել, որ որոշ սկզբնաղբյուրներում այն սկսվեց անվանվել Զյուլանու երկիր³: Այսպիսով, հենց այստեղ պետք է փնտրել 1923-1929 թթ. Չանգեզուրի և ԼՂԻՄ-ի միջև ձևավորված Զուրդիստանի գավառ (Կարմիր Զուրդիստան) վարչական միավորի էթնիկական հիմքերի ձևավորման ժամանակաշրջանը: Ի.

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, էջ 52:

² Նույն տեղում, էջ 52-53:

³ Նույն տեղում, էջ 461:

Շուպենը 1830-ական թթ. սկզբի դրությամբ Արևելյան Հայաստանի մի մասը կազմող Հայկական մարզի տարածքում այրըմլու ցեղի ներկայացուցիչների թիվը 3484¹ Է ներկայացնում, իսկ քյուլանիները՝ 389²:

Փաստորեն, որոշ էթնիկական հանրությունների մասին գրելիս Սիմեոն Երևանցին կոնկրետություն է ցուցաբերում, քանի որ իր նպատակն էր մանրամասն նկարագրել սեփական գործունեության առավել կարևոր և առանցքային դրվագները: Եվ, իսկապես, Սիմեոն կաթողիկոսի «ինքնագովեստը» տեղին է, քանզի եթե չլինեին նրա ջանքերը՝ ուղղված Արարատյան դաշտում և նրան հարող տարածքներում նորահաստատ մահմեդական էթնիկական տարրի փոխարեն հայերով վերաբնակեցմանը, ապա դժվար է պատկերացնել Արարատյան դաշտում բնակվող սակավաթիվ արևելահայ զանգվածի հետագա գոյատևումը թյուրքական, իրանական և նախո-դաղստանյան էթնիկական հանրությունների քոչվորական կենցաղվարության պայմաններում: Ի դեպ, նա ուներ հետաքրքրական մի նախադեպ, մասնավորապես՝ Ղազար Ա Ջահկեցի (կթղ. 1737-1751 թթ.) կաթողիկոսը ջանքեր է գործադրել՝ զգալի թվով հայեր վերաբնակեցնելու Ս. Էջմիածնին պատկանող գյուղերում և Նախիջևանի խանությունում³:

Այսպիսով, Արարատյան դաշտի և նրա հարակից շրջանների շուրջ 10 գյուղեր ազատելով մահմեդական եկվոր բնակչությունից և վերադարձնելով տեղի հայ բնակչությանը՝ Սիմեոն Ա-ն հիմք է դնում Արարատյան դաշտում հայահավաքման գործընթացին, որը հետագայում շարունակվեց Ռուսական կայսրության կողմից իրականացված 1829-1830 թթ. պարսկահայերի և արևմտահայերի վերաբնակեցմամբ⁴: Հենց Սիմեոն Երևանցու վարած քաղաքականության

¹ Шопен И., с. 536.

² Նույն տեղում, էջ 528:

³ Տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թթ., «ՊԲՀ», 1987, թ. 3, էջ 99:

⁴ Հարկ ենք համարում նշել, որ, ի տարբերություն ռուսների կողմից իրականացված վերաբնակեցման քաղաքականության, Սիմեոն Ա-ն Արարատյան դաշտի գյուղերը վերաբնակեցնում էր ոչ թե ի հաշիվ այլ բնակավայրերի հայ բնակչության, այլ իրենց գյուղերն էր վերադարձնում տեղի բնիկ հայ բնակչությանը, որը մի քանի տարի (կամ տասնամյակ) առաջ լքել էր գյուղը՝ հաստատվելով վրաց Հերակլ 2-րդ արքայի տիրապետության տակ գտնվող պատմական հայկական տարածքներում (օրինակ՝ Լոռի) և այլուր: Տեղափոխվող հայ բնակ-

շնորհիվ Արարատյան դաշտում և նրան հարակից արևելահայկական տարածքներում հայ բնակչությունը փրկվեց վերջնական ոչնչացումից:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանում և հայոց գաղթաշխարհում հայաբնակ բնակավայրերի խնդրին, ապա դրանց՝ հայ բնակչություն և ունենալու մասին տեղեկություն ենք ստանում Սիմեոն Երևանցու հաղորդած հարկացուցակներից, քանի որ հարկատու կարող էր լինել միայն հայ բնակչություն և ունեցող բնակավայրը: Այստեղ հարկ է նշել այն հանգամանքը, որ Սիմեոն Ա-ի հաղորդած տվյալներն ու ցուցակները լրացվում են ժամանակակից և ավելի ուշ ժամանակաշրջանի մի քանի հեղինակների՝ Ղուկաս Ինճիճյանի¹, Սիմեոն Լեհացու² և այլոց աշխատանքների միջոցով, ընդ որում՝ հատկապես հարկավոր է առանձնացնել Սիմեոն Ա-ի ատենադպիր Երեմիա Օշականցու երկը³, որն իրենից ներկայացնում է 1765 թ., այսինքն՝ «Ձամբ»-ի գրառման թվականին գրված մի փաստաթուղթ: Այս փաստաթղթի շնորհիվ ստանում ենք հայաբնակ բնակավայրերի առավել ամբողջական պատկերը:

Հայաբնակ գյուղացանկերի առկայությունը մեզ հնարավորություն է տալիս՝ համեմատական եզրեր անցկացնելու դրան նախորդող և հաջորդող տասնամյակներում այս կամ այն ենթատարածաշրջանում հայերի բնակության արեալների սահմանների վերաբերյալ: Օրինակ, եթե Սիմեոն կաթողիկոսը Երզրումի նահանգի Բայազետի փաշայության տարածքում հիշատակում է շուրջ 140 հայաբնակ բնակավայր⁴, ապա «Ձամբ»-ի ստեղծումից շուրջ կես դար անց՝ 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ ռուսները

չությունը պահպանում էր համայնական գոյակցության մոդելը, որն օգնում էր՝ շատ արագ համախմբվելու և անցնելու իրենց բնականոն տնտեսական և հասարակական կյանքին:

¹ **Ինճիճյան Դ.**, Աշխարհագրություն և չորից մասանց աշխարհի, մասն Բ, հ. Ե, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1804:

² **Սիմեոն Լեհացի**, Ուղեգրություն, թարգմ., առաջաբան և ծանոթագր.՝ Ա. Մադոյան, Երևան, 1997:

³ **Երեմիա Օշականցի**, Աստուածակառոյց մեծի Աթոռոյս սրբոյ Էջմիածնի համայն նուիրակաց յարագս նուիրակական արդեանց շրջագայելի քաղաքքս հանդերձ գիւղաքաղաքօք նոցին, ըստ յատուկ անուանց մի ըստ միոջէ ստորագրին, «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 797-806:

⁴ Տե՛ս **Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի**, էջ 64-65:

1828 թ. ժամանակավորապես գրավեցին փաշայության տարածքը, այնտեղ ընդամենը 80, իսկ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին՝ 50 հայաբնակ բնակավայր էր մնացել¹:

«Ձամբո»-ի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն է այն, որ, ներկայացնելով Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուն հարկատու, այսինքն՝ հայ առաքելական բնակչությամբ բնակավայրերի ցանկը, Սիմեոն Ա-ն չի խորշում անդրադառնալ նաև ժամանակաշրջանի այնպիսի մի ցավոտ խնդրի, ինչպիսին է կաթոլիկ հայերի առկայությունը Հայաստանում և հայոց գաղթաշխարհում: Նա մանրամասն նկարագրում է Բայազետում, Ալաշկերտում և Ախալցխայում իր կողմից ծավալված հակակաթոլիկական պայքարին, որը, ի վերջո, ամբողջական և վերջնական հաջողություն չի արձանագրում²:

Պատմական Էթնոժողովրդագրության համար աղբյուրագիտական տեսանկյունից Սիմեոն Ա կաթոլիկոսի՝ հակակաթոլիկական պայքարի նկարագրության մեջ կարևոր է այն փաստի արձանագրումը, որ վերոնշյալ ենթատարածաշրջաններում առկա էր կաթոլիկ հայերի մի սովոր գանգված, որը, փաստորեն, արդեն դարձել էր հայկական Էթնիկական ընդհանրության անբաժանելի մի մասնիկը: Այսպես, Բայազետի փաշայության միայն Ալաշկերտի և Նահիայի գավառակների 5 գյուղերում առկա էին հայ կաթոլիկական համայնքներ: Այնուհանդերձ, Սիմեոն Ա-ի նկարագրությունից պարզ է դառնում, որ կաթոլիկական այս համայնքներն իրենցից դասական կրոնական համայնքներ չէին ներկայացնում, այլ ավելի շատ թեմական և վանորեից անհնազանդությունների արտահայտություններ էին, ուստի պատահական չէին թեմական վերաբաժանումներն ու եկեղեցական առանձին պաշտոնյաների պաշտոնազրկումներն ու պատիժները:

Գ. Բաղայանը, վկայակոչելով Ղ. Ալիշանի հաղորդած տվյալները, ցույց է տալիս, որ Սիմեոն Ա-ի մահվանից մի քանի ամիս անց Բայազետի փաշայությունում հայ կաթոլիկների համայնքներ են հայտն-

¹ Տե՛ս **Բաղայան Գ.**, Երզրումի վիլայեթի որոշ կազաների հայ բնակչության թվաքանակի ճշումը..., «Հայոց ցեղասպանության և պատմագրության հարցեր», թ. 4, Երևան, 2001, էջ 112-126:

² Տե՛ս **Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի**, էջ 56-58:

վում ևս 8 գյուղերում¹: Ի վերջո, Բայազետի և Ալաշկերտի կաթոլիկ հայերի ճնշող մեծամասնությունը 1829-1830 թթ. վերաբնակեցվեց այժմյան Շիրակի մարզի տարածքում մեծ ազդակ հանդիսանալով տեղի հայ կաթոլիկական համայնքների աճին:

Այսպիսով, «Ջամբռ»-ը հնարավորություն է տալիս մեզ՝ պատկերացում ունենալու Հայաստանի բնակչության ոչ միայն էթնիկական, այլ նաև կրոնադավանական կազմի մասին, ինչն էլ ավելի է բարձրացնում երկի աղբյուրագիտական արժեքը:

«Ջամբռ»-ի աղբյուրագիտական արժեքի ամենակարևոր կողմերից է նաև հայոց գաղթաշխարհի ամբողջական արտացոլումը երկում: Մանրամասն նշվում են Օսմանյան կայսրության (այդ թվում՝ Էգեյան և Մարմարա ծովափ, Ղրիմ, Ռումինիա, Բուլղարիա, Միջագետք (իմա՝ Իրաք), Փոքր Ասիա), Ռուսաստանի, Իրանի, Հնդկաստանի, Վրաստանի, Չինաստանի և այլ երկրների հայաբնակ բնակավայրերը²:

Այսպիսով, անգնահատելի է Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ» երկի աղբյուրագիտական արժեքը պատմաաշխարհագրական հետազոտությունների համար, քանի որ ինդրո առարկա ժամանակաշրջանի հայ իրականության դեմոգրաֆիական և վարչաքաղաքական ուսումնասիրությունների հարցում այս երկը, փաստորեն, եզակի ու անգնահատելի գործ է իրենից ներկայացնում:

Историографическое значение труда “Джамбр” Семёна Ереванци для изучения исторической этнодемографии Армении, - Работа католикаса Семёна Ереванци “Джамбр” даёт нам возможность иметь лучшее представление об этническом составе населения Араратской долины в середине XVIII века. Изучая работу Семёна Ереванци, мы пришли к тому выводу, что в начале XVIII века подавляющее большинство населения Араратской долины составляли армяне, однако в середине XVIII века, в результате депортации армян, различные тюркоязычные и иранские племена расселились в селах долины. Семён

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, էջ 462:

² Նույն տեղում, էջ 62-65, 68-70:

Ереванци добился того, что эти племена были выгнаны из армянских сел, а коренное армянское население было возвращено в родные села.

“Джамбр” имеет большое значение также и для изучения различных вопросов истории армянской диаспоры.

Simeon Yerevantsi’s Work “Jambr” as a Source for the Historical Ethnography of Armenia, - Catholicos Simeon Yerevantsi’s work “Jambr” gives us an opportunity to learn a lot about the ethnic groups in the Ararat Valley in the middle of the XVIII century. Exploring Simeon Yerevantsi’s work, we concluded that the Armenians were the overwhelming majority of the population of the Ararat Valley at the beginning of the XVIII century, but a few Turkic and Iranian ethnic groups, forcing the Armenians to leave their lands, settled in the Ararat Valley in the middle of the XVIII century. Simeon Yerevantsi deported these ethnic groups from the valley and brought back the native Armenian population to their villages.

“Jambr” is also very important for the investigations focused on the problems of the history of the Armenian Diaspora.

*«ԵՊՅ ՈՒԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու»,
հ. 1. հասարակական գիտություններ, Երևան, 2012, էջ 165-171*

**ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1828-1832 ԹԹ.
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԳԵՐԱԿՇՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՁ**

18-րդ դ. վերջին և 19-րդ դ. սկզբին դրությունը Հայաստանի՝ Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող հատվածում այնպիսին էր, որ տեղաբնիկ հայերը գտնվում էին ժողովրդագրական սուկալի իրավիճակում: Բավական է նշել, որ ըստ 19-րդ դ. ռուս (ֆրանսիական ծագմամբ) ազգագրագետ-պատմաբան և հասարակական գործիչ Ի. Շոպենի հաղորդած տվյալների՝ հայերի թվաքանակը Երևանի խանությունում շուրջ 20,1 հազար էր¹: 1820-ական թթ. 2-րդ կեսին տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձություններն աշխարհաքաղաքական վերադասավորություն ստեղծեցին տարածաշրջանում: Վերջինիս կարևոր հետևանքներից մեկը դարձավ Արարատյան դաշտի ժողովրդագրական երբեմնի բնութագրի որոշ տարրերի վերականգնումը: Այս գործընթացի կազմակերպման ընթացքն ունեցավ մի շարք դրական և բացասական հետևանքներ:

Ինչո՞ւ էին 19-րդ դ. սկզբին Արևելյան Հայաստանում հայերը հայտնվել ժողովրդագրական ծանր իրավիճակում: Աշխարհաքաղաքական ինչպիսի՞ գարգացումների արդյունքում վերականգնվեց Արարատյան դաշտի բնակչության մեջ հայերի մեծամասնությունը: Հարցերի պատասխաններն ստանալու համար անհրաժեշտ է ետադարձ հայացք գցել նախորդող երեք դարերին:

16-րդ դ. Օսմանյան կայսրությունը և Սեֆյան Պարսկաստանը շարունակաբար պատերազմներ էին մղում միմյանց դեմ: Հենց այդ ընթացքում էլ սկսեց կտրուկ փոփոխություններ կրել Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը. Հայաստանի բարեբեր հողերը զբաղեցվում էին զանազան մահմեդական էթնոսների կողմից, իսկ հայերի մի զգալի մասը լքում էր հայրենի եզերքը: Ինչպես գիտենք, այս երևույթը

¹ Տե՛ս Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, էջ 525, 639-642:

Նկատելի էր նաև 11-15-րդ դդ., սակայն համեմատաբար նվազ տեմպերով:

Պատերազմների ընթացքում երկու տերությունները խելամիտ ծրագրեր էին մշակում՝ դատարկելու Հայաստանը հայերից՝ միաժամանակ հնարավորինս օգտագործելով հայերի աշխատանքային ջիղը՝ ի շահ իրենց տերությունների: Այսպես, 1578 թ. արշավանքի ընթացքում թուրքական բանակն Արարատյան դաշտից և Երևանից գերեվարեց ու կայսրության արևմտյան երկրամասեր տեղափոխեց 60 հազար հայերի¹:

17-րդ դ. սկզբին Պարսկաստանի կողմից կազմվեց և իրագործվեց մի դիվանին ծրագիր, որով Արևելյան Հայաստանի զգալի մասը գրեթե ամբողջությամբ սրբվեց իր բնիկ էթնիկական տարրից: Պարսից շահ Աբաս 1-ինը (1587-1629 թթ.) գրեթե ամբողջությամբ հայաթափեց Արևելյան Հայաստանի հարթավայրային հատվածները և մասամբ Արևմտյան Հայաստանի որոշ շրջաններ (Կարս, Բայազետ, Վան ևն) ու պատմական Մեծ Հայքի Պարսկահայք նահանգը: Շահ Աբասի կողմից ավելի քան 350 հազար հայեր բռնագաղթվեցին դեպի Պարսկաստանի խորքերը (Նրանցից տեղ հասավ միայն 180-200 հազարը): Արարատյան և Նախիջևանի գոգավորությունների ու Արևելյան Հայաստանի մյուս գետահովտային շրջաններում մնաց մի քանի տասնյակ հազար հայ: Կոմպակտ հայություն պահպանվել էր գերազանցապես Արցախում և Սյունիքում, որոնք թույլ չտվեցին օտարների մուտքն իրենց հայրենի հողերը: Արարատյան դաշտում (այդ թվում՝ Սուրմալուում) հաշվվում էին փոքր թվով հայեր, և դա այն դեպքում, որ միայն 1570-1580-ական թթ. տարեկան այնտեղից տասնյակ հազարավոր հայեր էին բռնագաղթի ենթարկվում: Ի դեպ, այսօր Արարատյան դաշտում հայերի թիվը հասնում է շուրջ 1 միլիոն 600 հազարի, ինչը կազմում է ՀՀ բնակչության 50%-ից ավելին:

Երևանի պարսից բեկլարբեկ Ամիրզունա խանը (1605-1625 թթ.), որ 1604 թ. ղեկավարել էր հայերի բռնագաղթի գործընթացը, մի քանի տարվա ընթացքում հասկացավ, որ Արարատյան դաշտում

¹ **Հակոբյան Թ.**, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, 1960, էջ 384:

հաստատված մահմեդական բնակչությունը չի աշխատում, և տնտեսությունը ծայրահեղ վիճակում է, ուստի արշավանք կազմակերպեց դեպի Արևմտյան Հայաստան՝ վերջինիցս մեծ թվով հայեր տեղափոխելով Արարատյան դաշտ:

1639 թ. ավարտվեց թուրք-պարսկական հերթական պատերազմը, և ստորագրվեց հաշտության պայմանագիր, որով Հայաստանի շուրջ մեկ տասներորդ մասն անցավ Պարսկաստանին, իսկ շուրջ ինը տասներորդը՝ Օսմանյան կայսրությանը: Ստեղծված դրությունը պահպանվեց և ավելի սարսափելի դարձավ հաջորդող մոտ երկու դարերի ընթացքում: Պարսկական ու թուրքական իշխանությունների կողմից վարվող ժողովրդագրական քաղաքականության շրջանակներում խրախուսվող Եթևոկոնական վերակերպումների գործընթացների հետևանքով տեղի էր ունենում հայ բնակչության որոշ զանգվածների Եթևիկական ինքնագիտակցության դիմախեղում, որի արտահայտման հիմնական ձևերից մեկը մահմեդականության ընդունումը և ուժացումն էր: Ամբողջ Հայաստանում բռնագաղթված հայ բնակչության տեղում 16-19-րդ դդ. հաստատվում էին իրանալեզու (քրդական), թյուրքալեզու, նախո-դաղստանյան և մահմեդական այլ Եթևիկ տարրեր, որոնց գերակշիռ մասը, այդուհանդերձ, ոչ մշտաբնակ էր: Նշված բռնագաղթերին ու մշտական արտագաղթին գումարվեցին 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակում ռուս-պարսկական, ռուս-թուրքական և թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում բնակչության մշտական տեղաշարժերը, որոնց միգրացիոն կորը բացասական էր: Արդյունքը եղավ այն, որ, օրինակ՝ Արարատյան դաշտում հայերի թվաքանակը ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի նախօրյակին նվազեց մինչև շուրջ 16 հազար¹, այսինքն՝ ավելի քան 100 անգամ պակաս, քան այսօր: Հենց այս հանգամանքն է, որ ներկայումս Ադրբեջանին հնարավորություն է տալիս հոխորտալու, թե ներկայիս ՀՀ տարածքը իր պատմական հողն է: Սակայն նրանք միտումնավոր կերպով չեն ցանկանում ներկայացնել 16-18-րդ դդ. Հայաստանից հայ բնակչության

¹ Հաշվարկը կատարել ենք ըստ Ի. Շոպենի տրամադրած վիճակագրության՝ Երևանի խառնության հայ բնակչության թվից հանելով նախալեռնային բնակավայրերի բնակչության թիվը:

չուրթյան բազմաթիվ բռնագաղթերը, չեն նշում, որ ոչ միայն Բագրատունյաց Յայաստանում, այլև նույնիսկ 16-րդ դ. 1-ին կեսին հայերը կազմում էին բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը: Միայն 16-17-րդ դդ. (հատկապես՝ շահ Աբաս 1-ինի կազմակերպած մեծ գաղթի պատճառով) Արարատյան դաշտն զգալիորեն դատարկվեց իր բնիկ էթնիկական տարրի մեծամասնությունից: Իսկ Արցախի մասին նման շահարկություններն ընդհանրապես անհիմն են, քանզի հայերն այստեղ ավելի շատ էին, քան Արևելյան Յայաստանի մնացյալ շրջաններում: Այս մասին են վկայում Ռուսական կայսրության ռազմական գեկուցագրերը 18-րդ դ. վերջին և 19-րդ դ. սկզբին Արցախի բնակչության թվի և էթնիկական կազմի վերաբերյալ իրենց հաղորդած տեղեկություններում: Յամաձայն Ռուսաստանի՝ Այսրկովկասում անցկացրած վիճակագրության՝ 1798 թ. Ղարաբաղի խանությունում 110 հազար հայ ընտանիք էր բնակվում¹: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Արցախում հայկական մեկ ընտանիքում նույնիսկ 20-րդ դ. սկզբին միջինը մոտավորապես 5,5 մարդ է հաշվվել, ապա 1798 թ. խանությունում ավելի քան 600 հազար հայ է բնակվել: Իհարկե, չի կարելի չնշել նաև այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակ Ղարաբաղի խանության կազմի մեջ էին մտնում նաև բավականին ստվար հայ բնակչությամբ Չանգեզուրը, Ուտիքի մի մասն ու ընդհուպ մինչև Կուրի և Արաքսի միախառնման կետը ձգվող տարածքը²: Այսպիսով, Ղարաբաղի խանությունն ընդգրկում էր Արցախից մոտ 3 անգամ ավելի մեծ տարածք, ուստի խանության ավելի քան 600 հազար հայ բնակչությունից, մեր խիստ մոտավոր հաշվարկներով, Արցախում բնակվում էր շուրջ 350-400 հազարը: Յետաքրքիրն այն է, որ Արցախում հայ բնակչության թվի նվազման միտումներն առավել բնութագրական դարձան հենց Ռուսական կայսրության կազմում գտնվելու ժամանակաշրջանում, երբ հայ բնակչությունն սկսեց զանգվածաբար տեղափոխվել Բաքու և այլ արդյունաբերական կենտրոններ:

¹ «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994» հանրագիտարան, Երևան, 2004, էջ 230:

² Տե՛ս «Յայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Երևան, 2008, էջ 66 (քարտեզ՝ Յայաստանը XVIII դ. - XIX դ. սահմանագլխին, հեղինակ՝ Գ. Բադալյան, մասշտաբ՝ 1:3 500 000):

Սուկալի էին հայ բնակչության սոցիալ-տնտեսական պայմանները թե՛ Պարսկական տերությունում, թե՛ Օսմանյան կայսրությունում: Հայերն իրավունք չունեին զենք կրել, ձի նստել, վկայություն տալ դատարանում, պաշտպանվել իրենց վրա հարձակվող մահմեդականից, անձրևից հետո դուրս գալ տնից՝ «բրիստոնեական աղտոտ օդով նոր մաքրված օդը չաղտոտելու համար»: Հայերը վճարում էին տարբեր տեսակի ծանրագույն հարկեր (այդ թվում՝ գլխահարկ), կատարում պարհակներ, աշխատում հետամնաց գործիքներով և տեխնիկայով: Օտար տիրակալներն զբաղվում էին նաև մանկագողությամբ, որոնց դաստիարակում էին մահմեդական մոլեռանդությամբ: Ծանր դրության պատճառներից մեկն էլ կենտրոնական իշխանությունների թուլությունն էր, այսինքն՝ տեղական խանական կամ փաշայական վարչակարգը շատ հաճախ գործում էր սեփական նախաձեռնությամբ:

Հայաստանյան իրավիճակն առավել բնութագրական է ներկայանում 18-րդ դ. վերջին եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգրություններում: Հայոց հինավուրց քաղաք Երևանը, օրինակ, դարձել էր մահմեդական տարրեր պարունակող հետամնաց մի քաղաք, որին բնորոշ էին անկումային տնտեսությունը և կրթագիտական ետընթացը: Բավական է նշել, որ Երևանում 19-րդ դ. սկզբին կային 8 մզկիթ և ընդամենը 6 հայկական եկեղեցի: Ի տարբերություն Գյումրիի (Ալեքսանդրապոլ), որտեղ հայերը բնակչության բացարձակ մեծամասնությունն էին կազմում, Ի. Շոպենի հաղորդած վիճակագրությամբ Երևանում հայերն իրենց քանակությամբ փոքր-ինչ զիջում էին մահմեդականներին: Այնուհանդերձ, հարկ է նշել, որ տարիներ շարունակ Ի. Շոպենի ներկայացրած վիճակագրական թվերը շրջանառության մեջ են եղել՝ որպես միակ հավաստի վիճակագրական տվյալ, սակայն պետք է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ Ի. Շոպենը իր վիճակագրական տվյալները ժողովել է 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտից հետո, և բնական է, որ չէր կարող տիրապետել պատերազմին նախորդող իրավիճակի մասին ամբողջական տեղեկատվությանը: Ի. Շոպենն իր վիճակագրությունը նշում է ըստ իր տվյալների գրառման պահի դրությամբ բնակվողների

«ծագման»՝ տեղաբնիկներ և վերաբնակիչներ, ինչը չի արտահայտում միջպատերազմյան ամբողջական իրավիճակը: Մինևույն ժամանակ այն թույլ է տալիս որոշակի հաշվարկներ կատարել, որոնց ընթացքում պետք է հաշվի առնել այնպիսի փաստեր, ինչպիսիք են 1804 թ. Երևանի խանությունից ավելի քան 2 հազար հայերի գաղթը Թիֆլիս գեներալ Պավել Ցիցիանովի հետ¹, Նույն տարում Երևանի խանի կողմից կազմակերպված 7 հազար ընտանիքների բռնագաղթը դեպի Կարսի փաշայություն (ռուսական զորքերի գործողությունների արդյունքում դեպի Լոռի-Փամբակ)² և միգրացիոն այլ գործընթացներ: Պատահական չէ, որ ուսումնասիրողների կարծիքով Երևանի բնակչության թիվը 18-րդ դ. անցել է 15 հազարից, որի մեծ մասը շարունակել են կազմել հայերը³:

Դժվար է պատկերացնել, թե ինչ կլիներ հայերի հետ, եթե այդ դժվարին 3 դարերի ընթացքում իր ուժերը չլարեր և մանուկների կրթության դժվարին գործը հանձն չառներ **Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին**: Վերջինս կազմակերպում էր բնակչության կրթության և լուսավորման գործը: Եկեղեցին երբեմն ստիպված էր հանձն առնել նաև հայության քաղաքական ղեկավարման որոշակի գործառնություններ՝ պարսկա-թուրքական ծայրահեղ հալածական քաղաքականությունը որոշակիորեն մեղմելու համար: Հենց հայ եկեղեցական գործիչները շուտով պետք է ջանք թափեին՝ իրենց ձեռքը վերցնելու հայոց զինված ուժերի վերստեղծման դժվարին գործը:

Այս հուսահատ մթնոլորտում, երբ բացակայում էր հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ, հյուսիսում հզորության շրջան է ապրում Ռուսական կայսրությունը, որը տարածաշրջանային ընդլայնման իր ծրագրերի իրագործման համար պայքարի է դուրս գալիս Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության դեմ: Նման պայմաններում հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակները պարսկա-թուրքական լծից ազատվելու հույսը կապում են Ռուսաստանի հետ, որը հասել էր ռազ-

¹ Տե՛ս Պոլոն Ի., էջ 526:

² Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 5, Երևան, 1974, էջ 118:

³ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թթ., «ՊԲՀ», 1987, թ. 3, էջ 98, 103:

մաքաղաքական մեծ հաջողությունների և քրիստոնեական երկիր էր (այն ժամանակվա հայոց գաղափարաբանության մեջ, համաձայն հայ ազգային լեգենդի, կարևոր դեր էր խաղում ազատարար երկրի քրիստոնյա լինելու հանգամանքը), որտեղ հաստատված հայերը որոշակի ոգևորություն էին ապրում իրենց սոցիալական և քաղաքական հաջողություններով (զբաղվում էին առևտրով, արհեստներով, ընդգրկվում բանակի սպայակազմում ևն):

Հայերն սկսեցին ամեն կերպ աջակցել ռուսական գեներալ-հաջողություններին թե՛ տնտեսապես, թե՛ դիվանագիտությամբ և թե՛ մարդկային ուժով: Սա իր առաջին արտացոլումը գտավ 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական և 1806-1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ընթացքում: Ռուս-թուրքական պատերազմը որևէ էական արդյունք չունեցավ հայության համար, իսկ ռուս-պարսկական 1-ին պատերազմից հետո կնքված Գյուլիստանի պայմանագրով (1813 թ. հոկտեմբերի 12) իրավականորեն հաստատվեց Վրաստանի մեծ մասի (Քարթլ-Կախեթի կամ Արևելավրացական թագավորություն), Այսրկովկասի արևելյան մասի և Հայաստանի մի քանի շրջանների (Արցախ, Շիրակ, Լոռի-Փամբակ, Ղազախ-Շամշադին (Տավուշ), Չանգեզուր, Կասան ևն) անցումը Ռուսաստանին¹:

Այսպիսով, Նախադրյալներ ստեղծվեցին՝ հայկական մյուս հողերի «ազատագրման» (ոչ մի պետություն կամ էթնոս մեկ այլ պետության կամ էթնոսի համար հող չի ազատագրում, իսկ տվյալ պարագայում ժամանակաշրջանի հայկական գիտակցության մեջ խոսքը համեմատական ազատության մասին է) համար:

Վերը նշված տարածքներում տնտեսությունն սկսեց փոքր-ինչ զարգանալ, էթնոկրոնական ճնշումները վերացան և այլն:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի 1-ին փուլը. ռուսական զորքերի անհաջողությունները: 1821-1823 թթ. տեղի է ունենում պարսկա-թուրքական պատերազմ, որի ընթացքում պարսից Ֆաթի Ալի շահը կազմակերպում է Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Բագրևանդի և հարակից հայկական մի քանի շրջանների

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 5, էջ 134-135:

հայության բռնի տեղահանում ու վերաբնակեցում Ատրպատականում և Պարսկաստանի այլ հատվածներում¹:

Գյուլիստանի պայմանագրից հետո Պարսկաստանը շարունակաբար հակառուսական տրամադրություններ էր հրահրում Այսրկովկասի մահմեդականների շրջանում: Պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզան սպասում էր մի իրադարձության, որը ներսից կցնցեր Ռուսաստանը՝ խոցելի դարձնելով թշնամիների համար, այսինքն՝ սպասում էր ներթափառական պայթյալի սրմանը Ռուսաստանում: Եվ ահա, 1825 թ. դեկտեմբերի 14-ին ռուսական ազնվականության մի մասն ապստամբեց Նիկոլայ 1-ին (1825-1855 թթ.) ցարի դեմ (Դեկաբրիստների ապստամբությունը)²: Սա գերազանց առիթ էր Պարսկաստանի համար՝ հակահարված տալու Ռուսաստանին:

Շուտով, սակայն, նորընծա ցարին հաջողվեց ճնշել ապստամբությունը: 1826 թ. հուլիսի 13-ին ապստամբության ղեկավարներից 5-ը կախաղան բարձրացվեցին, ավելի քան 3 000 մարդ աթորի ենթարկվեց, որից 2 000-ը՝ Այսրկովկաս: Աբաս-Միրզան կարծում էր, որ պահը դեռևս չի անցել, և հարվածը պետք է արագացնել:

1826 թ. հուլիսի 16-ին, առանց պատերազմ հայտարարելու, Աբաս-Միրզայի գլխավորած պարսկական 60 000-ոց բանակն անցավ Արաքս գետը և ներխուժեց Արցախ: Առանձին ջոկատներ շարժվեցին դեպի Բաբու, Լենթորան, Նուխի, Ղուբա, իսկ Երևանի խանի զորքերը հարձակվեցին Շիրակի և Փամբակի ուղղություններով³:

Արցախի ուղղությամբ շարժվող պարսկական 60 000-ոց բանակը հուլիսի 26-ին պաշարեց Շուշիի բերդը: Տեղի 1 700 հոգանոց ռուսական կայազորը և շրջակայքի 22 հայկական գյուղերից բերդում ապաստանած շուրջ 1 500 հայեր դիմեցին ինքնապաշտպանության:

¹ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Արևմտահայ տեղաշարժերը և ռուսական քաղաքականությունը 19-րդ դարի առաջին քառորդին, «Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության հարցեր (սյուժեի ժողովածու)», Երևան, 1998, էջ 53-55:

² Տե՛ս **Орлов А. С., Георгиев В. А., Георгиева Н. Г., Сивохина Т. А.**, История России, Москва, 2008, էջ 339-340:

³ Ռազմական գործողությունների մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Григорян З.**, Присоединение Восточной Армении к России (в начале XIX века), Москва, 1959: **Բարխուդարյան Վ., Ոսկանյան Վ.**, Հայ-ռուսական պատմական կապերը և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, Երևան, 1978: «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 5:

Միևնույն ժամանակ 25 000-ոց պարսկական հեծելազորը ուղղություն վերցրեց դեպի Դաղստան: Այսրկովկասյան խաները և մահմեդական բնակչության մեծ մասն անցան պարսիկների կողմը:

Շուշիում Աբաս-Միրզայի զորքերն առաջին շարքում կանգնեցրին գերի հայերին: Հայերն իրենց ունեցած բուսական և կենդանական ծագման սննդամթերքը տրամադրում էին բերդի կայազորին: Շուշեցիներից իրենց գործունեությամբ աչքի ընկան Սաֆար և Ռոստոմ Թարխանյանները, բարուրթի Պողոսը և այլք:

Տեսնելով, որ Շուշիի պաշարումը շատ է ձգձգվում, Աբաս-Միրզան 12 000-ոց բանակ ուղարկեց Ելիզավետպոլ (Գանձակ): Շատ կարճ ժամանակահատվածում պարսիկները տիրեցին Ելիզավետպոլ, Շամախի, Նուխի քաղաքներին, Թալիշի, Շաքիի, Շիրվանի, Շիրակի, Փամբակի շրջանների մեծ մասին: Սակայն Շուշին անառիկ մնաց մինչև սեպտեմբերի 10-ը, երբ պարսկական բանակը ստիպված եղավ թողնել բերդի մատույցները: Շուշիի ինքնապաշտպանության շնորհիվ ձախողվեց Աբաս-Միրզայի՝ Թիֆլիսի վրա արշավելու ծրագիրը:

Հիշատակության է արժանի նաև Շիրակի Խլի-Ղարաքիլիսա (Ազատան) գյուղի բնակիչների և ռուս սահմանապահների համատեղ պաշտպանությունը Երևանի խանի զորքերի հարձակումից: Լռուի-Փամբակում և Շիրակում գործում էր Մարտիրոս Վեքիլյանի ջոկատը: Ղազախ-Շամշադինում (Տավուշ) հերոսաբար մարտնչում էր Գրիգոր վարդապետ Մանուչարյանի 500 հոգանոց հեծյալ ջոկատը:

Այսպիսով, հայ բնակչության և ռուս սահմանապահների ինքնապաշտպանության արդյունքում Ռուսական կայսրությունը հնարավորություն ստացավ՝ վերադասավորելու իր ուժերը և անցնելու հակահարձակման:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի 2-րդ փուլը. ռուսական զորքերի հաջողությունները: 1826 թ. օգոստոսի վերջին Ռուսաստանի Կովկասյան հատուկ կորպուսը համալրվեց Ռուսաստանից ուղարկված թարմ ուժերով, որոնց թվում էին ավելի քան 2000 դեկաբրիստներ (այդ թվում՝ 70 սպաներ): Կովկասյան կորպուսի հրամանատարն էր գեներալ Ալեքսեյ Երմոլովը: Նրա օգնականն էր 1812 թ. ռուսների Հայրենական պատերազմում աչքի ընկած հայազ-

գի նշանավոր գեներալ Վալերիան Մադաթովը (Ռուստոմ Գրիգորի Մադաթյան), որը ծնունդով Արցախից էր: Ռուսական բանակն անցավ լայնամասշտաբ հակահարձակման:

1826 թ. սեպտեմբերի 3-ին Շամբորի ճակատամարտում Մադաթովը 2 000-ոց զորաշրկատով պարտության մատնեց պարսկական 10 000-ոց զորամասին և վերագրավեց Ելիզավետպոլը (Գանձակ): Սա ռուսական զորքերի առաջին խոշոր հաջողությունն էր այս պատերազմում: 1826 թ. սեպտեմբերի 13-ին ռուսական 8 000-ոց զորքը՝ գեներալ Իվան Պասկևիչի գլխավորությամբ, պարտության մատնեց Աբաս-Միրզայի 35 000-ոց բանակին: Հոկտեմբերին պարսից զորքերն ամբողջությամբ դուրս էին մղվել Արցախից, Շիրակից, Փամբակից և Գյուլիստանի պայմանագրով Ռուսաստանին անցած մնացյալ տարածքներից: Հենց այս իրադարձություններով կոր փուլ սկսվեց ռուս-պարսկական այս պատերազմում, որի ելքը դեռևս որոշված չէր:

Ձմռանը զորքերին հանգիստ տալով՝ 1827 թ. գարնանը ռուսական զորքերը՝ Կովկասյան կորպուսի նորանշանակ հրամանատար գեներալ Ի. Պասկևիչի ղեկավարությամբ, հանձն առան Երևանի բերդի գրավման բարդ գործը: Փաստորեն, սա լինելու էր Երևանի բերդի գրավման 3-րդ փորձը: Առաջին 2 փորձերը կատարվել էին 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում: Նախ 1804 թ. ավելի քան 70-օրյա պաշարումից հետո ռուսներն ստիպված էին եղել լքել բերդի մատույցները: Նույնպիսի ելք էր ունեցել 1808 թ. աշնանը բերդի շուրջ երկամսյա պաշարումը:

Հայ շատ գործիչներ հակված էին աջակցելու ռուսներին: Ամենամեծ օգնությունը եղավ կամավորական ջոկատների կազմավորումը: Այս գործը նախաձեռնողներից էին Վիրահայոց թեմի հոգևոր առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ, բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանը և այլք:

1827 թ. գարնանը Թիֆլիսում կազմավորվում է հայկական առաջին կամավորական գումարտակը (117 հոգի), որը, շտաբս-կապիտան Սմբատյանի (Սումբատով) գլխավորությամբ, ուղարկվում է Ս. Էջմիածին: Հունիսին կազմավորվեց երկրորդ գումարտակը (100 հոգի), իսկ օգոստոսին՝ երրորդը (67 հոգի): Կամավորական հեծյալ մի

գունդ էլ ստեղծեցին Արցախի հայերը: Երևանի ուղղությամբ գրոհելիս կամավորական զումարտակներում մարտնչող հայերի թվաքանակն անցնում էր հազարից:

Հայ կամավորական զումարտակներն առաջնորդվում էին 34 հոդվածից բաղկացած և գեներալ Ի. Պասկևիչի կողմից 1827 թ. վավերացված «Առաջադրություն» անունը կրող կանոնադրությամբ: Ըստ «Առաջադրության»՝ կամավորական զումարտակների շարքերում կարող էին ընդգրկվել 18-30 տարեկան տղամարդիկ: Ծառայության ընթացքում նրանց ընտանիքները «Առաջադրության» 3-րդ հոդվածով ազատվում էին հարկերից և պարիսպներից: Ջոկատներն ունեին իրենց զինանշանը, համագգեստը, առնվազն կապիտանի աստիճան ունեցող ազգությամբ հայ հրամանատար: Չենքը, հագուստը և մնդամթերքը ստանում էին ռուսական պետությունից: Հրամանները և ռազմական առաջադրանքները տրվում էին հայերեն: Ռազմական գործողություններում աչքի ընկածները պարգևատրվում էին՝ ստանալով սպայական աստիճան:

Վերադասավորելով ուժերը՝ 1827 թ. գարնանը ռուսներն անցնում են վճռական քայլերի: Նրանք նպատակադրվել էին գրավել Երևանի և Նախիջևանի խանությունները: Սրանից վախենալով՝ Երևանի խանը բռնի կերպով տեղահան արեց մի քանի հազար հայերի՝ քշելով նրանց Պարսկաստանի ներքին նահանգները: Նա նաև ամրացրեց Երևանի և Սարդարապատի բերդերը, հավաքեց մեծ թվով զենք, զինամթերք և պարենամթերք:

1827 թ. ապրիլի 2-ին Կովկասյան կորպուսի մի զորամաս հայ կամավորների ուղեկցությամբ ներխուժում է Երևանի խանություն. վիճակը նետված էր: Սկսվում է ռուսական զորքերի Երևանյան 3-րդ արշավանքը: Ապրիլի սկզբին ռուսները գրավում են Էջմիածինը, իսկ ապրիլի վերջին՝ պաշարում Երևանի բերդը: Մայիսին ռուսական արդեն գլխավոր ուժերը (8 600 զինվոր)՝ գեներալ Ի. Պասկևիչի հրամանատարությամբ, մտնում են Երևանի խանություն և հունիսի 8-ին հասնում Ս. Էջմիածին: Այնուհետև Ի. Պասկևիչը Երևանի մատույցներում է թողնում գեներալ-լեյտենանտ Աֆանասի Կրասովսկու դիվիզիան և շարժվում Նախիջևանի ուղղությամբ: Գրավելով Նախիջևանը և

Աբբասաբադ բերդը՝ ռուսները զբաղեցնում են Նախիջևանի խանության ողջ տարածքը: Պարսկական կողմի առաջարկով բանակցություններ են սկսվում, սակայն շուտով պարսիկները նոր հարձակման են անցնում: Աբաս-Միրզան 30 000-ոց զորքով պաշարում է Ս. Էջմիածինը, սակայն օգոստոսի 17-ին Օշականի ճակատամարտում պարտություն է կրում Ա. Կրասովսկու 3 000-ոց (այդ թվում՝ 100 հայ կամավորներ) զորաջոկատից:

Եռօրյա մարտերից հետո՝ սեպտեմբերի 19-ին, ռուսները գրավում են Սարդարապատի բերդը և 1827 թ. սեպտեմբերի 24-ին պաշարում Երևանի բերդն ու հաջորդ օրվա վաղ առավոտից գնդակոծում այն: Հասան խանը նախապես շրջակա գյուղերի ավելի քան 10 000 հայերի քշել էր բերդը, որպեսզի նրանք չփորձեին օգնել ռուսական բանակին:

Ի դեպ, Երևանի բերդը կառուցված էր Հրազդան գետի ժայռոտ ափին: Այն 3 կողմից պաշտպանված էր երկշար պարիսպներով, իսկ չորրորդ կողմում Հրազդանի ձորն էր: Պարսպի բարձրությունը 10,5-12 մետր էր, երկարությունը՝ 4,5 կիլոմետր: Բերդն ուներ շուրջ 6 000-ոց կայազոր և 100 հրանոթ:

Սեպտեմբերի 30-ի լույս հոկտեմբերի 1-ի գիշերը ռուսական 40 հրանոթ ռմբակոծում էին բերդը: 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ի առավոտյան ռուսական զորքերը և հայ կամավորները մտան Երևանի բերդ: Ռուսների ձեռքն ընկան 3 000 զինվորներ, Հասան խանը, 100 թնդանոթ, մեծ քանակությամբ հացահատիկ: Բերդի գրավման համար մղված մարտերում ռուսները կորցրին 52, իսկ պարսիկները՝ շուրջ 3 000 զինվոր: Երևանի գրավման համար ռուսներից և հայերից շատերը պարգևատրվեցին «Երևանի բերդի գրավումը» մեդալով:

Երևանի բերդի գրավումն իր գեղարվեստական արտացոլումն է գտել Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի, ողբ հայրենասերի» պատմավեպում: Այնտեղ հստակորեն նկարագրվում է Արևելյան Հայաստանի մռայլ դրությունը 18-րդ դ. վերջին և 19-րդ դ. սկզբին: Հայ գյուղացիների և նրանց ավագանու նկարագրությունն արդեն բավական է՝ հասկանալու, թե որքան էր սիրիել էթնիկական հոգեբանու-

թյունը, որն այլևս չէր պարունակում հավատ սեփական հավաքական ուժի նկատմամբ:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտը. Թուրքմենչայի պայմանագիրը: Երևանի բերդի գրավումը 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում ռուսական զորքերի ամենամեծ հաջողությունն էր:

Երևանի գրավումից հետո ռուսները լավ էին գիտակցում, որ պարսիկները խուճապի են մատնվել, և ձգտում էին շարունակել ռազմական գործողությունները. մանավանդ այն պարագայում, որ պարսիկները հաշտություն չէին խնդրում՝ մտադրություն ունենալով վերադարձնելու կորցրածը:

1827 թ. հոկտեմբերի 13-ին ռուսները գրավեցին Թավրիզը, և պարսիկները զինադադար խնդրեցին: 1827 թ. նոյեմբերին սկսվեցին և մինչև հաջորդ տարվա հունվարի սկիզբը շարունակվեցին բանակցությունները, որոնք որևէ դրական արդյունք չտվեցին: Պարսիկներն այդ ընթացքում համալրում էին իրենց բանակը, ուստի ռուսները դադարեցրին բանակցությունները և շուրջ մեկ ամսվա ընթացքում գրավեցին Ատրպատականի մեծ մասը՝ Մարաղան, Ուրմիան, Խոյը, Սալմաստը, Արդաբիլը, Միանեն և այլ տարածքներ: Առջևում Թեհրանն էր, ուստի պարսիկները հաշտություն խնդրեցին:

1828 թ. փետրվարի 10-ին Թավրիզ-Թեհրան ճանապարհին գտնվող Թուրքմենչայ (Թուրքմանչայ) գյուղում Ի. Պասկևիչը և Աբաս-Միրզան հաշտության պայմանագիր ստորագրեցին: Պարսկաստանը պարտավորվում էր 20 մլն ռուբլի ռազմատուգանք վճարել (6-րդ հոդված), Ռուսաստանին զիջել Երևանի և Նախիջևանի խանություններն ու Օրդուբադի գավառը (3-5-րդ հոդվածներ): Վերահաստատվում էր նաև Գյլուխտանի պայմանագիրը, որով Ռուսաստանին էին անցել Այսրկովկասի հյուսիսային և արևելյան շրջանները: Այսուհետ Կասպից ծովում ռազմական նավատորմ ունենալու իրավունք ուներ միայն Ռուսական կայսրությունը (8-րդ հոդված)¹:

¹ Տե՛ս «Ղայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.)», խմբ.՝ Զ. Կիրակոսյանի, Երևան, 1972, էջ 65-72:

Թուրքմենչայի պայմանագրի նշանակությունը հայերի համար. Ռուսական կայսրության ժողովրդագրական քաղաքականությունը և հայերը: Ժամանակակից ընթերցողի համար հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ է հայագիտական գրականության մեջ այսչափ քննարկվում Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալու փաստը, չէ՞ որ տերությունները միմյանց էին հռչոտում, և նրանց քաղաքական մտահոգության առարկան ամենևին էլ հայերի ճակատագիրը չէր:

Ռուսաստանը, լինելով գերտերություն, Հայաստանին դիտում էր որպես գաղութ՝ այն օգտագործելով որպես հումքային բազա: Հայերն ինքնավարություն չստացան, և Ռուսաստանին ամենևին էլ չէին հետաքրքրում հայերի ազգային շահերը, սակայն ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական գործիչները կարծում էին, որ Ռուսաստանին միանալը եղած տարբերակներից լավագույնն էր: Նախ Ռուսաստանի տնտեսությունը ավելի զարգացած էր, քան Պարսկաստանինը, թեպետ Ռուսաստանի տնտեսության մեջ նույնպես բավականին հետամնաց դրսևորումներ կային, օրինակ՝ ճորտատիրության գոյությունը: Հարկ է նշել, որ հայերն ստանում էին կյանքի և գույքի ապահովություն, բացի այդ՝ Ռուսաստանը քրիստոնեական երկիր էր, ուստի այնտեղ, մեծ հաշվով, բացակայում էին կրոնական հալածանքները:

Այնուամենայնիվ, կա մի փաստ ևս՝ պարսկահայերի վերաբնակեցումը, որն ունեցավ ազգավերահավաքման կարևոր նշանակություն: Թուրքմենչայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Պարսկաստանի հպատակներն իրավունք էին ստանում՝ արտոնյալ պայմաններով վերաբնակվելու Ռուսական կայսրությանն անցած տարածքներում¹: Սկզբիցևեթ պարզ էր, որ խուսքը նախևառաջ վերաբերում է հայերին, քանզի դեռևս 1827 թ. Երևանի գրավումից հետո ռուսական հրամանատարությունը և Ներսես Աշտարակեցին կոչերով էին հանդես գալիս, որպեսզի Ատրպատականի² հայությունը վերաբնակվի Ռուսական կայսրությանն անցած հայկական տարածքներում:

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության...», էջ 71-72:

² Պարսկահայերի վերաբնակեցմանը նվիրված աշխատանքներում շատ հաճախ օգտագործվում է «գաղթ» հասկացությունը, ինչը տեղին չէ, քանի որ «Ատրպատական» տերմինը միայն մասնակիորեն է նույնանում բուն Ատրպատականի հետ, մինչդեռ իր մեջ էր ներառում նաև Մեծ Հայքի Պարսկահայք աշխարհը, Վասպուրականի արևելյան փոքր մասը և Փայ-

Վերաբնակեցման կազմակերպման նախաձեռնությունը պատկանում է մի շարք ռուս և հայ գործիչների, հատկապես՝ Ներսես Աշտարակեցուն, իսկ բուն կազմակերպչական աշխատանքներում իրենց մեծ ներդրումն են ունեցել Մովսես Արղուրյանը, Լազար Լազարևը (Եղիազար Յովակիմի Լազարյան) և Ալեքսանդր Գրիբոյեդովը՝ որպես ռուսաստանյան պաշտոնյա-կատարողներ:

Վերաբնակեցումն սկսվեց 1828 թ. մարտին. Թավրիզի հայերի մի խումբ առաջինը վերաբնակվեց Արևելյան Հայաստան: Մեկ ամիս անց գեներալ Ի. Պասկևիչի՝ ռուսական գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Դիբիչին ուղղված մի գեկուցագրում ասվում է, որ արդեն 279 ընտանիք հաստատվել է Արցախում և 948 ընտանիք էլ՝ Երևանի մարզում (Հայկական մարզում - Մ. Մ.): Նույն գեկուցագրում նա հայտնում է, թե գնդապետ Լ. Լազարևի վստահեցմամբ վերաբնակիչների ընդհանուր թիվը կարող է հետագայում անցնել 5 000-ից¹: Այս տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ ռուսական իշխանությունները գործընթացի սկզբում հստակ պատկերացում չեն ունեցել վերաբնակեցման ընդհանուր ծավալների մասին, ինչը նշանակում է, որ նրանք չէին կարող նախապես ստեղծել բոլոր վերաբնակիչների համար անհրաժեշտ պայմաններ՝ հողալու նրանց բնակարանային, աշխատանքային և պարենային կարիքները: Այս մասին է վկայում վերաբնակեցման հետագա ընթացքում ռուսական հրամանատարության միջև նամակագրական կապը, քանի որ պարբերաբար հաղորդվում էր վերը նշված խնդիրների առնչությամբ առաջ եկած անկանխատեսելի դժվարությունների մասին²: Դեպքերի ականատես դեկաբրիստ սպաներից մեկը նույնիսկ վերաբնակեցման ավարտից հետո իր ընկերներից մեկին գրել էր, թե հայերի վերաբնակեցման համար նախապես ոչինչ չէր պատրաստվել, մասնավորապես՝ հայերը սննդի ու կեցավայրի լուրջ

տակարանի մի մասը: Փաստորեն, հայ բնակչությունը, ըստ եուրթյան, վերաբնակվում էր իր հայրենիքի մի մասից մյուս մասը, ինչը պայմանավորված էր տարբեր տերությունների միջև Հայոց հայրենիքի քաղաքական մասնատվածությամբ:

¹ Григорян З., с. 159.

² Փաստաթղթերում առկա կոնկրետ օրինակների առնչությամբ տե՛ս Դարբինյան Մ., Պարսկահայերի գաղթը և նրանց բնակեցումը (1828-1829 թթ.), «ԼՂԳ», 1973, թ. 8, էջ 17-20:

խնդիր ունեին, դրամական օգնությունը չկշիռ (ըստ Լ. Լազարյանի նամակի՝ 10-25 ռուբլի – Մ. Մ.) էր, այն էլ՝ միայն մի մասին էր հասել¹:

Ընդհանուր առմամբ 1828-1832 թթ. Արևելյան Հայաստանում հաստատվեց Ատրպատականի և Պարսկաստանի կազմում գտնվող հայկական տարածքների 60 000 - 65 000² հայերից ավելի քան 43 000-ը: Սա կազմում էր Պարսկաստանի հայ բնակչության շուրջ մեկ երրորդ մասը³: Ի. Շոպենը նշում է, թե Ատրպատականում երկու անգամ ավելի շատ հայեր էին մնացել⁴, սակայն հավանաբար նրա տվյալները վերաբերել են հենց ողջ Պարսկաստանին, քանի որ 19-րդ դ. կեսին իրանահայության թիվը 30-35 հազար էր⁵:

2. Գրիգորյանի, Մ. Դարբինյանի, Ռ. Մելիք-Սարկիսյանի և Հ. Սարգսյանի համապատասխան ուսումնասիրություններում հանգամանալիորեն ներկայացված են տարբեր հեղինակների կողմից առաջ քաշված տվյալները պարսկահայ վերաբնակիչների թվաքանակի մասին: Ձեռքի տակ ունենալով վերաբնակիչների թվի վերաբերյալ տարբեր տվյալներ՝ փորձել ենք կատարել հաշվարկ և դուրս բերել հնարավորինս ստույգ թվաքանակը: Այսպես, Թավրիզի, Մակուհի, Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիո, Արդաբիլի, Մարաղայի և այլ շրջաններից Արևելյան Հայաստան վերաբնակեցվեց 8 249 հայ ընտանիք (ավելի քան 43 000 մարդ)։

1. 4 559 ընտանիք (23 568 մարդ) հաստատվեց Երևանի նախկին խանության տարածքում (այդ թվում՝ 366 ընտանիք (1 715 մարդ) Երևան քաղաքում),

2. 2 620 ընտանիք (13 160 մարդ)՝ Նախիջևանի նախկին խանության տարածքում և Օրդուբադի օկրուգում (այդ թվում՝ 265 ընտանիք (1 110 մարդ) Նախիջևան քաղաքում, 214 ընտանիք (1 158 մարդ) Օրդուբադի օկրուգում, 36 ընտանիք (182 մարդ) Օրդուբադ քաղաքում),

¹ Տե՛ս Դարբինյան Մ., էջ 20:

² «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 5, էջ 175: Տե՛ս նաև Мелик-Саркисян Р., Переселение армян из Персии в Восточную Армению в 1828-1829 годах, «ԲԵՅ», 1979, թ. 2, էջ 42-55:

³ Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX – начале XX в., Ереван, 2002, с. 60.

⁴ Шопен И., с. 539.

⁵ «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 238:

3. ավելի քան 700 ընտանիք (շուրջ 4 000 մարդ)՝ Արցախում (Արցախում հաստատվածների մեծ մասը Մարաղայի շրջանից էին),

4. շուրջ 370 ընտանիք (ավելի քան 2 000 մարդ)՝ Չանգեզուրում, Թիֆլիսում և այլուր:

Վերաբնակված հայ ընտանիքների 8 249 ընդհանուր թիվն ուսումնասիրողների զգալի մասի կողմից ընդունելի է համարվում, քանի որ այն տեղ է գտել գնդապետ Լ. Լազարևի ամփոփիչ հաշվետվության մեջ: Անշուշտ, մեզ են հասել տարբեր, հաճախ միմյանց հակասող տվյալներ վերաբնակիչների թվի վերաբերյալ: Մի կողմ դնելով խիստ չափազանցած տվյալները՝ առկա տվյալներում մեր ուշադրությունն է հրավիրում այն հանգամանքը, որ Ատրպատականի թեմում հոգևոր (և միաժամանակ թեմական) ծառայության մեջ գտնվող հոգևորականների ներկայացրած տվյալները մի փոքր ավելին են, քան Լ. Լազարևի հաշվետվության մեջ տեղ գտած թիվը: Մասնավորապես, Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ Բարսեղ եպիսկոպոսը ներկայացնում է 11 000, իսկ Ս. Էջմիածնի նվիրակներ Ստեփան եպիսկոպոսը և Նիկողայոս վարդապետը՝ 10 000 ընտանիք թիվը¹: Ի գիտություն ընդունելով հնարավոր անճշտությունները՝ միաժամանակ պետք է փաստենք, որ նշված հոգևորականներն ամենայն հավանականությամբ արձանագրել են յուրաքանչյուր ծխի (ընտանիքի)՝ իր բնակավայրից շարժը՝ համաձայն եկեղեցական համայնքի ծխական կառույցի օրինաչափությունների: Նման պարագայում բախվում ենք այն խնդրին, որ վերաբնակիչների մի մասը վերաբնակման ընթացքում կամ էլ դրանից հետո մշտական բնակություն չի հաստատել Արևելյան Հայաստանում, իսկ մյուս մասն էլ այդ ընթացքում մահացել է սովից, հիվանդություններից, անսովոր կլիմայից, գաղթի ճանապարհի դժվարություններից:

Պարսկահայերի վերաբնակեցմանը գումարվեց 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական հերթական պատերազմից հետո շուրջ 74 000 հայե-

¹ Տե՛ս **Ղարբինյան Մ.**, էջ 17:

րի վերաբնակեցումը Արևմտյան Հայաստանից¹: Նրանցից ավելի քան 35 000-ը հաստատվեց ներկայիս ՀՀ տարածքում, ընդ որում՝ միայն շուրջ 21 666-ը² մշտական բնակություն հաստատեց հենց Հայկական մարզի տարածքում, իսկ մնացածը՝ Ջավախքում, Շիրակում, մասամբ՝ Լոռիում և այլուր:

Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմի մեջ տեղի են ունենում նկատելի տեղաշարժեր: Եթե 1827 թ. սկզբին հայերի թվաքանակը Երևանի և Նախիջևանի խանություններում ու Օրդուբադի օկրուգում Ի. Շոպենի հաղորդած վիճակագրությամբ կազմում էր 25 150 մարդ, այսինքն՝ բնակչության 23,52 %-ը (մահմեդականներ՝ մոտ 76 %), ապա արդեն տարեվերջին այն շուրջ 32 000 էր: Եթե Թուրքմենչայի պայմանագրի նախօրյակին վերոնշյալ երկու խանությունների տարածքում հայերը կազմում էին բնակչության 33,8 %-ը (մահմեդականներ՝ 65,7 %-ը, այլ ազգեր՝ 0,5 %), ապա 1831 թ. հայերն արդեն բնակչության կեսից ավելին (50,9 %) էին կազմում (82 380 մարդ), իսկ մահմեդականները՝ 48,6 %-ը: Եվս 8 տարի անց հայերի թվաքանակը հասավ 141 680-ի, այսինքն՝ բնակչության 58,8%-ը (մահմեդականներ՝ 40,9 %, այլ ազգեր՝ 0,3 %):

Վերաբնակեցման հիմնական ալիքը տեղ գտավ 1828-1829 թթ., սակայն շարունակվեց նաև 1830 թ., առանձին խմբերով՝ նաև մինչև 1832 թ.³:

Ինչպես գիտենք, ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի տվյալներով ՀՀ բնակչության 97,89 %-ը հայեր են, մահմեդականների թվաքանակը աննշան է, իսկ մնացած ազգերը կազմում են բնակչության շուրջ 2,1 %-ը: ՀՀ բնակչության էթնիկական պատկերի նման հիմքերը շուրջ երկդարյա ընդմիջումից հետո վերահաստատվել են հենց 1828-1830 թթ. վերաբնակեցման ժամանակ: Ճիշտ է, Ռուսաստանն սկզբից հայերի՝ ազգահավաքման գործընթաց կազմակերպելու մտադրություն չի ունեցել, սակայն, ի վերջո, մասնակիորեն իրագործել է այդ քաղա-

¹ Մելքոնյան Ա., Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1994, էջ 142-144:

² Հակոբյան Թ., էջ 417:

³ Саркисян Г., с. 60.

քականությունը: Միևնույն ժամանակ մեզ հայտնի է, որ դա արվել է Արաքսի հովիտը «հուսալի տարրով բնակեցնելու» քաղաքականության շրջանակներում, քանզի սկզբում նրանք մտադիր էին Արաքսի հովիտը բնակեցնել ուկրաինական 80 000 կազակներով, բայց նման քայլին չդիմեցին՝ հաշվի առնելով ծախսերը և, իհարկե, հայերի ցուցաբերած որոշակի դիրքորոշումը ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ընթացքում:

Հաշվի առնելով այն փաստը, որ 19-րդ դ. սկզբին Արևելյան Հայաստանում ստեղծվել էին բոլոր անհրաժեշտ պայմանները՝ հայ ազգի հետքն այստեղից վերացնելու համար, ուստի պարսկահայության և արևմտահայության վերաբնակեցումը փրկեց արևելահայերին ֆիզիկական բնաջնջումից: Սակայն պետք է չմեղանչենք պատմության առջև և միևնույն ժամանակ փաստենք, որ վերաբնակեցումն ունեցավ նաև իր բացասական հետևանքները: Արևելյան Հայաստան գաղթած շուրջ մեկ տասնյակ հազար հայեր հետագայում վերադարձան իրենց նախնի բնակավայրերը կամ հեռացան կայսրության այլ վարչամիավորներ՝ ելնելով ստեղծված բնակարանային, պարենային և աշխատանքային խնդիրներից, ինչպես նաև ենթարկվելով Ռուսական կայսրության սահմաններում գործող մահմեդական կալվածատերերի և վաչկատուն ցեղերի ճնշումներին: Նույն խնդիրը Արցախում հաստատված հայերի մի մասի (ավելի քան 1 000 մարդ)¹ մահվան պատճառը դարձավ: Ամենաբացասական հետևանքը դարձավ պատմական հայկական տարածքների հայաթափումը՝ չէ՞ որ տեղի ունեցող վերաբնակեցման գործընթացը, ճիշտ է, ի շահ Հայաստանի մի հատվածի էր, սակայն կատարվում էր ի հաշիվ Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող հայկական տարածքների և Արևմտյան Հայաստանի հայկական բնակավայրերի:

Այնուհանդերձ, *ակնհայտ է, որ շատ կարճ ժամանակահատվածում ընդհանուր գծերով վերականգնվել է Արևելյան Հայաստանի էթնոկրոնական կազմը, ինչը Արարատյան դաշտը վերստին դարձրեց ազգահավաքման կարևոր օջախ հայերի համար:*

¹ Դարբինյան Մ., էջ 18:

Յայ հոգևորականության գործունեության նշանակությունը Արևելյան Յայաստանի բնակչության էթնիկական նախկին կազմի վերականգման գործում: Յայ հոգևորականները, ինչպես արդեն նշել ենք, մասնակցում էին թե՛ կամավորական ջոկատների կազմակերպմանը, թե՛ ռազմական գործողություններին և թե՛ բանակի պարենավորմանը: 1826-1830 թթ. գործունեություն ծավալած հայ հոգևորականների շարքում կարելի է առանձնացնել հատկապես Գրիգոր վարդապետ Մանուչարյանին և Յարություն Ալամդարյանին: Ինչպես արդեն նշել ենք, Գրիգոր վարդապետ Մանուչարյանը ստեղծել էր 500 հոգանոց հեծյալ ջոկատ, որը գործում էր Ղազախ-Շամշադիսում (Տավուշ): Յանկարծակի հարձակումներով և համառ մարտերով Յայը սուրբը Տավուշում գերությունից ազատել է 300 հայ ընտանիքների, այնուհետև պաշարված Յաղպատի վանքից դուրս է բերել և Թիֆլիս տեղափոխել Ամենայն Յայոց Եփրեմ Ա Ձորագեղցի (կթղ. 1809-1830 թթ.) Կաթողիկոսին:

Յարություն Ալամդարյանը այդ տարիներին Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տեսուչն էր: Նա կամավորական ջոկատների ստեղծման նախաձեռնողներից մեկն էր: Յ. Ալամդարյանը գործել է տվյալ ժամանակաշրջանի հայազգի ամենանշանավոր գործչի՝ Ներսես Աշտարակեցու հետ համաձայնեցված: Վերջինս 1814-1828 թթ. Վիրահայոց հոգևոր թեմի առաջնորդն էր: Նա էր արևելահայության շունչն ու ոգին, և հենց նա էր գլխավորում Թիֆլիսում հայկական կամավորական գումարտակների ստեղծման գործընթացը: Այս մարդկանց նպատակը եղել է ոչ թե ռուսական զենքի հաջողությունը, այլ վերջինս նրանց համար ծառայել է՝ որպես սոսկ միջոց՝ զերնպատակին, այսինքն՝ արևելահայոց դրության բարելավմանը հասնելու համար: Այս տեսանկյունից հարկ է խոսել Ներսես Աշտարակեցու կատարած ամենակարևոր գործերից մեկի մասին. պարսկահայերի վերաբնակեցման կազմակերպման մտահղացումը պատկանել է հենց Ներսես Աշտարակեցուն: Նա նամակագրական կապով և անձնական հանդիպումներով փորձել է ապացուցել վերաբնակեցման կարևորությունը, և դա նրան հաջողվել է: Ներսես Աշտարակեցին պատերազմի ընթացքում մշտական նամակագրական կապ է պահպանել Ռուսական կայսրության

հայության ազդեցիկ շրջանակների հետ: Ինչպես ցույց են տալիս պահպանված փաստաթղթերը, Ներսես Աշտարակեցին 1827 թ. դեկտեմբերի 28-ին Երևանի բերդից հորդորական կոչ է հղել Ատրպատականի հայությանը՝ շտապ ժողովելու Արարատյան աշխարհում (այսինքն՝ Երևանի խանությունում), Նախիջևանում կամ Ղարաբաղում՝ համեմատելով հայերի առկա դրությունը հրեաների բաբելոնյան գերության հետ, որից հարկավոր էր արագ ազատվել¹:

1828 թ. փետրվարի 25-ին Ներսես Աշտարակեցին Երևանից իր հերթական կոչն է հղել Ատրպատականի հայերին՝ անցնելու Արաքս գետի ձախափնյակը²: Մմանատիպ բովանդակությամբ հատուկ կոչ նա առաքեց Մակուի և շրջակա գյուղերի հայերին³: Հետաքրքրական է, որ Սրբազանի կոչերում նկատվում է նրա բնական զգացումն առ այն, թե Ատրպատականի հայությունը պետք է վերադառնա մի տարածք, որտեղից բշվել է որոշակի ժամանակ առաջ: Փաստորեն, պարսից շահ Աբաս 1-ինի կազմակերպած բռնագաղթի տպավորությունները դեռևս արմատացած էին հայ հոգևոր վերնախավի շրջանում, ուստի գիտակցվում էր նաև բռնագաղթյալների սերունդների՝ հայրենի հորիզոն վերադարձնելու անհրաժեշտությունը:

Նշված փաստաթղթերը ցույց են տալիս նաև, որ հայերի վերաբնակեցման ուղղությամբ ակտիվորեն աշխատել են մեծ թվով հոգևորականներ՝ Ստեփանոս Եպիսկոպոս Ենոթյանը Թավրիզում, Բարսեղ Եպիսկոպոսը և Նիկողայոս վարդապետը՝ ողջ Ատրպատականում, Սարգիս վարդապետը՝ Մակուի գավառում, և ուրիշներ⁴:

Ներսես Աշտարակեցու ջանքերն իր «Պաշտպան Հայրենյաց» պատվանունի համատեքստում նկատվում էին նաև Երևանում գործելու մի քանի ամիսների ընթացքում: Այսպես, 1827 թ. հոկտեմբերի 6-ին Ներսես Աշտարակեցին նշանակվեց Երևանի ժամանակավոր վարչության անդամ: Այս պաշտոնավարման ընթացքում նա փորձեց կազմակերպել հայկական ջոկատներ (ավելի քան 1 000 հոգի), որոնք

¹ Տե՛ս **Խաչատրյան Մ.**, Պարսկահայերի ներգաղթի կազմակերպումը ըստ ժամանակի փաստաթղթերի, «ԼՂԳ», 1978, թ. 10, էջ 96-99:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 100-102:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102-103:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 96-110:

պետք է պահակային ծառայություն իրականացնեին Երևանի շրջանում: Նա ջանում էր նաև մշակել երկրի տնտեսության վերականգնման ծրագիր, սակայն 1828 թ. մարտին հեռացվեց Երևանից: Հավանաբար, պատճառը նրա՝ չափից դուրս հայրենանվեր գործունեությունն էր: Ներսես Աշտարակեցին հրաշալի հասկանում էր արևելահայության դրությունը և անգամ այն ժամանակ, երբ գծովեց ցարական իշխանությունների հետ, դեմ լինելով նրանց ազգային-եկեղեցական գաղութային քաղաքականությանը, ետ չկանգնեց վերաքնակեցման կազմակերպումը կարևոր համարելու մտքից, քանի որ նա ոչ թե ռուսական իշխանությունների, այլ հայ ժողովրդի ծառան էր:

Հիշելով վերը թվարկված հոգևորականների անունները՝ եզրափակենք Արևելյան Հայաստանում հայ բնակչության էթնիկական գերակշռության վերականգնման խնդրի շուրջ մեր հողվածը, որը պետք է դիտարկել հայ-իրանական ներկայիս բարեկամական հարաբերությունների առանցքում: Հողվածի նպատակը վերաքնակեցման կազմակերպման նշանակությունը ցույց տալն էր, քանի որ երկու պետությունները միմյանց հոշոտում էին ոչ թե մեր ազգի «պայծառ ապագայի», այլ իրենց ռազմաքաղաքական նպատակների համար: Այդ իսկ պատճառով էլ մենք կանգ չառանք ռուս-պարսկական ռազմական գործողությունների մանրամասն նկարագրության վրա, այլ խնդիրը դիտարկեցինք առավելապես ժողովրդագրական տեսանկյունից:

Այսպիսով, Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող հայկական տարածքներից դեպի Ռուսական կայսրության կազմում գտնվող Արևելյան Հայաստան հայ բնակչության վերաքնակեցումը, չնայած իր հարուցած նաև բացասական հետևանքներին, այնուհանդերձ ներկայիս ՀՀ տարածքի էթնիկական պատմության մեջ կարևոր ազգապահպան նշանակություն ունեցող իրադարձություններից մեկն է, քանի որ ապահովեց տեղաբնիկ էթնիկական տարրի մեծամասնության վերականգնումը:

О вопросе восстановления этнического большинства армянского населения в Восточной Армении в 1828-1832 гг., - После того, как персидским шахом Аббасом I в 1604 г. была организована масштабная депортация около 350 тыс. армян из Армении (в основном – из Ара-

ратской долины) в глубь Персии, около 200 лет численность армянского населения в равнинных районах Восточной Армении (в частности – в Араратской долине) была низкой. Демографическая политика способствовала эмиграции и даже исламизации армянского населения. В таких условиях организованная в 1828-1830 гг. Российской империей переселение армян из Западной Армении (находившаяся под властью Османской империи) и Парскаайка (Персидская Армения) в Араратскую и Нахичеваньскую долины способствовало восстановлению большинства армян в этническом составе населения. Имея важнейшее значение в восстановлении исторической этнической среды Восточной Армении, переселение армян в 1828-1830 гг. одновременно стало причиной опустошения многих исторических армянских поселений в Западной Армении и Парскаайке. Однако, переселение около 120 тыс. армян из одной части Армении в другую стала этнической опорой для сегодняшней армянской государственности.

On the Revival of the Ethnic Majority of the Armenian Population in Eastern Armenia in 1828-1832, - In 1604 Persian King Abbas I deported about 350 thousand Armenians especially from the plain regions of Eastern Armenia to Persia. It became the reason for the above mentioned regions to have a lower percentage of Armenian population over the period of about 200 years. The demographical policy of the Ottoman and Persian empires enhanced the emigration and even islamization of the Armenians. In these conditions the organization of the resettlement of some of the Armenian population from Western Armenia (being under the rule of the Ottoman Empire) and Parskahayq (Persian Armenia) to the Ararat and Nakhichevan valleys in 1828-1830 enhanced the recovery of the majority of the Armenian population after a 200-year break. At the same time, the resettlement became the reason for devastation of a lot of historical Armenian settlements in Western Armenia and Parskahayq. However, the resettlement of about 120 thousand Armenians from one to another part of Armenia made the ethnic basis for the present day's Armenian statehood.

«Զրիստոնէյա Հայաստան», Ս. Էջմիածին, 2009, թ. 8-11

ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՉԱՏԱՏՄԱՆ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ (1830-1877 ԹԹ.)

Կարսի մարզը, ստեղծվելով 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում (1877 թ. նոյեմբերի 1), ներառում էր Ռուսաստանին անցած հայկական մի շարք տարածքներ՝ Էրզրումի վիլայեթի Կարսի գավառն ամբողջությամբ, Չըլդըրի գավառի մեծ մասը և Բասենի հյուսիսարևելյան հատվածը:

Կարսի մարզի գոյության 40 տարիների ընթացքում (1877-1917 թթ.) նրա բնակչության թիվը և ազգային կազմը մեծ փոփոխություններ են կրել. բնակչությունն ավելացել է շուրջ 2,5 անգամ, ընդ որում հայերի թվաքանակն ավելացել է մոտ 6 անգամ: Ռուսական կայսրության գաղութային քաղաքականության շրջանակներում մարզի տարածքն են վերաբնակեցվել հազարավոր ռուսներ, հույներ, լեհեր, ուկրաինացիներ և եվրոպական այլ էթնիկական հանրությունների ներկայացուցիչներ: Այս փոփոխությունների և, ընդհանրապես, մարզի բնակչության էթնիկական պատկերն ընկալելու համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ հետադարձ հայացք գցել Կարսի մարզը դեռևս Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվելու ժամանակներին, քանի որ էթնիկական խմբերի տեղաշարժերը հիմնականում կատարվել են հենց այդ ժամանակաշրջանում:

Մինչև 16-րդ դ. Կարսի մարզի բնակչությունը կազմված էր գրեթե բացառապես հայերից: 16-18-րդ դդ. այստեղ են հաստատվում թուրքերի և քրդերի հոծ խմբեր: Չդիմանալով օսմանյան ծանր լծին, նոր հարևանների հալածանքներին ու տնտեսական անևպաստ պայմաններին՝ հայերի հոծ խմբեր հեռանում են այդ տարածքից: Տեղի բնակչության և մասնավորապես հայ բնակչության նվազման վրա զգալի ազդեցություն թողեց Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև 1555 թ. մայիսի 26-ի Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը, որով Կարսի շրջանն առանձնացվեց՝ որպես չեզոք գոտի երկու տերությունների միջև: Չեզոք գոտու սահմաններն արևել-

քում հասնում էին մինչև Ախուրյան գետ, հարավում՝ Կաղզվանից հարավ, հյուսիսում՝ Չարիչատից հյուսիս (Չըլդըր լճից հարավ), արևմուտքում՝ Օլթի գետից արևելք¹: Փաստորեն, չեզոք գոտու սահմանները հիմնականում համընկնում էին ապագա Կարսի մարզի սահմաններին: Այս փաստը մեզ հնարավորություն է տալիս տեսնելու հայ բնակչության զանգվածային տեղահանության հիմնական պատճառը 16-րդ դ. կեսերին:

Կարսի շրջանի հայ բնակչությունը քանիցս ենթարկվել է բռնագաղթերի. 1604 թ. օգոստոսին պարսից շահ Աբաս 1-ինի (1587-1629 թթ.) կողմից կազմակերպված հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթից անմասն չմնացին Կաղզվանի, Կարսի, Չարիչատի և Շիրակավանի (Շորագյալ) շրջանները²: 1735 թ. պարսից Նադիր խանը (1736 թ.՝ Պարսկաստանի շահ) կազմակերպում է Կարսի, Կաղզվանի, Բասենի շրջանների հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթ³: Նադիր շահը 1744 թ. անձամբ արշավում է Կարսի շրջան՝ բռնագաղթի ենթարկելով նախորդ բռնագաղթից հետո տեղում մնացած բնակչության մեծ մասին⁴:

16-18-րդ դդ. Կարսի էյալեթին բնորոշ է եղել ոչ միայն թուրքական և քրդական էթնիկ խմբերի հաստատումն ու հայ բնակչության զանգվածային արտագաղթը, այլև հայ բնակչության մահմեդականացման գործընթացը: Օլթիի և Արդահանի շրջաններում բնակվող տասնյակ հազարավոր հայեր տասնամյակների ընթացքում մահմեդականություն են ընդունում⁵: 17-18-րդ դդ. հիշյալ շրջաններում հայ

¹ Մալխասյան Մ., Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան տերության առաջացումն ու հզորացումը. Հայաստանը 15-17-րդ դարերում, «Զրիստոնյա Հայաստան», 2010, թ. 16, էջ 8:

² Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1988, էջ 40-41: Հարկ է նշել այն հանգամանքը, որ Արդահանի և Օլթիի բնակչությունը բռնագաղթի չի ենթարկվել («Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 51, քարտեզ՝ «Հայերի բռնագաղթը Շահ-Աբաս I-ի կողմից Պարսկաստան XVII դ. սկզբին», հեղինակ՝ Գ. Բաղայան):

³ Տե՛ս Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն անցիցն իւրոց եւ Նատր-շահին Պարսից, քննական բնագիր, ռուսերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ն. Ղորղանյանի, Երևան, 1973, էջ 67-68:

⁴ Տե՛ս Չուլայան Մ., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., Երևան, 1980, էջ 104-109:

⁵ Melkonyan A., The Kars Oblast՝ 1878-1918: Establishment of Russian Rule, տե՛ս «Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր», Երևան, 2011, էջ 441:

բնակչության բռնի մահմեղականացման մասին են վկայում ոչ միայն գրավոր սկզբնաղբյուրները, այլ նաև տեղանունների հայկական արմատները¹:

Մահմեղականացման գործընթացին զուգահեռ 19-րդ դ. սկզբին սկսվում է մի գործընթաց, երբ ռուս-թուրքական և ռուս-պարսկական պատերազմների ընթացքում բնակչության ազգային կազմում և առանձին բնակավայրերի էթնիկական նկարագրում տեղի են ունենում կտրուկ փոփոխություններ. մեծ թվով մահմեղական էթնիկական խմբեր հեռանում են ռուսներին անցնող տարածքներից դեպի Օսմանյան կայսրության սահմաններում գտնվող Կարսի էյալեթի տարածք, և, ընդհակառակը, մեծ թվով հայեր էյալեթի տարածքից հաստատվում են Ռուսական կայսրությանն անցած տարածքները: Թե՛ 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական, թե՛ 1806-1812 թթ. ռուս-թուրքական և թե՛ 1820-1823 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմների հետևանքով, փաստորեն, Կարսի էյալեթում տեղի են ունենում էթնիկական խմբերի զանգվածային տեղաշարժեր, որոնց հետևանքով ամայանում են բազմաթիվ հայաբնակ գյուղեր²:

Չնայած բոլոր վերոնշյալ գործընթացներին՝ այնուհանդերձ, ինչպես եզրակացրել է Յ. Մուրադյանը (հենվելով հիմնականում օտար հեղինակների վկայությունների վրա), հայերը շարունակում էին զգալի կշիռ ունենալ բնակչության մեջ³:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ընթացքում ևս տեղի են ունենում զգալի ժողովրդագրական փոփոխություններ Կարսի էյալեթում. կրկին ակտիվանում է հայ բնակչության՝ դեպի ռուսահպատակ հայկական տարածքներ և մահմեղական բնակչության՝ դեպի օսմանահպատակ տարածքներ տեղափոխվելու գործընթացը⁴:

¹ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Տեղանունների թուրքացումն Օսմանյան կայսրությունում և հանրապետական Թուրքիայում, Մոսկու, 2010, էջ 27-48:

² Տե՛ս **Մուրադյան Յ.**, Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Երևան, 2006, էջ 106-140:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 105-140:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 140-162:

1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում ռուսները գրավում են Կարս քաղաքը (1828 թ. հունիսի 23), սակայն ստիպված են լինում 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսում կնքված պայմանագրով թուրքերին վերադարձնել այն: Միևնույն ժամանակ այդ պայմանագրի 13-րդ հոդվածով երկու կողմերի հպատակներն իրավունք էին ստանում՝ տեղափոխվելու մյուս կայսրության սահմանները¹: Պարզ է, որ այս կետից օգտվելու էին նախևառաջ օսմանահպատակ հայերը, մասամբ էլ՝ հույները և եզդիները²:

Եվ ահա, 1829-1830 թթ. շուրջ 12,3 հազար հայ ընտանիքներ, այսինքն՝ շուրջ 74 հազար հայեր Երզրումի և Կարսի էյալեթների ու Բայազետի փաշայության տարածքից տեղափոխվում են Ռուսական կայսրության սահմաններ (Արևելյան Հայաստան՝ Ալեքսանդրապոլի, Թալինի և Ապարանի շրջաններ)³: Հարկ է նշել, որ Արդահանի շրջանը մտնում էր ոչ թե Կարսի, այլ Ախալցխայի (1828-1829 թթ. պատերազմից հետո, այսինքն՝ Ախալցխան ռուսներին հանձնելուց հետո՝ Չըլդըրի) էյալեթի կազմի մեջ, ուստի Կարսի մարզի տարածքից Ռուսական կայսրության սահմաններում վերաբնակվածների թվում պետք է հաշվառել նաև Արդահանից գաղթած հայերին: Եթե այս մոտ 80 հազար հայերի վերաբնակեցումը դրական նշանակություն ունեցավ խիստ հայաթափված Արևելյան Հայաստանի բնակչության էթնիկական նկարագրի բարելավման համար, ապա խիստ բացասաբար անդրադարձավ Երզրումի էյալեթի, Բայազետի փաշայության և, մասնավորապես՝ Կարսի էյալեթի բնակչության էթնիկական պատկերի վրա, քանի որ այն զգալիորեն հայաթափվեց: Ա. Մելքոնյանի հաշվարկով արևմտահայ վերաբնակիչներից 2,5 հազարը Կարսից և հարակից տարածքներից էին⁴: Ավելին, հայկական լքված կամ մասնակիորեն դատարկված բնակավայրերն աստիճանաբար զբաղեցվում էին քրդերի, կարափա-

¹ Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.)», խմբ.՝ Զ. Կիրակոսյան, Երևան, 1972, էջ 80-81:

² **Մելքոնյան Ա.**, Երզրում. Երզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1994, էջ 144:

³ Նույն տեղում:

⁴ **Melkonyan A.**, p. 438.

փախսների և մահմեդական այլ էթնոսների կողմից¹: Այնուհանդերձ, շուտով Կարսի էյալեթի և Ռուսաստանի սահմանակից մյուս վարչամիավորումների տարածքում են սկսում հաստատվել զգալի թվով հայեր՝ ապագայում Ռուսական կայսրության սահմաններն անցնելու մտադրությամբ: Ըստ Երեմիա Տևկանցի հաղորդած տեղեկությունների՝ Կարսի էյալեթի տարածքը լքած հայության փոխարեն այստեղ են հաստատվում մեծ թվով հայ գաղթականներ Մուշի, Ալաշկերտի, Բասենի և Կարինի հայկական գյուղերից՝ կազմելով Կարսի էյալեթի հայ բնակչության մեծ մասը²:

1830-ական թթ. Ռուսական կայսրության տարածքից, հիմնականում Բորչալուի ու Ղազախի շրջաններից և մասամբ Պարսկաստանից Կարսի էյալեթի տարածք են տեղափոխվում արևելաթյուրքական էթնիկական խմբերի հազարավոր ներկայացուցիչներ, որոնք երկար ժամանակ բնակվելով վրացիների հարևանությամբ՝ նրանցից ընդօրինակել էին ոչխարի սև բրդից գլխարկներ (փափախներ) կրելը՝ ստանալով կարափափախ (ռուս.՝ «карапаш») անվանումը: Նրանք հաստատվում են հիմնականում Աղքաբայում և Շորագյալում³:

1830-1850-ական թթ. Կարսի էյալեթի տարածքում, մասնավորապես Օլթիի և Արդահանի շրջաններում բնակվող հայերի շրջանում շարունակվում է բռնի մահմեդականացման գործընթացը: Նույն ճակատագրին են արժանանում նաև այդ տարածքներում բնակվող վրացիները⁴: Այս երևույթը հանգեցրեց նրանց թրթաքմանը, և հետագա բոլոր վիճակագրական տվյալներում նրանք գրանցվել են որպես թուրքեր: Նրանց բնակավայրերի հայկական և վրացական անվանումները ենթարկվում են անվանափոխության՝ ստանալով թուրքական, քրդական, արաբական և պարսկական վերջավորություններ՝ հովիտ-դարա-դերե, եկեղեցի-ֆիլիսա-ֆիլիսե, շեն-քյանդ-քենդ և այլն:

¹ Melkonyan A., p. 438.

² Երեմիա Տևկանց, Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք և Վասպուրական 1872-1873 թթ., ծանոթագր.՝ Զ. Մ. Պողոսյան, Երևան, 1991, էջ 78:

³ Хелмицкий П., Карсская область, военно-статистический и географический обзор, I изд., ч. 2, Тифлис, 1893, с. 34-35.

⁴ Նույն տեղում, էջ 10:

Արևելյան (Ղրիմի) պատերազմից հետո՝ 1850-ական թթ. վերջերին, շարունակվում են միգրացիոն անկանոն գործընթացները Կարսի էյալեթում: Այսպես, էյալեթի Փոքր Նախիջևանի շրջանն են տեղափոխվում շուրջ 350 տուն (այսինքն՝ մոտ 2,15 հազար մարդ)¹ քրդեր, որոնք զբաղեցնում են Ախուրյան գետի հովտի՝ երբեմնի Բագրատունյաց Անի մայրաքաղաքի մերձակա Մաղասբերդից (Մաղազբերդ) մինչև Կողբի գավառն ընկած տարածքը²: Այսպիսով, նկատելիոն ստվարանում է քրդական էթնիկական տարրի տեսակարար կշիռը Կարսի էյալեթի տարածքում:

Կովկասյան պատերազմից (1817-1864 թթ.) հետո՝ 1860-1870-ական թթ., Հյուսիսային Կովկասից Օսմանյան կայսրության տարածք են վերաբնակվում հազարավոր «չերքեզներ»՝ հյուսիսկովկասյան մահմեդական տարբեր ցեղերի և ժողովուրդների խմբեր (հատկապես՝ մահմեդական օսեր և դադստանյան էթնիկական հանրությունների ներկայացուցիչներ): Թերեքի մարզից (Թերեք գետի ավազան) և Դաղստանից «չերքեզների» հոծ խմբեր են հաստատվում Կարսի մարզի տարածքում, հիմնականում՝ Մեծրաց լեռների շրջանում (Սողանլուղ)³:

Այսպիսով, թուրքական տիրապետության ժամանակաշրջանում՝ 16-19-րդ դդ., Կարսի ապագա մարզի տարածքում հայերի թիվը շարունակաբար նվազել է, իսկ մահմեդականներինը (թուրքեր, քրդեր, կարափափախներ, մահմեդականացված հայեր և վրացիներ, հյուսիսկովկասյան լեռնականներ)՝ ավելացել:

Ահա այսպիսին էին Կարսի մարզի բնակչության էթնիկական պատկերի փոփոխությունները Ռուսական կայսրությանը միացվելու նախօրյակին: Ընդհանուր առմամբ, ըստ Յա. Մալամայի հաղորդած տվյալների, Կարսի մարզի տարածքում 1874 թ. դրությամբ 150-160 հազար մարդ էր բնակվում⁴: Եթե վստահենք այս տվյալին, ապա 1877 թ. բնակչության թիվը կհասներ 160-165 հազարի: Այնուհան-

¹ Հաշվարկն ինքներս ենք կատարել՝ օգտագործելով 1886 թ. ծխական վիճակագրության համաձայն քրդական ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը՝ 6,1:

² **Երեմիա Տևկանց**, էջ 85:

³ **Хелмицкий П.**, с. 36-37.

⁴ **Ст'у Малама Я. Д.**, Описание Эрзерумского вилайета, Санкт-Петербург, 1874, с. 20-21.

դերձ, հակված ենք կատարելու մեր հաշվարկը՝ Կարսի մարզի տարածքի բնակիչների թվաքանակը 1877 թ. սկզբի դրությամբ ստանալու համար: Այսպես, 1877 թ. կեսերից սկսվեց մահմեդական բնակչության արտագաղթը: Օսմանյան իշխանությունները փորձ կատարեցին՝ բանակ զորակոչելու կարափափախներին: Վերջիններս չհնազանդվեցին, և նրանց զգալի մասն ընտանիքներով տեղափոխվեց Պարսկաստան¹:

Մահմեդականների արտագաղթը սկսեց մեծ ծավալներ ընդունել 1879 թ. հունվարից, քանի որ թուրքերը և մյուս մահմեդական էթնիկական խմբերի մեծ մասը չէին ցանկանում ենթարկվել ռուսական վարչակարգին և օրենքներին: 1879 թ. փետրվարի 9-ին Կոստանդնուպոլսում կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագրի 27-րդ հոդվածով նրանք իրավունք են ստանում՝ 3 տարվա ընթացքում լքելու Կարսի մարզի տարածքը: Ռուսական կայսրությունն ապահովում է մահմեդականների արտագաղթն արագացնելու բոլոր անհրաժեշտ պայմանները, և մինչև 1881 թ. օգոստոսի 1-ը Կարսի մարզից հեռանում են 82,76 հազար մահմեդականներ²:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ 1886 թ. մահմեդականների թվաքանակը Կարսի մարզում շուրջ 106 հազար³ էր, ապա 1877 թ. նրանց թիվը կազմում էր մոտ 35 հազար՝ ամանց 82,76 հազար հեռացածների: Այս թիվը հաշվարկելիս հաշվի ենք առել բնական աճի բարձր տեմպերը և արտագաղթի որոշակի ծավալը մահմեդական բնակչության շրջանում⁴: Մահմեդական բնակչության թվաքանակի աճի համար ընդունելի ենք համարել տարեկան շուրջ 3,2 %-ը (հիմնվելով 1886-1914 թթ. բնական աճի շարժընթացի վրա), ինչի հիման վրա էլ կատարել ենք հետադարձ հաշվարկ՝ ստանալով Կարսի

¹ **Погосян А. М.**, Карсская область в составе России, Ереван, 1983, с. 125.

² Նույն տեղում, էջ 120-123:

³ Տե՛ս «Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г.», Тифлис, 1893, VII, с. 8. Մահմեդականների քանակն ինքներս ենք հաշվարկել՝ ըստ մահմեդականություն դավանող էթնիկական խմբերի ընդհանուր թվաքանակի:

⁴ Հաշվի ենք առել այն հանգամանքը, որ 1877-1881 թթ. արտագաղթած մահմեդական բնակչության մի մասը (շուրջ 10 հազար մարդ), ելնելով սոցիալ-տնտեսական պայմաններից, վերադարձել է Կարսի մարզ:

մարզում մնացած մահմեդականների թիվը 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ: Այստեղ հաշվի ենք առել նաև այն հանգամանքը, որ կարափափախների զգալի մասը (մոտ 15 հազար մարդ) իրենց ընտանիքներով 1877 թ. հեռացել էին Պարսկաստան, և միայն 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից մի քանի տարի հետո (1881-1886 թթ.) էին վերադարձել Կարսի մարզ (արդեն անցնելով 20 հազարից): Հաշվի ենք առել նաև այն հանգամանքը, որ շուրջ 10 հազարի հասնող թուրքմենների գերակշիռ մեծամասնությունը Ռուսական կայսրությանը միացվելուց մի քանի տարի հետո էին հաստատվել մարզում¹: Այսպիսով, 1877 թ. սկզբին Կարսի մարզում բնակվող մահմեդականների թիվը շուրջ 117,5 հազար էր²:

Մահմեդական բնակչության թվաքանակը հաշվելուց հետո հաշվարկել ենք հայերի թվաքանակը: Այսպես, Երեմիա Տևկանցի հաղորդած տվյալների համաձայն Կարսի և Բասենի թեմերում համապատասխանաբար 2450³ և 820⁴ հայ ընտանիքներ էին բնակվում: Քանի որ Կարսի մարզի մեջ ընդգրկվեց Բասենի միայն արևելյան կեսը, որտեղ ընդամենը 2 հայաբնակ գյուղ էր մնացել, ուստի ընդհանուր առմամբ կարող ենք միջինը շուրջ 2800 ընտանիք հաշվել: Այսպիսով, մեր հաշվարկներով 1872-1873 թթ. վերոնշյալ տարածքներում շուրջ 22 հազար հայեր էին բնակվում: Այս հաշվարկը կատարելիս ի նկատի ենք առել 7,775 գործակիցը՝ հիմնված Կյուրեղ վարդապետ Սրապյանի վիճակագրական տվյալների վրա (18696 հայ բնակիչ կամ 2405 ընտանիք, հայկական 1 ընտանիքի մեծության միջին գործակիցը՝ 7,775): Վերոնշյալ 22 հազարին գումարելով Արդահանի և Օլթիի շրջաններում բնակվող շուրջ 2 հազար հայերին՝ Կարսի մարզի տարածքի հայ բնակչության թիվը 1872-1873 թթ. դրությամբ կլինի շուրջ 24 հազար:

1878 թ.՝ ռուսական տիրապետության հաստատումից անմիջապես հետո, Կյուրեղ վարդապետ Սրապյանը, շրջելով Կարսի մարզի

¹ Տե՛ս **Погосян А. М.**, էջ 127:

² Այս թիվն ստանալիս հաշվի ենք առել 1877-1881 թթ. մարզից հեռացած 82,76 հազար մահմեդականներին և մոտ 35 հազար առկա մահմեդականներին:

³ **Երեմիա Տևկանց**, էջ 78:

⁴ Նույն տեղում, էջ 113:

Կարսի, Կաղզվանի, Շորագյալի և Չարիչատի շրջաններով, հաշվառել է տեղի յուրաքանչյուր հայաբնակ բնակավայրի հայերի թիվը (բացառությամբ Կարս քաղաքի): Ընդհանրացնելով նրա հաղորդած տվյալները՝ ստացել ենք հայերի քանակը Կարսի, Կաղզվանի, Շորագյալի և Չարիչատի շրջաններում 1878 թ. կեսերի դրությամբ՝ 18696 մարդ (2405 ընտանիք)¹: Այս թվին գումարելով Արդահանի և Օլթիի շրջաններում բնակվող շուրջ 2 հազար հայերին, ինչպես նաև Կարս քաղաքի մոտ 2 հազար² հայերին, 1878 թ. կեսերի դրությամբ Կարսի մարզի հայերի թվաքանակը կլինի շուրջ 22,7 հազար³: Հաշվի առնելով մեր հաշվարկների արդյունքում ստացված այս 2 քանակական ցուցանիշները՝ 1877 թ. համար կարող ենք ընդունելի համարել հայերի՝ շուրջ 23 հազար թիվը:

Այսպիսով, Կարսի մարզի տարածքում 1877 թ. սկզբին, այսինքն՝ մինչև ռուս-թուրքական հերթական պատերազմի մեկնարկը, շուրջ 142 հազար մարդ էր բնակվում, որից շուրջ 117,5 հազարը (82,75 %)՝ մահմեդականներ, 23 հազարը (16,2 %)՝ հայեր, շուրջ 1,5 հազարը (1,05 %)՝ հրեաներ, ասորիներ, գնչուներ, վրացիներ և այլք:

Ա. Պողոսյանը իր ուսումնասիրության մեջ ներկայացրել է Կարսի գեներալ-նահանգապետ Վ. Ֆրանկլինի զեկուցագիրը Կովկասի փոխարքային, որտեղ նա 1879 թ. սկզբի համար նշում է մարզի 101 հազար բնակչության մասին, որոնցից 74 հազարը մինչև օգոստոս ամիսը լքել էին մարզի սահմանները: Մեկ այլ արխիվային փաստաթղթում նշվում է, որ 1880 թ. սկզբին Կարսի մարզում շուրջ 50 հա-

¹ Տե՛ս **Կյուրեղ վարդապետ Սրապյան**, Ստորագրութիւն Կարսի շրջակայ գիւղօրէից եւ վանօրէից 1878, «ԲՀԱ», 1970, թիվ 2, էջ 90-123:

² Ըստ Երեմիա Տեկանցի հաղորդած տվյալի՝ Կարս քաղաքում շուրջ 250 ընտանիք հայ էր բնակվում (**Երեմիա Տեկանց**, էջ 78): Հաշվի առնելով Կարսի հայերի ընտանիքի միջին մեծության 7,775 գործակիցը՝ կստանանք մոտ 2 հազար թիվը: Հաշվի ենք առել նաև այն հանգամանքը, որ քաղաքաբնակ հայերի շրջանում ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը, այսինքն՝ անդամների թիվը ավելի փոքր էր:

³ Ա. Հակոբյանն իր □Կարսի մարզ (գյուղացիության պատմության ուրվագծեր)□ աշխատանքի մեջ (Երևան, 2000, էջ 27) 1878 թ. դրությամբ հայերի թիվը 19446 է ներկայացնում՝ հղում կատարելով 1880 թ. հրատարակված «Сборник сведений о Кавказе» (т. VII) ժողովածուին: Ինչպես տեսնում ենք, մեր հաշվարկներով ստացված թիվը և այս շուրջ 19,5 հազարը միմյանց գրեթե չեն հակասում:

զար մարդ էր բնակվում¹: Այնուհանդերձ, մենք հակված ենք գեկուցագրային այդ տվյալներին լիովին չվստահել, քանի որ Նոր հաստատված ռուսական ռազմավարչական իշխանությունները չէին կարող հստակ տվյալներ ունենալ իրենց կողմից Նոր նվաճված և օրեցօր էթնիկական փոփոխություններ կրող մարզի բնակչության թվի և էթնիկական պատկերի վերաբերյալ: Հակառակ դեպքում հարց է առաջանում, թե որտեղից «ծլեցին» շուրջ 106 հազար մահմեդականները, որոնք հաշվառվել էին 1886 թ., ուստի հակված ենք հիմնվելու մեր հաշվարկների արդյունքում ստացված թվերի վրա:

Այսպիսով, Ռուսական կայսրությանը միացվելու Նախօրյակին Կարսի մարզի բնակչության մեծ մասը կազմում էին մահմեդական զանազան էթնիկական հանրությունները, իսկ հայերը, ենթարկվելով օսմանյան իշխանությունների միտումնավոր հայաթափման և մահմեդականացման քաղաքականությանը, կորցրել էին դարեր շարունակ իրենց էթնիկական գերակշռությունը Կարսի մարզի տարածքում:

Այսպիսով, 1877 թ. սկզբին, այսինքն՝ մինչև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մեկնարկը, Կարսի մարզի տարածքում շուրջ 142 հազար մարդ էր բնակվում, որից շուրջ 117,5 հազարը (82,75 %) կազմում էին մահմեդական այլևայլ էթնիկական խմբերը (թուրքեր, կարափափախներ, քրդեր, թուրքմեններ և այլք), 23 հազարը (16,2 %)՝ հայերը, շուրջ 1,5 հազարը (1,05 %)՝ հրեաները, ասորիները, գնչուները, վրացիները և մյուս էթնիկական հանրությունների ներկայացուցիչները:

Население территории Карсской области накануне присоединения к Российской империи (1830 – 1877 гг.), - До конца 1820-х гг. армяне составляли подавляющее большинство (ок. 95 %) населения территории Карсской области. Однако политика Османской империи и вынужденная эмиграция большинства армянского населения привело к тому, что этносы – последователи ислама начали составлять большинство населения.

¹ Տե՛ս Սոգոсяն Ա. Մ., էջ 122:

The Population of the Territory of Kars Oblast before the Establishment of the Rule of the Russian Empire (1830 - 1877), - Armenians were the overwhelming majority (about 95%) of the population of the territory of Kars Oblast until the end of the 1820s. However, as a result of the the Ottoman policy, Muslim ethnic groups became the major ethnic elements of the population, and simultaniously caused emigration of the Armenian population.

*«Պատմություն և վշակույթ» հայագիտական
հանդես, 2011, թ. Բ, էջ 187-194*

ВОСТОЧНО-СЛАВЯНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ КАРСКОЙ ОБЛАСТИ В 1877-1918 ГГ.

Карсская область сформировалась вследствие русско-турецкой войны 1877-78 гг., когда Российской империи отошли несколько исторических армянских территорий – район г. Карс, часть Басена и большая часть района Чалдырь. В течении почти 40-летнего существования Карсской области (1877-1917 гг.) наблюдались изменения в этническом составе населения. В области появились этнические группы (восточные славяне, греки, поляки, литовцы, немцы, эстонцы и другие), которые до русского владычества никогда не присутствовали в области.

Чем было обусловлено возникновение на территории Карсской области никогда ранее не населяющих этнических групп? Почему важнейшее значение имело переселение в Карсскую область именно восточно-славянских этносов?

Руководствуясь собственными колониальными интересами, власти Российской империи организовали переселение восточно-славянских этносов, которые должны были стать этнической опорой для российских центральных властей во вновь завоёванной колонии.

Итак, в 1880 г. начинается процесс заселения Карсской области восточными славянами и другими «преданными» этносами, чьи представители сразу же получали государственно-правовой статус, зачисляясь как постоянное население области.

Переселению подвергались сектанты (молоканы), заселившиеся в 1830-40 гг. в Закавказье из Тамбовской и Саратовской губерний Российской империи, а также значительная часть духовоборов выселенных из Тамбовской и Екатеринославской губерний [1]. Позднее несколько тысяч православных русских и украинцев были переселены из центральных губерний Российской империи в Карсскую область. Вследствие этого, уже в 1882 г. общая численность восточных славян в области достигло 7,96 тыс. человек (т. е. 4,97 % населения области), из них 93,6 % - сектанты. В области уже сформировались 18 восточно-славянских (в том числе 11 – молоканские, 6 – духовоборские, 1 – православные) сёл [7]. В течение 1880-х гг. продолжалось переселение восточных славян в

Карсскую область. В результате, в 1886 г. их численность достигла 10,7 тыс. [5], в конце 1880-х гг. – 11,4 тыс. (т. е. 6 % населения области) [2], а в 1892 г. – 14,1 тыс. человек (т. е. 7 % населения области) [6]. В конце 1880-х гг. в области уже были 4 села (Гренадерское, Михайловка, Ольговка, Хорошее) православных восточных славян (почти исключительно русских). Самым заселённым было с. Гренадерское (арм. - Заришат) в Карском округе, где проживали русские православные переселённые из Тифлисской губернии. В этих сёлах жили в основном казаки, и, по существу, эти сёла представляли собой милитаризированные поселения.

Необходимо отметить то, что во всех источниках и исследованиях, за исключением Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г., все представители восточнославянских этносов (27,86 тыс. чел.) насчитывались как русские. В таких условиях большой трудностью является уточнение численности трёх восточно-славянских этносов отдельно друг от друга. Поскольку единственным источником для уточнения процентного соотношения этих этносов в области является перепись 1897 г., поэтому фокусной точкой для нас является процентное соотношение восточных славян в 1897 г.: русские – 80,15 % (22,33 тыс. чел.) восточных славян, украинцы - 18,95 % (5,28 тыс. чел.), белорусы - 0,9 % (0,25 тыс. чел.) [4]. Их процентное соотношение осталось почти неизменным вплоть до 1917 г. (лишь несколько снизилась доля русского населения). Ниже показано процентное соотношение (%) распределения восточно-славянского населения по округам Карсской области в 1897 г.:

Округ \ Этнос	Карсский		Кагызманский		Ардаганский		Ольгинский	
	г. Карс	всего	г. Кагызман	всего	г. Ардаган	всего	г. Ольги	всего
Русские	15,6%	75,58	6,01	11,72	4,24	8,8	2,78	3,9
Украинцы	36,26	62,46	22,64	27,11	7,12	7,25	1,69	3,19
Белорусы	32,4	82	14	14,8	3,2	3,2	-	-
<i>Всего</i>	<i>19,67</i>	<i>73,15</i>	<i>9,23</i>	<i>14,66</i>	<i>4,78</i>	<i>8,46</i>	<i>2,55</i>	<i>3,73</i>

В 1897 г. большую часть восточно-славянского населения Карсской области составляли православные (украинцы – 99,92 %, белорусы – 72 %, русские – 45,07 %). Сектанты составляли 53,98 % русского и 1,6 % белорусского населения области [4]. В конце 1890-х гг. начался процесс иммиграции духоборов в Америку. Вследствие, численность восточно-славянского населения в области несколько уменьшилась. Итак, в 1910 г. их численность составляла 18 тыс. [1], в 1912 г. – 18,32 тыс. [3], в 1914 г. – 19,77 тыс. чел. [8].

После развала Российской империи (1917 г.) и двух турецких нашествий (1918 и 1920 гг.) восточно-славянское население полностью покинуло Карсскую область, обосновавшись в центральных областях России и Закавказья, в основном – в Восточной Армении и Грузии.

Проведённое исследование показало, что, переселение восточных славян в Карсскую область было частью колониальной политики Российской империи в Закавказье.

Наше исследование также показало, что, несмотря на колониальную политику Российской империи, переселение восточных славян в Карсскую область имело и свои положительные последствия в корректировке религиозного состава населения, поскольку накануне начала Первой Мировой Войны армяне, восточные славяне, греки и другие христианские этносы составляли 51,1 % населения области. Христиане (исключительно армяне) составляли большинство населения территории Карсской области до 1830 г. и после 74-летнего перерыва в 1914 г. они опять начали преобладать.

Положительным было и то, что совместное 40-летнее проживание армян и восточных славян способствовало развитию культурных отношений между армянами и восточно-славянскими этносами.

Литература

1. **Погосян А.** Карсская область в составе России. Ереван, 1983, с. 127, 128.
2. **Хелмицкий П.** Карсская область: военно-статистический и географический обзор, ч. 2. Тифлис, 1893, с. 11-14.
3. Кавказский календарь на 1913 г. Тифлис, 1912, с. 132.

4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. LXIV, Карсская область. Санкт-Петербург, т. 2, 1904, с. 34-37.
5. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 г. Тифлис, 1893.
6. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т. 14 А (28).
7. **Հակոբյան Ա.**, Կարսի մարզ, Երևան, 2000, էջ 29:
8. **Հակոբյան Ա.**, Կարսի մարզի ազգաբնակչությունը (1897-1914 թթ.), «ՊԲՀ», 1976, N 4, էջ 150:

Կարսի մարզի արևելասլավոնական բնակչությունը 1877-1918 թթ., - Մինչև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը Կարսի մարզում արևելասլավոնական բնակչություն չի եղել: Սեփական էթնիկական հենարան ունենալու նպատակով ռուսական իշխանությունները սկսում են վերաբնակեցնել ռուսների և ավելի նվազ թվով ուկրաինացիների և բելառուսների:

<i>Կարսի մարզի արևելասլավոնական բնակչությունը (հազար մարդ) 1882-1914 թթ.</i>						
1882 թ.	1886 թ.	1892 թ.	1897 թ.	1910 թ.	1912 թ.	1914 թ.
7,96	10,7	14,1	27,86	18	18,32	19,77

The Eastern-Slavic Population of Kars Oblast in 1877–1918, - Kars oblast was formed after the war between the Russian and Ottoman Empires in 1877-1878. There was no Eastern-Slavic population in Kars oblast before. In order to have an ethnic fundament in Kars oblast, the Russian authorities organized a resettlement of some Eastern-Slavic (mainly-Russian) population to Kars oblast.

<i>The Eastern-Slavic population (thousand people) of Kars oblast in 1882–1914</i>						
1882	1886	1892	1897	1910	1912	1914
7,96	10,7	14,1	27,86	18	18,32	19,77

«Материалы Международного молодежного форума «Ломоносов-2011», Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 2011

ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻ ՀՈՒՅՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ 1880-1917 ԹԹ.

Կարսի մարզը, ստեղծվելով 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում (1877 թ. նոյեմբերի 1), ներառում էր Ռուսաստանին անցած հայկական մի շարք տարածքներ՝ Երզրումի վիլայեթի Կարսի գավառն ամբողջությամբ, Չըլդըրի գավառի մեծ մասը և Բասենի հյուսիսարևելյան հատվածը:

Ռուսաստանյան վարչամիավորներից հյուսիս-արևմուտքում այն սահմանակցում էր Բաթումի մարզի Արդվինի և Բաթումի շրջաններին, հյուսիսում՝ Թիֆլիսի նահանգի Ախալցխայի գավառին, հյուսիս-արևելքում՝ Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի գավառին, արևելքում՝ Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի և Էջմիածնի գավառներին, իսկ հարավ-արևելքում՝ Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառին: Կարսի մարզը Երևանի նահանգից սահմանաբաժանվում էր Ախուրյան և Արաքս գետերով¹:

Կարսի մարզի 40-ամյա գոյության ընթացքում (1877-1917 թթ.) նկատվել են բնակչության ազգային կազմի որոշակի փոփոխություններ, որոնցից առավել ուշագրավներից մեկը մարզի տարածքում հույն բնակչության ի հայտ գալն էր:

Ինչո՞վ էր պայմանավորված մինչ 1877 թ. Կարսի մարզում երբևէ չբնակված էթնիկ հանրությունների (արևելասլավոնական էթնիկական հանրություններ, հույներ, լեհեր, գերմանացիներ և այլն) հայտնվելը մարզի տարածքում: Ինչո՞ւ էր մեծապես կարևորվում հենց հույների վերաբնակեցումը Կարսի մարզում:

Ռուսական կայսրության սահմաններում ընդգրկվելուց հետո զգալիորեն աճեց մարզի հայ բնակչության թիվը (միայն 1878-1886 թթ.՝ ավելի քան 15 հազարով): Հայ բնակչության թվի աճին զուգահեռ Կարսի մարզում հայտնվում են բազմաթիվ եվրոպական և այլ էթնոսների ներկայացուցիչներ, որոնք նախկինում երբևէ մարզի տարածքի

¹ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Երևան, 2008, էջ 82:

բնակչության մասը չէին կազմել¹:

Այսպես, առաջնորդվելով սեփական գաղութային շահերով, Ռուսական կայսրության իշխանությունները կազմակերպում են որոշակի թվով արևելասլավոնական ժողովուրդների (ռուսների, ուկրաինացիների, բելառուսների), հույների, լեհերի, լիտվացիների, գերմանացիների, էստոնացիների, լատիշների, մոլդովացիների և այլ էթնիկական հանրությունների վերաբնակեցումը Կարսի մարզում: Նրանք պետք է դառնային ռուսական կենտրոնական իշխանությունների էթնիկ հենարանը նոր նվաճված գաղութում:

Ռուսական իշխանությունները, նպատակ ունենալով նոր նվաճված տարածքը բնակեցնելու հավատարիմ էթնիկ տարրով՝ ռուսներով (հիմնականում՝ աղանդավորներ, մասամբ՝ ուղղափառներ) և հավատակից (ուղղափառ) հույներով, չեն կրկնում 1820-ական թթ. Վերջերին իրենց կողմից որդեգրված հայահավաքման կարճաժամկետ քաղաքականությունը և թույլ են տալիս միայն սահմանափակ թվով հայ ընտանիքների ներգաղթը Կարսի մարզ, այն էլ՝ միայն Օսմանյան կայսրության տարածքից, այլ ոչ թե Այսրկովկասից: Եվ ահա, 1880 թ. սկսվում է մարզը ռուսներով, հույներով, ուկրաինացիներով, բելառուսներով և այլ «հուսալի» էթնոսներով բնակեցնելու գործընթացը:

Պատահական չէ, որ, ի տարբերություն վերաբնակվող հայ ընտանիքների, մարզում հաստատվող ռուսները, ուկրաինացիները, բելառուսները և հույներն անմիջապես ստանում էին պետաիրավական կարգավիճակ՝ հաշվառվելով որպես մարզի մշտական բնակիչներ:

Ռուսական գաղութային քաղաքականության մեջ էթնիկական հանրության կրոնական պատկանելությունը մեծ կարևորություն ուներ, և նույնիսկ միևնույն կրոնը՝ քրիստոնեությունը դավանող հայերի և հույների միջև հուսալիության տարբերությունը չափվում էր՝ ըստ քրիստոնեության տարբեր ուղղությունների պատկանելության, ուստի ուղղափառ-քաղկեդոնական հույներն ավելի նախընտրելի էին նույն ուղղության հետևորդ ռուսների համար, քան Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետևորդ հանդիսացող հայերը:

¹ Տե՛ս **Малхасян М. А.**, Восточно-славянское население Карсской области в 1878-1917 гг., «Материалы Международного молодежного форума «Ломоносов-2011», Москва, 2011.

Կրոնական առանձնահատկություններից զատ հաշվի էր առնվում նաև այն հանգամանքը, որ հայերի կուտակումը մայր հողում Օսմանյան կայսրության օրինակով կարող է ռուսական իշխանությունների համար հետագա գլխացավանքի պատճառ դառնալ:

Այսպիսով, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապես հետո Ռուսական կայսրությունը դիմում է գաղութային-կայսերապաշտական քաղաքականության՝ սկսելով Կարսի մարզում արևելյան սլավոնների և հույների վերաբնակեցման գործընթացը:

1880-ական թթ. սկզբներին բազմահազար հույների թույլատրվեց Օսմանյան կայսրության Տրապիզոնի վիլայեթից հաստատվել Կարսի մարզի տարածքում¹: 1886 թ. նրանց թիվը հասավ արդեն 23,53 հազարի², ինչը կազմում էր մարզի ընդհանուր բնակչության 13,52 %-ը: 1880-ական թթ. վերջին նրանց թիվը մոտ 26 հազար (բնակչության 13,1 %-ը)³ էր, իսկ 1892 թ.՝ 27,12 հազար (բնակչության 13,5 %-ը)⁴:

Փաստորեն, կարճ ժամանակամիջոցում հույներն սկսում են զգալի թիվ կազմել Կարսի մարզում՝ հանդիսանալով վերջինիս բնակչության հիմնական էթնիկական տարրերից մեկը:

1897 թ. Ռուսական կայսրության բնակչության առաջին համընդհանուր մարդահամարի տվյալներով հույների քանակը Կարսի մարզում հասնում էր 32,59 հազարի, որից 45,42 %-ը տեղաբաշխված էր Կարսի, 24,05 %-ը՝ Արդահանի, 22,23 %-ը՝ Կաղզվանի շրջաններում⁵: Նրանց ընդամենը 3,19 %-ն էր բնակվում քաղաքներում: Հույների 99,86 %-ը ուղղափառ քրիստոնյաներ էին⁶:

Այսպիսով, 1897 թ. հույներն իրենց քանակով չորրորդն էին Կարսի մարզի էթնիկական հանրությունների շարքում՝ զիջելով միայն

¹ Хелмицкий П., Карсская область, военно-статистический и географический обзор, ч. 2, Тифлис, 1893, с. 22-24.

² «Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г.», Тифлис, 1893, VII, с. 8.

³ Хелмицкий П., с. 24.

⁴ «Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона», т. 14 А (28).

⁵ «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., LXIV, Карсская область», Санкт-Петербург, т. 2, 1904, с. 34-35.

⁶ Նույն տեղում, էջ 36:

հայերին (73,41 հազար), թուրքերին (63,55 հազար) և քրդերին (39,66 հազար):

Ամբողջացնելով վերը կատարված հաշվարկները՝ ստորև աղ-
յուսակի տեսքով ներկայացնում ենք 1897 թ. դրությամբ Կարսի մար-
զի հույն բնակչության բաշխվածության ամբողջական պատկերը
(ըստ շրջանների գյուղական և քաղաքային բնակչության) տոկոսային
հարաբերակցությամբ (%).

Աղյուսակ 1

Կարսի շրջան		Արդահանի շրջան		Կաղզվանի շրջան		Օլթիի շրջան	
բ. Կարս	գյուղ. բնակչ.	բ. Արդահան	գյուղ. բն.	բ. Կաղզվան	գյուղ. բն.	բ. Օլթի	գյուղ. բն.
2,25	43,18	0,33	23,73	0,3	22	0,31	7,99

Ծիշտ է, հույներն արտոնյալ կարգավիճակ ունեին Կարսի մար-
զում և վայելում էին ցարական իշխանությունների հովանավորությու-
նը, սակայն, այնուհանդերձ, գտնվում էին սոցիալ-տնտեսական (մաս-
նավորապես՝ բնակարանային) ոչ այնքան բարեկեցիկ պայմաններում,
ուստի պատահական չէր արտագաղթի միտումների առաջացումը:
Այսպես, 19-րդ դ. վերջից սկսած որոշ թվով հույներ արտագաղթում
են դեպի Յունաստան, մասնավորապես՝ Թեսալիա¹:

Այնուհանդերձ, շարունակվում է հույների ներգաղթը Կարսի
մարզ: Մարզի տարածքում էին հաստատվում ոչ միայն Տրապիզոնի
վիլայեթի, այլ նաև Ռուսական կայսրության Թիֆլիսի նահանգի Ծալ-
կայի շրջանի հույները²: Եվ ահա, այս գործընթացների և բնական
աճի շնորհիվ հույների թվաքանակը 1906 թ. հասնում է 40 հազարի³,
իսկ 1914 թ.՝ 58,94 հազարի⁴: 1914 թ. հույները կազմում էին Կարսի
մարզի բնակչության 15,07 %-ը:

¹ **Погосян А. М.**, Карская область в составе России, Ереван, 1983, с. 130.

² Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Կարսի մարզ (գյուղացիության պատմության ուրվագծեր), Երևան, 2000, էջ 28-29:

³ **Погосян А. М.**, с. 126-127.

⁴ **Հակոբյան Ա.**, Կարսի մարզի ազգաբնակչությունը (1897-1914 թթ.), «ՊԲՀ», 1976, թ. 4, էջ 150:

Յույները, ինչպես հայերը և արևելյան սլավոնները, Ռուսական կայսրության փլուզումից (1917 թ.) և թուրքական երկու արշավանքներից (1918 և 1920 թթ.) հետո լքեցին մարզի տարածքը՝ հաստատվելով Յունաստանում, Ռուսաստանի տարբեր հատվածներում և Այսրկովկասում (հիմնականում՝ Արևելյան Չայաստանում և Վրաստանում):

Արևելասլավոնական, հայ և հույն բնակչության քանակի փոփոխությամբ էր պայմանավորված նաև մարզի բնակչության կրոնական կազմի զգալի վերափոխումը: Եվ այսպես, 1897 թ. դրությամբ քրիստոնյաները կազմում էին բնակչության 48,42 %-ը (Չայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետևորդ՝ 24,5 %, հայ կաթոլիկ՝ 0,63 %, ուղղափառ՝ մոտ 17 %, կաթոլիկ (հռոմ.)՝ 1,5 %, բողոքական (90 %-ից ավելին՝ լյութերական)՝ 0,42 %, նեստորական՝ 0,1 %, աղանդավոր՝ 4,27 %), մահմեդականները՝ շուրջ 50 %-ը (այդ թվում՝ սուննի՝ շուրջ 40 %, շիա՝ շուրջ 7 %, ավլիներ՝ 2,9 %), եզդիները՝ 1,14 %-ը և այլն¹:

Ինչպես տեսնում ենք, հույների և արևելասլավոնական ուղղափառների վերաբնակեցումն զգալի ազդեցություն էր թողել Կարսի մարզի բնակչության կրոնադավանական կազմի փոփոխության վրա: Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին քրիստոնյաները քանակապես արդեն գերազանցում էին մահմեդականներին, և այս երկու կրոններից յուրաքանչյուրի հետևորդները կազմում էին բնակչության համապատասխանաբար 51,1 %-ը և 47,5 %-ը: Ինչպես արդեն նշել ենք, այստեղ ևս զգալի էր հույների քանակը:

Ամբողջացնելով Կարսի մարզի հույն բնակչության քանակական փոփոխությունը 1886-1914 թթ.՝ ստորև ներկայացնում ենք այն աղյուսակի տեսքով.

Աղյուսակ 2

<i>Կարսի մարզի հույն բնակչությունը (հազ. մարդ) 1886-1914 թթ.</i>					
1886 թ.	1889 թ.	1892 թ.	1897 թ.	1906 թ.	1914 թ.
23,53	մոտ 26	27,12	32,59	40	58,94

¹ Տե՛ս «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г...», т. 2, էջ 34-39. Տոկոսներն ինքներս ենք հաշվարկել:

Այսպիսով, 1880-1917 թթ. Կարսի մարզում բնակվել են տասնյակ հազարավոր հույներ, որոնք մշակութային զգալի շփումներ են հաստատել տեղի էթնիկական հանրությունների, այդ թվում և հայերի հետ: Կարսի մարզի հունական համայնքի պատմությունը անբաժան մասն է կազմում ինչպես հույների, այնպես էլ հայոց և անգամ Ռուսաստանի պատմության:

Греческое население Карсской области в 1880-1917 гг., - Карсская область была сформирована после русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Греческое население практически отсутствовало в Карсской области до 1880 г. Для того, чтобы иметь этническую опору в Карсской области, власти Российской империи организовали переселение восточно-славянских этносов и греков в Карсскую область. В нижеуказанной таблице показана численность греческого населения в Карсской области в 1886-1914 гг.;

Греческое население в Карсской области (тыс. чел.) в 1886–1914 гг.					
1886 г.	1889 г.	1892 г.	1897 г.	1906 г.	1914 г.
23,53	26	27,12	32,59	40	58,94

The Greek Population in Kars Oblast (Province) in 1880-1917, - Kars oblast was formed after the war between Russian and Ottoman Empires in 1877-1878, and, actually, there was no Greek population in Kars oblast before the war. In order to have an ethnic fundament in Kars oblast Russian authorities organized a resettlement of some Eastern-Slavic and Greek population to Kars oblast. Below you can see the number of the Greek population in Kars oblast in 1886-1914:

<i>The Greek population of Kars oblast (thousand people) in 1886–1914</i>					
1886	1889	1892	1897	1906	1914
23,53	26	27,12	32,59	40	58,94

«Հորեյլանական գիտական նստաշրջան (սվիրված ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի 90-ամյակին)», Երևան, 2011, էջ 72-76

ՎԱՆԻ ՆԱԽԱՆՁԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

Վանի նահանգը, որպես Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային միավոր, կազմավորվել է 1548 թ.: Այն փաստացիորեն կայացել է 1555 թ. Ամասիայի պայմանագրով, երբ հաստատվել է Վանի նահանգի և ողջ Արևմտյան Հայաստանի միացումն Օսմանյան կայսրությանը: Նահանգի վարչական կենտրոնը Վան քաղաքն էր:

Գտնվելով Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի սահմանագլխին՝ Վանի նահանգը 16-17-րդ դարերում բազմիցս դարձել է արյունալի պատերազմների թատերաբեմ, որի արդյունքում նրա տարածքը հաճախ ավերվել և ամայացվել է, իսկ տեղաբնիկ բնակչության, այսինքն՝ հայերի քանակը մեխանիկական կրճատման է ենթարկվել (ջարդեր, բռնագաղթ, սոցիալ-տնտեսական և ռազմաքաղաքական ծանրագույն իրադրության հետևանքով արտագաղթ ևն):

19-րդ դարի երկրորդ քառորդից պատերազմներին միացել է Ռուսական կայսրությունը: Սակայն այս շրջանում՝ ընդհուպ մինչև Առաջին աշխարհամարտը, նահանգը համեմատական անդորրի մեջ է գտնվել: Պարբերաբար կրկնվող ջարդերը, բռնագաղթն ու տնտեսական և այլ պատճառներով արտագաղթը, ինչպես նաև Հյուսիսային Միջագետքից մեծ քանակությամբ քրդական ցեղերի և Հյուսիսային Կովկասից «չերքեզների»¹ մուտքը լուրջ փոփոխություններ են առաջացրել նահանգի բնակչության էթնիկական կազմում: Եվ չնայած այս ամենին՝ 19-րդ դարի վերջին քառորդում Վանի նահանգն Արևմտյան Հայաստանի առավել հայաշատ նահանգներից էր: Վանի առաջնորդարանի տվյալներով 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո (1878-1880 թթ.) Վանի նահանգի հայերի թիվն առնվազն 300

¹ Օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության կողմից այս ընդհանուր անվանումը տրվել է Հյուսիսային Կովկասից Օսմանյան կայսրության տարածք վերաբնակված հյուսիսկովկասյան մահմեդական լեռնականներին (հիմնականում՝ մահմեդական օսեր, ինչպես նաև արդեացիներ և մահմեդական աբխազներ), որոնք այստեղ են հաստատվել Կովկասյան պատերազմից (1817-1864 թթ.) հետո՝ 1860-1870-ական թթ.:

հազար¹ էր, ինչը կազմում էր բնակչության շուրջ 60 %-ը: Այս թիվը բնականաբար անհասնատացնում էր թուրքական իշխանություններին, ուստի 1878-1888 թթ. Վանի նահանգի վարչատարածքային բաժանման և սահմանների մեջ բազմաթիվ փոփոխություններ կատարվեցին, որոնք նպատակ ունեին դիմախեղելու նահանգի բնակչության էթնիկական պատկերը: Այսպես, Վանի նահանգի կազմից հանվեցին արևմտյան ու հարավ-արևմտյան հայաշատ շրջաններ (Մուշ, Բուլանդի, Մանազկերտ, Խլաթ, Բիթլիս, Խիզան, Սպարկերտ) և միացվեցին հիմնականում ասորի ու քուրդ բնակչությամբ Հաթյարիին²: Այս փոփոխությունները կատարելիս օսմանյան իշխանությունների նպատակն էր թույլ չտալ, որ Վանի նահանգը լինի միատարր հայ բնակչությամբ օսմանյան վարչամիավոր: Փաստորեն, օսմանյան վարչակարգը նպատակադրվել էր այս ճանապարհով փակել հայաբնակ վիլայեթներին (նահանգներին) ինքնավարություն շնորհելու հարցը՝ գերտերությունների առջև արդարանալով, թե բացարձակապես հայաբնակ վիլայեթներ չկան Օսմանյան կայսրության տարածքում:

Մինևույն նպատակը հետապնդելով՝ վարչատարածքային փոփոխություններից զատ օսմանյան իշխանությունները դիմում էին նաև մեկ այլ գեղծարարության՝ կեղծելով Վանի նահանգի տարածքում անցկացվող վիճակագրական հաշվումների արդյունքները: Այդպիսի աղավաղված տվյալներ են 1896 թ. օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության քանակական ցուցանիշները, որոնց համաձայն նահանգում բնակվում էին 173,8 հազար մահմեդականներ և մոտ 62 հազար հայեր: Այսպիսով, Հայկական հարցի միջազգային լուծման համար ստեղծվում էր շատ լուրջ խոչընդոտ:

Վանի նահանգի հայությունը զգալի կորուստներ կրեց 1894-1896 թթ. համիդյան ջարդերի ընթացքում, երբ կոտորվեցին 20 հազար, բռնի մահմեդականացվեցին 30 հազար³ և արտագաղթեցին

¹ Իրականում, մեր հաշվարկներով, հայերի թիվը գերազանցում էր 310 հազարը:

² Տե՛ս **Բաղայան Գ.**, Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ. (վարչաբաղաբանական և դեմոգրաֆիական ուսումնասիրություն), «ԲԵՅ», 1986, թ. 3, էջ 19:

³ «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 430:

շուրջ 40 հազար¹ հայեր: Հիմնահատակ կործանվեցին բազմաթիվ հայկական գյուղեր Արճեշում, Աղբակում, Արծկեում և այլուր: Փաստորեն, համիոյան ջարդերի հետևանքով Վանի նահանգի հայ բնակչության թիվը կրճատվեց շուրջ 90 հազարով: Հայերի թիվը շարունակեց կրճատվել նաև 20-րդ դ. առաջին տասնամյակում: Ամեն տարի հարյուրավոր հայեր տեղափոխվում էին Ռուսական կայսրության սահմաններ:

Վերոնշյալ հանգամանքների հետևանքով Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգն ուներ բավական խայտաբղետ էթնիկական կազմ: Խնդրո առարկա է ոչ միայն նահանգի բնակչության ազգային կազմը, այլև բնակչության ընդհանուր քանակը: Այժմ մանրամասն անդրադառնանք Վանի նահանգի տարածքում բնակվող յուրաքանչյուր էթնոսին՝ վերջում ստանալով ամբողջ նահանգի և նրա երկու վարչամիավորների² բնակչության ընդհանուր թիվը:

ա) Հայեր: Հայոց ցեղասպանության նախօրեին Վանի նահանգի ամենամեծաթիվ էթնիկական տարրը հայերն էին: Ինչպես վերը նկատեցինք, Վանի նահանգի տեղաբնիկ էթնիկ տարրը կազմող հայերի քանակը 16-19-րդ դդ. շարունակաբար նվազել է: Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին նահանգի հայության թիվն արդեն շուրջ 220 հազար էր կազմում³: Նրանք գերազանցապես բնակվում էին Վա-

¹ «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Երևան, 2008, էջ 84 (բարտեզ՝ Արևմտահայության կոտորածները XIX դ. 90-ական թթ., հեղինակ՝ Գ. Բադալյան, մասշտաբ՝ 1:4 500 000):

² Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Վանի նահանգը բաղկացած էր 2 գավառից՝ Վանի (վարչական կենտրոնը՝ Վան) և Հաբյարիի (վարչ. կենտրոնը՝ Բաշկալե), որոնք էլ իրենց հերթին բաժանվում էին համապատասխանաբար 8 (Վանի, Բերկրիի (Մուրադիե), Արճեշի, Արծկե-Ալշավազի (Ադիլզևազ), Գավաշի, Շատախի, Նորդուզի (1913 թ.-ից՝ Մամուրեթ ուր Ռեշատ), Մահմուդիի) և 5 (Խոշաբի, Աղբակի, Ջուլամերկի, Գավառի, Շամդիևան) գավառակների (տե՛ս «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 4, Երևան, 2003, էջ 588):

³ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալներով 1912 թ. ապրիլի 1-ին Վանի նահանգում շուրջ 197 հազար հայ էր բնակվում, որից շուրջ 185 հազարը՝ Վանի գավառում (Պատրիարքարանի և սկզբնաղբյուրային մնացյալ վիճակագրական տվյալները լրստ Թեոդիկի, Ա-ԴՕ-ի, Հովսեփի եպս. Սարաճյանի և այլոց) տրվում են «Ապրիլեան եղեռնի» մատենաշարի 12-րդ համարի [«Գողգոթա. թրքահայ հոգեուրականությունն և իր հօտին աղետալի 1915 տարին, հ. Ա, մաս Ա, 2.- Վան», Անթիլիաս, 1966]: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանը հաշվառման խիստ բարդություններ է ունեցել և միևնույն ժամանակ շտապողական հաշվարկ է կատարել՝ կապված Հայկական բարեփոխումների ծրագրի հետ: Եվ, բացի այդ, հաշվառվել են հիմնականում միայն Հայաստան-

նի գավառում, մասնավորապես՝ Վան քաղաքում և Վանա լճի առափ-
նյա կազաներում (գավառակներ): Միայն Վան քաղաքում հայերի թի-
վը մոտ 30 հազար էր¹: Նրանք կենտրոնացած էին Վանի՝ միմյանցից

յայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցու հետևորդները, չնայած Վանի նահանգում կաթոլիկ հա-
յերը շատ չէին թիվ են կազմել, իսկ բողոքականները գրեթե իսպառ բացակայել են: Վանի
թեմական վիճակագրության 2 տարբեր տվյալներով էլ Վանի նահանգի հայերի թիվը 214
հազար կամ 192,2 հազար էր: Ինչպես ի հայտ է բերել Գ. Բաղայանը, 1916 թ. հունվարի
14-ին Երևանի, Ելիզավետպոլի, Թիֆլիսի նահանգներում, Կարսի մարզում և Պարսկաս-
տանում անցկացված վիճակագրության համաձայն՝ այս տարածքներում Վանի նահանգից
ապաստանած հայությունը կազմում էր 24 127 ընտանիք: Հիմք ընդունելով մեկ ընտանիքի
միջին մեծության 8,6 գործակիցը՝ Գ. Բաղայանը հաշվարկել է հայության թիվը և ստացել
ավելի բան 207 հազար թիվը (**Բաղայան Գ.**, Վանի վիլայեթ. բնակչության ազգային կազմը
Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին, «Իրան-Նամե», 1993, N 1, էջ 9): Հաշվի առնելով այն,
որ այդ ընտանիքներն իրենց ողջ կազմով չէին կարողացել փրկվել, ուստի այս թիվը պետք է
ընդունել որպես ելակետային դրություն գաղթի նախօրյակին, այսինքն՝ գաղթի ճանապարհ-
ից բռնած վան-վասպուրականցիների բանակը: Միևնույն ժամանակ այս թիվը թույլ է տա-
լիս մեզ նախապատվությունը տալ վերոնշյալ շուրջ 214 հազար թվին: Հաշվի առնելով բնա-
կան աճի ցուցանիշները՝ 1914 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ, այսինքն՝ 2,5 տարի անց
(ռազմական գործողությունների անմիջապես նախօրյակին) Վանի նահանգի հայերի թիվը
կլինի շուրջ 220 հազար: «Հայաստանի ազգային առյուծ»-ի երկրորդ հատորի «Հայկական
Մեծ եղեռնը 1915-1916 թթ.» քարտեզում (էջ 94) արդեն նշված է առավել ճշգրտված 219
հազար թիվը (հեղինակ՝ Բ. Հարությունյան, մասշտաբ՝ 1:5 700 000, հաշվարկը՝ Գ. Բաղա-
յանի): Հարկ է նշել, որ Վանի նահանգի մեծ մասում ռուսական զորքերի անկայության ժա-
մանակ հարևան վիլայեթներից (Բիթլիս, Լև) հազարավոր հայեր (առնվազն 5 000) ապաս-
տանել են Վանի նահանգի ռուսական զորքերի վերահսկողության ներքո գտվող տարածք-
ներում: Փաստորեն, հետագա հաշվարկներում, երբ դիտարկենք Վանի նահանգի կորուստ-
ները 1914-1918 թթ., պետք է հաշվի առնենք նաև այդ փաստը: Հետաքրքիր փաստի ենք
հանդիպում նաև Հովսեփ Եպս. Սարաճյանի թողած վիճակագրության մեջ. ըստ նրա՝ 1913
թ. Օսմանյան կայսրության տնտեսական և քաղաքական կենտրոններում հաշվառվում էին
Վանի նահանգից արտագնա աշխատանքի ժամանակավորապես մեկնած մոտ 10 հազար
պանդուխտներ (տե՛ս «Գողգոթա. թրքահայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղետալի
1915 տարին, հ. Ա, մաս Ա, 2.- Վան», էջ 10-11): Այս կցկտուր տվյալը հնարավորություն է
տալիս՝ պատկերացում ունենալու Վանի նահանգի ոչ միայն առկա (փաստացի բնակվող),
այլև՝ մշտական (հաշվառելիք) հայ բնակչության թվի մասին, որը, փաստորեն, առնվազն
230 հազար էր:

¹ **Բաղայան Գ.**, Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ., էջ 21: Ըստ Վանի առաջնորդարա-
նի՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանում բնակվում էր շուրջ 58 հազար մարդ
(ըստ Վանի թեմի տվյալների՝ շուրջ 55 հազար), որից 34 հազարը՝ հայ (ըստ Վանի թեմի
տվյալների՝ նույնպես շուրջ 34 հազար), 21 հազարը՝ թուրք, սակայն ճշմարտությանը ավելի
մոտ է հայերի՝ մոտ 30 հազար, իսկ թուրքերի՝ շուրջ 15 հազար բանակը: Ուսումնասիրողնե-
րից Ա. Միքայելյանի կարծիքով Վանում Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին բնակվել է

5-6 կմ հեռավորության վրա գտնվող արևելյան Այգեստան (մոտ 25 հազար հայ) և արևմտյան Քաղաքամեջ (շուրջ 3 հազար հայ) թաղամասերում: Ի տարբերություն Վանի գավառի՝ Յաթյարիի գավառում հայերի քանակն անհամեմատելիորեն քիչ էր¹: Եթե 1880-ական թթ. Յաթյարիի հայության թիվը 35-40 հազար էր, ապա 1912 թ.՝ շուրջ 15 հազար²:

Ի մի բերելով այս թվերը, կարելի է եզրակացնել, որ Յայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգի շուրջ 220 հազար հայերից մոտ 205 հազարն³ ապրել է Վանի գավառում, իսկ ավելի քան 15 հազարը՝ Յաթյարիում:

բ) Զրդեր: Յայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգի երկրորդ էթնիկական տարրը քրդերն⁴ էին, որոնց քանակը

22,5 հազար հայ, 14,8 հազար թուրք, մոտ 300 գնչու, 200 քուրդ (տե՛ս **Միթայեյան Ա.**, Վան քաղաքի բնակչությունը (XIX դ. վերջին քառորդ - XX դ. սկիզբ), «ԼՂԳ», 1987, թ. 8, էջ 38-42):

¹ Եթե 1880-ական թթ. հայ բնակչության հոծ զանգվածներ էին առկա Աղբակի, Խոշաքի, Ջուլամերկի և Գավառի ավելի քան 60 գյուղերում, ապա Յայոց ցեղասպանության նախօրյակին հայերը մեծամասնություն էին կազմում միայն Խոշաքի և Աղբակի որոշ մասերում ու Դիգա գյուղաքաղաքում (**Բաղայան Գ.**, Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ., էջ 22): Յաթյարիի հայության թվի կրճատման պատճառը պարբերաբար կրկնվող ջարդերն ու արտագաղթն էին:

² Քանի որ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների համաձայն 1912 թ. Վանի նահանգի հայերի թիվը 197 հազար էր, այդ թվում՝ 185 հազարը Վանի գավառում, ուստի Յաթյարիի հայության թիվը շուրջ 12 հազար էր, սակայն, հաշվի առնելով հայ բնակչության հաշվառման բարդությունները հիմնականում ոչ հայաբնակ այս գավառում, հայության թիվը պետք է դիտարկել շուրջ 15 հազարի սահմաններում:

³ Այս թվի ստացման համար հաշվի ենք առել հայ բնակչության բնական աճն ու արտագաղթի չափերը:

⁴ Փոքր քանակով քրդեր Վանի նահանգի տարածքում հաստատվել են դեռևս մինչև օսմանյան այս վարչամիավորի կազմվելը: Քրդական էթնիկ տարրն առաջին անգամ այստեղ (Յաթյարիում) հայտնվել է 9-րդ դ.: Քրդերի քանակն սկսեց աճել 11-րդ (սելջուկ-թյուրքերի արշավանքներ) և 13-15-րդ դդ. (մոնղոլական արշավանքներ և նրանց շուրջ 100-ամյա տիրապետություն, Լենկ-Թեմուրի արշավանքներ, կարակոյունլու և ակկոյունլու թուրքմենական ցեղերի տիրապետություն): 16-17-րդ դդ. թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում պատերազմող կողմերը, նպատակ ունենալով թույլ չտալ թշնամու պարենավորումը և, հետևապես, առաջխաղացումը, ոչնչացնում էին Վանի նահանգի սահմանակից շրջանների ցանքատարածությունները՝ այդ կերպ հիմք ստեղծելով հայ շինականների արտագաղթի համար: Այս պատերազմների ընթացքում օսմանյան իշխանությունների կողմից նահանգի տարածք բերվեցին քրդական հոծ խմբեր՝ որպես մարդկային պատուհե Սեֆյան Իրանի դեմ պայքարում: 17-րդ դ. սկզբին Շահ-Աբասի կողմից կազմակերպված հայ բնակչության

որոշելիս հարկ է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ տասնյակ հազարավոր քողերը նույնիսկ 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին ամռանը տեղափոխվում էին Յյուսիսային Իրաք: Այդպիսին էր «աշիրեթ», այսինքն՝ ցեղային (քոչվոր) քողերի մի մասը¹, իսկ այն քողերը, որոնք մշտապես հաստատվել էին իրենց բնակության վայրերում, կոչվում էին «ռայա», այսինքն՝ նստակյաց: Վերջիններս բնակվում էին հիմնականում Գավաշում, Կարճկանում, Խոշաբում, Մոկսում, Յաքյարիում, մասամբ էլ՝ Շատախում և Վանում: «Աշիրեթները» ցրված էին Վանի նահանգի գրեթե ողջ տարածքում:

1912 թ. Վանի գավառում քողերի թիվը շուրջ 72 հազար² էր, իսկ Յաքյարիում՝ շուրջ 51 հազար³: Այսպիսով, 1912 թ. Վանի նահանգում շուրջ 123 հազար քուրդ էր բնակվում, և, ընդ որում՝ դրանց մեծ մասը (մոտ 80 հազարը) «աշիրեթներ» էին: Յաշվի առնելով բնական աճի գործոնը՝ կարելի է եզրակացնել, որ Յայոց ցեղասպանության նախօրեին Վանի նահանգում առկա էր մոտ 129 հազար քուրդ բնակչություն՝ շուրջ 76 հազարը Վանի գավառում, 53 հազարը՝ Յաքյարիում⁴:

բռնագաղթը չըղանցեց նաև Վանի նահանգի տարածքը՝ ընդգրկելով նահանգի հյուսիսարևելյան շրջանները: Այդ դատարկված տարածքներում 18-րդ դ. սկզբից վերաբնակվեցին քողական հոծ զանգվածներ: Զրդական զանգվածների հոսքը Վանի նահանգ շարունակվեց 18-19-րդ դդ. ընթացքում, և արդեն 1840-ական թթ. Յյուսիսային Իրաքից այստեղ հաստատվեցին քողական զանազան ցեղեր (տե՛ս **Բաղայան Գ.**, Վանի վիլայեթ. բնակչության ազգային կազմը Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին, էջ 9-10):

¹ Յաշվի առնելով այն փաստը, որ Վանում ռուսական փոխհյուպատոս Ռ. Տերմենի հաղորդմամբ 1906 թ. «աշիրեթ» քողերից «հարտոշիները» 7 400 ընտանիք էին կազմում (Գ. Բաղայանի հաշվարկով՝ 40-45 հազար մարդ), ռուսամասիրողների հիմնական մասն այս զանգվածին ամբողջովին ընդգրկել է Վանի նահանգի մշտական բնակչության մեջ, միևնույն ժամանակում, որ «հարտոշիների» մի մասը բնակվում էր Իրանի հյուսիսարևմտյան սահմանամերձ շրջաններում (տե՛ս նույն տեղում):

² Ըստ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների՝ 1912 թ. Վանի գավառում բնակվում էին շուրջ 32 հազար «ռայա» և շուրջ 40 հազար «աշիրեթ» քողեր:

³ Յաքյարիի քողերի քանակի հաշվարկը կատարել է Գ. Բաղայանը (**Բաղայան Գ.**, Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ., էջ 23):

⁴ Քողերի քանակական աճը 1912-1914 թթ. պայմանավորված էր ոչ միայն բնական աճի բարձր տեմպերով, այլ նաև թուրքական իշխանությունների կողմից իրականացվող վերաբնակեցումներով (Բիթլիսից ևն):

գ) Ասորիներ: Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգի երրորդ էթնիկական տարրը նեստորական ասորիներն¹ էին: Նրանք նույնպես բաժանվում էին ռայաների և աշիրեթների: Ասորիների շուրջ 95%-ը (մոտ 80 հազար) բնակվում էր Հաբյարիի գավառում, մասնավորապես՝ Մեծ Չաբ գետի միջին հոսանքի ձախափնյա լեռնային հատվածում, որը կոչվում էր «Ասորական մարզ»² (ավելի քան 50 հազար): Այն ինքնիշխանություն էր վայելում ընդհուպ մինչև Առաջին աշխարհամարտը: Մնացած մոտ 30 հազար ասորիները բնակվում էին Հաբյարիի այլ հատվածներում՝ Ջուլամերկի մնացած մասի, Խոշաբի, Աղբակի, Բեյթ-ուլ-Շաբաբի, Գավառի և Շամդինանի բազմաթիվ գյուղերում³:

Ասորիներ բնակվում էին նաև Վանի գավառում՝ Մահմուդիի կենտրոն Սարայ գյուղաքաղաքում, ինչպես նաև Նորդուզի, Շատախի և այլ գավառակների առանձին գյուղերում: Սակայն Վանի գավառում ասորիների թիվն անհամեմատելիորեն ավելի քիչ էր, քան Հաբյարիում: Հաշվի առնելով ասորիների շրջանում բնական աճի տեմպերը և արտագաղթի ցուցանիշները՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակի համար կստանանք հետևյալ պատկերը՝ ավելի քան 80 հազար ասորի Հաբյարիում և մոտ 5 հազար՝ Վանի գավառում⁴, այսինքն՝ ընդհանուր առմամբ ասորիների թիվը շուրջ 85 հազար⁵ էր:

դ) Թուրքեր: Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգի չորրորդ էթնիկական տարրը թուրքերն էին: Թուրքերը հիմնա-

¹ Վանի նահանգի տարածքում, մասնավորապես՝ Հաբյարիում, մեծ թվով ասորիներ հաստատվել էին դեռևս 14-րդ դ. վերջին՝ խուսափելով Լեևկ-Թեմուրի արշավանքներից (տե՛ս **Բաղայան Գ.**, Վանի վիլայեթ. բնակչության ազգային կազմը Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին, էջ 8):

² Ջուլամերկի Զոչանիս (Կոճանց) ավանը նեստորական ասորիների հոգևոր առաջնորդ մար-շիմունի նստավայրն էր:

³ **Բաղայան Գ.**, Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ., էջ 22-23:

⁴ Ըստ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների՝ 1912 թ. Վանի գավառում ասորիների թիվը 18 հազար էր: Այս տվյալի ստույգ լինելու դեպքում կստացվի, որ Վանի նահանգում շուրջ 93 հազար ասորի էր բնակվում: Սակայն Գ. Բաղայանի հաշվարկով 1912 թ. Վանի գավառում ասորիների քանակն ընդամենը 4 հազար էր (նույն տեղում, էջ 23):

⁵ Այս տվյալից գատ կարելի է հանդիպել նաև այլ տվյալներ՝ 80-100 հազարի սահմաններում, սակայն առավել իրատեսական է 85 հազար թիվը:

կանում բնակվում էին Վանի գավառի վարչական կենտրոններում, մասնավորապես Վան քաղաքում (շուրջ 15 հազար թուրք) և հարակից գյուղերում, Ականց (Արճեշ) և Արծկե (Ադիլջևազ) քաղաքներում, Թիմարի և Արճեշի որոշ գյուղերում (օրինակ՝ Արտամետում հայերի կողքին 2,4 հազար թուրքեր էին բնակվում)¹: Վանի գավառի թուրքերի ընդհանուր թիվը 1912 թ. մոտ 30 հազար էր²:

Հաքյարիում թուրքերի թիվը շատ չնչին էր՝ շուրջ 0,5 հազար: Նրանք կենտրոնացած էին Բաշկալե և Դիգե գյուղաքաղաքներում³: Այսպիսով, 1912 թ. Վանի նահանգում շուրջ 30,5 հազար թուրք էր բնակվում:

Ի մի բերելով այս թվերը, կարելի է եզրակացնել, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգի շուրջ 32 հազար թուրքերից մոտ 31,5 հազարն⁴ ապրել է Վանի գավառում, իսկ ավելի քան 0,5 հազարը՝ Հաքյարիում:

ե) Եզդիներ: Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգի հինգերորդ էթնիկական տարրը եզդիներն⁵ էին: Նրանց թիվն ավելի քան 6,5 հազար⁶ էր, և նրանք բնակվում էին Վանի գավառի

¹ **Բաղայան Գ.**, Վանի վիլայեթ. բնակչության ազգային կազմը Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին, էջ 10:

² Ըստ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների՝ 1912 թ. Վանի գավառում շուրջ 47 հազար թուրք էր բնակվում, մինչդեռ այս թիվն ուռճացված է: Գ. Բաղայանի հաշվարկով Վանի գավառում թուրքերի քանակը շուրջ 30 հազար էր (**Բաղայան Գ.**, Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ., էջ 21): Նրա համոզմամբ Վանի գավառի, մասնավորապես՝ Արճեշի և Ադիլջևազի թուրքերի մեծ մասը քրդական ծագում ուներ՝ սերելով 16-17-րդ դդ. այստեղ իշխող քուրդ փազուկիներից (**Բաղայան Գ.**, Վանի վիլայեթ. բնակչության ազգային կազմը Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին, էջ 10):

³ Նույն տեղում, էջ 10:

⁴ Այս թվի ստացման համար հաշվի ենք առել թուրք բնակչության բնական աճն ու վերաբնակեցման ծավալները:

⁵ Վանի նահանգի տարածքում եզդիների հիմնական մասը հաստատվել էր դեռևս 16-րդ դ.: Սակայն նրանք 1829-30 թթ. արևմտահայ զանգվածների հետ գաղթել են Արևելյան Հայաստան: Վանի նահանգում եզդիների նոր զանգվածներ են հայտնվել միայն 19-րդ դ. Կեսերին, երբ այստեղ են տեղափոխվել Հյուսիսային Իրաքի Սինջարի շրջանում բնակվող եզդիների փոքր խմբեր (նույն տեղում, էջ 10):

⁶ Ըստ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների՝ 1912 թ. Վանի գավառում շուրջ 25 հազար եզդի էր բնակվում, մինչդեռ, ըստ Շ. Եղիազարյանի տվյալների, Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Վանի գավառում եզդիների քանակն ավելի քան 6,5 հազար էր («Աշխատանք», Դ տարի, Երևան, 1919, N 5, էջ 2):

Մահմուդի¹ ու Բերկրիի գավառակների ավելի քան 20 գյուղերում², չնչին քանակով՝ նաև Արճակի ու Թիմարի որոշ գյուղերում³:

զ) Հրեաներ: Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգի վեցերորդ եթնիկական տարրը հրեաներն էին: Նրանց թիվը մոտ 1,5 հազար էր: Նրանք կենտրոնացած էին Հաբյարիի գավառի վարչական կենտրոն Բաշկալեում (150-180 ընտանիք⁴, այսինքն՝ 1-1,2 հազար, միջինը՝ շուրջ 1,1 հազար հրեա) և Շամդիկան գավառակի կենտրոն Նեիրի ավանում (մոտ 50 ընտանիք⁵, այսինքն՝ մոտ 350 հրեա⁶):

է) Հյուսիսկովկասյան էթնոսներ, բոշաներ (գնչուներ): Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգում բնակվում էին փոքր թվով (շուրջ 500 մարդ) բոշաներ, այսինքն՝ գնչուներ: Նրանք կենտրոնացած էին Վան քաղաքի Փշով-Փողան կոչվող մասում և Մոկս գյուղաքաղաքում⁷:

Վանի նահանգում բնակվում էին նաև մոտավորապես նույն քանակով (շուրջ 500 մարդ) հյուսիսկովկասյան էթնոսների ներկայացուցիչներ, հիմնականում՝ մահմեդական օսեր, ինչպես նաև աղղեացիներ և մահմեդական աբխազներ: Նրանք կենտրոնացած էին Վանի, Արծկե-Ադիլջևազի, Թիմարի և Արճակի մի քանի գյուղերում⁸:

Այսպիսով, Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին քրիստոնյաները (հայեր և ասորիներ) կազմում էին Վանի նահանգի բնակչության մոտ երկու երրորդ մասը, իսկ մահմեդականները (քրդեր, թուրքեր, կովկասցիներ)՝ ավելի քան մեկ երրորդ մասը: Այս էթնոսներից զատ ապրում էին նաև եզդիներ, հրեաներ և այլք: Այժմ վերը կատարած մեր հաշվումների վերջնական արդյունքները ներկայացնում ենք աղ-

¹ Վանի նահանգի եզդիների երկու երրորդը բնակվում էր Մահմուդիի (Սարայ) գավառակի Եզդի (Կարասու, Ավառաշ) նահիեում (գյուղախումբ), որը գտնվում էր Մահմուդիի հյուսիսարևմտյան մասում:

² «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 4, էջ 588:

³ **Բաղայան Գ.**, Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ., էջ 21:

⁴ Նույն տեղում, էջ 23:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Անհատների քանակական հաշվարկը ինքներս ենք կատարել:

⁷ **Բաղայան Գ.**, Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ., էջ 21:

⁸ Նույն տեղում:

յուսակի տեսքով՝ նշելով նաև յուրաքանչյուր էթնիկական հանրության տոկոսային բաժինը բնակչության ընդհանուր թվի մեջ¹.

Էթնոսը	Վանի գավառ		Հաքյարիի գավառ		Վանի նահանգ	
	թիվը ²	%	թիվը	%	թիվը	%
Հայեր	205	63,08	ավ. 15	10	220	46,32
Քրդեր	76	23,38	53	35,33	129	27,15
Ասորիներ	5	1,54	ավ. 80	53,34	85	17,9
Թուրքեր	31,5	9,69	0,5	0,33	32	6,74
Եզդիներ	6,5	2	-	-	6,5	1,37
Հրեաներ	-	-	1,5	1	1,5	0,32
Կովկասցիներ	0,5	0,155	-	-	0,5	0,1
Գնչուներ	0,5	0,155	-	-	0,5	0,1
Ընդհանուր	325	68,42 ³	150	31,58	475	100

Ահա այսպիսին էր ժողովրդագրական իրավիճակի համառոտ նկարագիրը Վանի նահանգում Հայոց ցեղասպանության նախօրեին:

Երբ Առաջին աշխարհամարտի սկզբին թուրքական իշխանությունները կազմակերպեցին Վանի նահանգի հայ բնակչության զանգվածային կոտորածը, դրան դիմակայել կարողացան նահանգի այն հատվածները, որտեղ կոմպակտ հայ բնակչություն էր առկա: Վանի նահանգի մի շարք գավառակներում ու գյուղախմբերում, ինչպես օրինակ՝ Շատախում, Թիմարում, Հայոց ձորում, Արճեշում, Գավաշում, Ալջավազում և այլուր, հայերը կազմակերպեցին ինքնապաշտպանություն՝ համառ պայքար մղելով արյունարբու ջարդարարների դեմ: Ամենաարդյունավետն, իհարկե, Վան քաղաքի հերոսամարտն էր: Մինչև 1915 թ. ապրիլ ամիսը Վանում հավաքվել էին շրջակա գյուղերից թուրք եղեռնագործների արյունոտ ձեռքերից մազապուրծ եղած ավելի քան 70 հազար հայեր: Այսպիսով, քաղաքում հայության թիվը ապրիլ ամսին մոտ 100 հազար էր: Վանի հերոսամարտի ընթացքում (1915 թ. ապրիլի 7 - մայիսի 6) հայերի կորուստները 350 էին՝ ներառյալ խաղաղ բնակիչները և մարտիկները: Մինչև ռուսական բանակի

¹ Աղյուսակում առկա բոլոր հաշվարկները վերաբերում են 1914 թ. հոկտեմբերի 1-ին, այսինքն՝ ռազմական գործողությունների սկզբի նախօրյակին:

² 1 000 մարդ:

³ Վանի նահանգի ընդհանուր բնակչությունից:

ժամանումը նահանգի տարածքում ավելի քան 25 հազար հայեր են կոտորվում: Կոտորվել և բռնազաղթի էին ենթարկվել նաև տեղի ոչ մահմեդական ժողովրդներից ասորիներն ու եզդիները:

1915 թ. հուլիսին, երբ ռուսական զորքերը ժամանակավորապես թողնում են քաղաքը, իրենց օջախները լքում են շուրջ 205 հազար հայեր: Ճանապարհին ենթարկվելով զանազան ավազակախմբերի հարձակումներին՝ նրանցից փրկվում են ավելի քան 150 հազարը: 1918 թ. Վանի գավառակում, Թիմարում, Արճակում և Հայոց ձորում վերահաստատվում են նրանցից 25 հազարը, որոնք, սակայն, նույն թվականին ենթարկվելով թուրքական բանակի հարձակմանը, հարկադրված են լինում կրկին հեռանալ իրենց բնօրրանից¹: Այսպիսով, արդեն 1918 թ. Վանի նահանգն ամբողջովին հայաթափ եղավ²: Ընդհանուր առմամբ Վանի նահանգի հայության զոհերի թիվը գերազանցեց 80 հազարը, որից մոտ 55 հազարը զոհվեց գաղթի ճանապարհին: Այսպիսով, 1915-1918 թթ. Վանի նահանգի բնակչությունը նվազեց շուրջ 310 հազար ոչ մահմեդականներով (հայ և ասորի քրիստոնյաներ, եզդիներ):

Население Ванской провинции накануне геноцида армянского народа, - Ванская провинция была сформирована в 1548 году. В течении XVI-XIX вв. армянское население провинции последовательно уменьшалось, ввиду с социально-экономическими и военно-политическими причинами. Около 310 тыс. армян проживало в Ванской провинции в 1880 году. Несмотря на то, что доля армянского населения уменьшилась из-за административно-территориальных изменений 1878-1888 гг., и около 20 тыс. армян было истреблено, 30 тыс. – исламизировано и 40 тыс. – эмигрировало, армяне оставались преобладающим этносом Ванской провинции перед началом геноцида армянского народа. Ниже представляем таблицу населения Ванской провинции на 1 октября 1914 года;

¹ Տե՛ս «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 4, էջ 588:

² Վանի նահանգում Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների թիվն Առաջին աշխարհամարտից հետո՝ զինադադարի ժամանակահատվածում, շուրջ 500 էր (Թ. արք. Մանուկեան, Հայ եկեղեցույ կորուստը եղեռնին, Նիւ Եորք, 1972, էջ 34):

	Этнос	Ванский уезд		уезд Хаккари		Ванская провинция	
		Числ. (тыс. чел.)	%	Числ.	%	Числ.	%
1	Армяне	205	63,08	15	10	220	46,32
2	Курды	76	23,38	53	35,33	129	27,15
3	Ассирийцы	5	1,54	80	53,34	85	17,9
4	Турки	31,5	9,69	0,5	0,33	32	6,74
5	Езиды	6,5	2	-	-	6,5	1,37
6	Евреи	-	-	1,5	1	1,5	0,32
7	Северо-кавказцы	0,5	0,155	-	-	0,5	0,1
8	Цыгане	0,5	0,155	-	-	0,5	0,1
	Всего	325	68,42	150	31,58	475	100

The Population of Van Province before the Armenian Genocide, -

The province of Van was formed in 1548. In the XVI-XIX centuries the Armenian population of the province decreased because of socio-economic, political and military causes. About 310 thousand Armenians lived in Van province in 1880. The proportion of the Armenian population decreased because of several administrative-territorial changes (1878-1888); moreover, about 20 thousand Armenians were persecuted, 30 thousand were Islamized and 40 thousand emigrated during the Hamidian massacres (1894-1896), but the Armenians remained the major ethnos of Van province until the Armenian Genocide. Below we give some figures on the various ethnic groups, living in Van province as of October 1, 1914;

	Ethnos	Van region		Hakkari region		Van province (total)	
		Number (in thousands)	%	Number	%	Number	%
1	Armenians	205	63,08	15	10	220	46,32
2	Kurds	76	23,38	53	35,33	129	27,15
3	Assyrians	5	1,54	80	53,34	85	17,9
4	Turks	31,5	9,69	0,5	0,33	32	6,74
5	Yazidis	6,5	2	-	-	6,5	1,37
6	Jews	-	-	1,5	1	1,5	0,32
7	North-Caucasians	0,5	0,155	-	-	0,5	0,1
8	Gypsies	0,5	0,155	-	-	0,5	0,1
	Total	325	68,42	150	31,58	475	100

«Պատմություն և սըականը», 2011, թ. Ա, էջ 263-273

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ 20-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Արդի հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ վերջին 200 տարիների ընթացքում Երևանի բնակչության թիվը բավականին լուրջ փոփոխության է ենթարկվել: Բավական է նշել, որ եթե 19-րդ դարի սկզբում այն ուներ շուրջ 10 հազար բնակիչ, ապա ԽՍՀՄ-ի փլուզման նախօրյակին Երևանի բնակչության թիվը 1,315 միլիոն էր կազմում, այսինքն՝ 130 անգամ ավելի, քան մոտ 200 տարի առաջ:

Կապված սոցիալ-տնտեսական կյանքի աշխուժացման հետ՝ 19-րդ դարի ընթացքում Երևանի բնակչության թիվը շարունակաբար աճել է, սակայն այդ աճը խիստ համեմատական էր, քանի որ ողջ 19-րդ դարի ընթացքում այն աճեց ընդամենը 3 անգամ՝ շուրջ 10 հազար բնակչից դարավերջին հասնելով 29 հազարի¹: Հարկ է նշել նաև, որ եթե դարասկզբին Երևանի բնակչությունը կազմում էր Արևելյան Հայաստանի բնակչության մոտ 11 %-ը, ապա 1897 թ. այն նվազել էր՝ հասնելով 3,6 %-ի: Սա ցույց է տալիս, որ Երևանի բնակչության թվի աճը 19-րդ դարի ընթացքում խիստ պայմանական էր:

Առավել հատկանշական է եղել Երևանի բնակչության թվի փոփոխությունը հատկապես 20-րդ դարի ընթացքում: Եթե Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Երևանում ավելի քան 30 հազար մարդ էր ապրում, ապա 1926 թ. Երևանի բնակչության թիվն արդեն հասել էր 64,6 հազարի, այսինքն՝ ավելի քան կրկնապատկվել էր: Եթե նկատի ունենանք, որ 1926 թ. մարդահամարի տվյալներով Հայաստանի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունում (այսուհետ՝ ՀԽՍՀ) 881 հազար մարդ էր ապրում, ապա ստացվում է, որ 1926 թ. ՀԽՍՀ բնակչության 7,3 %-ը ապրում էր Երևանում:

Առավել ակնառու է Երևանի բնակչության թվի աճը 1926 թվականից հետո՝ կապված խորհրդային իշխանությունների ինդուստրացման քաղաքականության հետ, ինչն ինքնին ենթադրում էր Երևանի և ՀԽՍՀ մյուս քաղաքների բնակչության թվի կտրուկ աճ: Այս նոր գործ-

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 6, Երևան, 1981, էջ 20-21:

ընթացների ժամանակաշրջանում պատահական չէր Երևանի կառուցապատման լայնամասշտաբ ծրագրերի իրականացումը:

Վերոնշյալի փայլուն ապացույցն է քաղաքի բնակչության թվի աճելի քան եռապատկումը 1926-1939 թթ. ընթացքում: Այսպես, եթե 1926 թ. Երևանում, ինչպես վերը նշեցինք, 64,6 հազար մարդ էր ապրում, ապա 1939 թ. այն անցավ 200 հազարի սահմանը¹: Ինդուստրացման քաղաքականության կողքին մեծագույն նշանակություն ունեին ծնելիության բարձր մակարդակը և մահացության գործակցի, հատկապես՝ մանկական մահացությունների շարունակական նվազումը:

Երևանի բնակչության թիվը շարունակում էր աճել անգամ 3այրենական մեծ պատերազմի տարիներին:

Մայրաքաղաքի բնակչության աճի տեմպերը խիստ բարձր էին նաև 1945-1959 թթ.: 1959 թ. ծնվեց 0,5 միլիոներորդ մարդը: Եթե 1959 թ. հունվարին Երևանում 493 հազար մարդ էր ապրում², ապա 1959 թ. վերջին բնակչության թիվը հասավ 517,7 հազարի³, ինչը կազմում էր 3ԽՍՀ բնակչության 28 %-ը: Փաստորեն, 1926-1959 թթ. բնակչության թվի աճը երևում է նաև հարաբերական ցուցանիշներով, քանի որ եթե 1926 թ. Երևանում էր բնակվում 3ԽՍՀ բնակչության ընդամենը 7,3 %-ը, ապա 1959 թ.՝ արդեն 28 %-ը:

Խորհրդային տարիներին բնակչության թվի աճը պայմանավորված էր նաև քաղաքի շրջագծի մեջ նոր թաղամասերի ընդգրկմամբ (այս երևույթը Երևանի համար հատկանշական էր ողջ 20-րդ դարի ընթացքում): Ակնառու է նաև այն, որ մեծ թվով հայեր 3ԽՍՀ տարբեր շրջաններից բնակեցվել են Երևանում: Բացի հատուկ վերաբնակեցումից՝ մեծ քանակությամբ մարդիկ իրենք էին տեղափոխվում Երևան: Այս գործընթացներում իր ծանրակշիռ խոսքն էր ասում արդյունաբերության արագ զարգացումը: Խորհրդային տարիներին Երևանի բնակչության թվի մեխանիկական աճին նպաստող հանգամանքների մեջ կարևոր տեղ է գրավում նաև Խորհրդային Միության տարբեր

¹ «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 2, Երևան, 1995, էջ 115:

² «Большая Советская Энциклопедия», т. 9, Москва, 1972, с. 89.

³ «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 2, էջ 115:

հանրապետություններից և Սփյուռքից մեծ թվով հայերի ներհոսքը Երևան:

Չնայած 1960-ական թթ. կեսերից նկատվել է ծնելիության նվազում և մահացության կայունացում՝ 1959-1970 թթ. Երևանի բնակչության թիվն աճեց ավելի քան 250 հազարով, և 1970 թ. այն կազմեց 775,2 հազար մարդ¹: Սա նշանակում է, որ 1970 թ. Երևանում էր ապրում ԶԽՍՀ բնակչության արդեն 31,1 %-ը: Զետաքրքիր է նաև բնակչության ազգային կազմի պատկերը, որը 1970 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն հետևյալն էր՝

հայեր՝ 738,05 հազար (Երևանի բնակչության 95,21 %-ը)
ռուսներ՝ 21,8 հազար (2,81 %)

եզդիներ և քրդեր՝ 3,8 հազար (0,49 %)

ադրբեջանցիներ՝ 2,72 հազար (0,35 %)

ուկրաինացիներ՝ 2,64 հազար (0,34 %)

հույներ՝ 0,9 հազար (0,12 %)

հրեաներ՝ 0,63 հազար (0,08 %)

ասորիներ՝ 0,59 հազար (0,08 %)

վրացիներ՝ 0,38 հազար (0,05 %)

այլ ազգեր (բելառուսներ, լեհեր ևն)՝ 3,52 հազար (0,46 %)²:

Այս և հաջորդ 10 տարիների ընթացքում բնակչության թվի կտրուկ աճի հիմնական պատճառը վերը նշված մեխանիկական աճի տարատեսակներն էին: Պատահական չէ, որ 1970-1976 թթ. ընթացքում այդ թիվն ավելացավ ևս շուրջ 150 հազարով՝ հասնելով 928 հազարի (1976 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ), 1976-1977 թթ. ավելացավ ևս մոտ 40 հազարով (967,2 հազար մարդ, 1977 թ.), իսկ 1979 թ. Երևանում ծնվեց արդեն միլիոներորդ բնակիչը, ինչն էլ վերահաստատեց քաղաքային մետրոպոլիտենի ընթացիկ շինարարության այժմեականությունը:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ ընդամենը 20 տարվա ընթացքում Երևանի բնակչության թիվը կրկնապատկվեց՝ 517,7 հազարից (1959

¹ «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 2, էջ 115:

² «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 3, Երևան, 1977, էջ 549:

թ.) հասնելով 1,033 միլիոնի (1979 թ.)¹, ինչը կազմում էր ՀԽՍՀ բնակչության 34,1 %-ը:

Հաջորդ տասնամյակի ընթացքում, չնայած ծնելիության մակարդակի մի փոքր աճին, բնակչության թվի աճի տեմպերը դանդաղեցին՝ կապված մահացության մակարդակի աճի և մեխանիկական աճի տեմպերի նվազման հետ, սակայն, այնուամենայնիվ, 1979-1987 թթ. Երևանի բնակչության թիվն ավելացավ ևս 140 հազարով՝ 1,033 միլիոնից (1979 թ.) հասնելով 1,168 միլիոնի (1987 թ.)²:

1989 թ. համամիութենական մարդահամարի տվյալներով Երևանի բնակչության թիվն արդեն հասել էր 1,219 միլիոնի, ինչը կազմում էր ՀԽՍՀ բնակչության 37 %-ը: Հետաքրքիր է դիտարկել նաև բնակչության ազգային կազմի պատկերը 1989 թ. դրությամբ. հայեր՝ 1,18 մլն (Երևանի բնակչության 96,8 %-ը), ռուսներ՝ 22,2 հազար (1,82 %), եզդիներ և քոչեր՝ 7,1 հազար (0,58 %), ուկրաինացիներ՝ 3,8 հազար (0,31 %), հույներ՝ 1 հազար (0,08 %), հրեաներ՝ 0,6 հազար (0,05 %), ասորիներ՝ 0,5 հազար (0,04 %), վրացիներ՝ 0,4 հազար (0,03 %), բելառուսներ՝ 0,4 հազար (0,03 %), լեհեր՝ 0,2 հազար (0,02 %), այլ ազգեր՝ մոտ 3 հզր (0,24 %)³:

Խորհրդային Միության փլուզման նախօրյակին Երևանի բնակչության թիվը հաստեց 1,3 միլիոնի սահմանը՝ հասնելով 1,315 միլիոնի, ինչը կազմում էր ՀԽՍՀ բնակչության ավելի քան 38 %-ը, սակայն 1990-ական թթ. գրանցվեց այդ թվի կտրուկ անկում: Մեզ հայտնի պատճառներով (սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակ ևն) հարյուր հազարավոր մարդիկ լքեցին Երևանը՝ մեկնելով արտասահման: Արտասահման մեկնած երևանցիների թիվը հստակ հայտնի չէ, և տարբեր ուսումնասիրողներ բերում են տարբեր թվեր՝ 200 հազարից մինչև կես միլիոն և ավելի: Այնուհանդերձ ճշմարտությանը մոտ տարբերակ կարելի է համարել 400-500 հազարը, որոնց տեղը լրացնելու եկան ՀՀ մարզերից տեղափոխվածներն ու Ադրբեջանից եկած փախստական-

¹ «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 2, էջ 115:

² «Սովետական Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 1987, էջ 618:

³ «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 2, էջ 115:

ների մի մասը: Արդյունքում միգրացիայի կորը բացասական է ստացվում՝ - 200 հազար:

ՀՀ-ում 2001 թ. անցկացված մարդահամարի արդյունքներից պարզ է դառնում, որ 2001 թ. Երևանում 1,1035 միլիոն մարդ էր ապրում (տղամարդիկ՝ 46,54 %, կանայք՝ 53,46 %, ողջ ՀՀ-ում՝ տղամարդիկ՝ 48 %, կանայք՝ 52 %), այսինքն՝ ՀՀ բնակչության 34,35 %-ը և ՀՀ քաղաքային բնակչության 53,4 %-ը¹: Համեմատության համար՝ ՀՀ ամենամարդաշատ մարզում՝ Լոռիում, բնակվում էր ՀՀ բնակչության միայն 8,9 %-ը: Երևանի բնակիչների ավելի քան 98,6 %-ը (ավելի քան 1,088 մլն մարդ) հայեր էին: Ազգային փոքրամասնությունների թիվը, միասին վերցրած, կազմում էր շուրջ 15 հազար: Բնակչության գրագիտության մակարդակը գրեթե 100 % է:

2001 թ. մարդահամարի արդյունքների համաձայն՝ բնակչության բաշխումը Երևանի 12 շրջաններում (այն ժամանակ՝ համայնքներ) հետևյալ տեսքն ուներ.

1. Մալաթիա-Սեբաստիա՝ 142,4 հազար (Երևանի բնակչության 12,9 %-ը)
2. Նոր Նորք՝ 141,9 հազար (12,85 %)
3. Շենգավիթ՝ 140,4 հազար (12,7 %)
4. Արաբկիր՝ 132,5 հազար (12 %)
5. Կենտրոն՝ 130,8 հազար (11,85 %)
6. Էրեբունի՝ 119,2 հազար (10,8 %)
7. Աջափնյակ՝ 106,7 հազար (9,7 %)
8. Զանաքեռ-Զեյթուն՝ 77,7 հազար (7,05 %)
9. Ավան՝ 50,1 հազար (4,55 %)
10. Դավթաշեն՝ 40,6 հազար (3,7 %)
11. Նորք-Մարաշ՝ 12 հազար (1,1 %)
12. Նուբարաշեն՝ 9,2 հազար (0,8 %)²:

Ի դեպ, այն ժամանակ Մալաթիա-Սեբաստիան ՀՀ երկրորդ ամենամարդաշատ համայնքն էր՝ բնակչության թվով զիջելով միայն Գյումրիին (մշտական բնակչությունը՝ 150,9 հազար մարդ):

¹ ՀՀ մարդահամար 2001 թ.: Տոկոսային հարաբերակցությունն ինքներս ենք հաշվարկել:

² Նույն տեղում:

Կենտրոնը ՀՀ այն եզակի համայնքներից էր (ներկայումս Լույս-պետ), որտեղ առկա բնակչությունն (131,8 հազար մարդ) ավելին էր, քան մշտականը (130,8 հազար)¹:

Ամփոփելով վերև ասվածը՝ նշենք, որ ներկայումս Երևանում է ապրում ՀՀ բնակչության 34,1 %-ը, ՀՀ քաղաքային բնակչության 53,2 %-ը, ՀՀ հայության 34,6 %-ը, ԱՊՀ հայության ավելի քան 15,5 %-ը և աշխարհի հայության ավելի քան 11 %-ը²:

Изменение численности населения г. Еревана в XX веке, - В начале XX века Ереван был небольшим городом с 30-тысячным населением, а в 1970-х гг. стал городом-миллионером. Индустриализация экономики в СССР стала главной причиной расширения Еревана. Согласно данным переписи населения Республики Армения в 2001 г., численность населения составляло 1,103 миллион человек.

The Change of the Number of the Population of Yerevan in the 20th Century, - Being a town with the population of 30 thousand people at the beginning of the 20th century, Yerevan became a large city with the population of over 1 million people at the end of the same century. The Industrialization of the economy of Armenia in the Soviet Era enhanced the growth of the city. According to the First Armenian National Census in 2001, 1,103 million people live in Yerevan.

«Երևան 2. մայրաքաղաքի պատմության հիմնահարցերին նվիրված գիտական նստաշրջանի նյութեր», Երևան, 2009, էջ 71-75

¹ ՀՀ մարդահամար 2001 թ.:

² Տե՛ս **Մալխասյան Մ.**, Հայերն աշխարհում, Երևան, 2007, էջ 93-96:

**ԱՐԴԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐ**

**СОВРЕМЕННЫЕ
ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ
ПРОЦЕССЫ**

**CONTEMPORARY
DEMOGRAPHIC PROCESSES**

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ 21-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿԶԲԻՆ (2001-2011 թթ.)¹

20-րդ դ. վերջին տասնամյակում Հայաստանի Հանրապետությունում (այսուհետ՝ ՀՀ) տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական վերափոխություններն զգալի ազդեցություն թողեցին Երևանի ժողովրդագրական պատկերի վրա. նվազեց բնակչության թիվը, որոշակի փոփոխություններ կրեց բնակչության էթնիկական, լեզվական, կրոնական կազմը և այլն: Նման փոփոխությունների արդյունքում ներկայումս Երևանի ժողովրդագրական բնութագիրն զգալի առանձնահատկություններ ունի խորհրդային ժամանակաշրջանի Երևանի համեմատությամբ:

Այսպիսով, որո՞նք են 21-րդ դ. սկզբին Երևանի ժողովրդագրական բնութագրի հիմնական առանձնահատկությունները: Մեր առջև դրված խնդիրը լուծելու համար նախևառաջ հարկավոր է Երևանի ժողովրդագրական բնութագրիչները (բնակչության թիվ, բնական շարժ, միգրացիա, կազմ, տարաբնակեցում) առանձին-առանձին վերլուծել, ուստի անհրաժեշտ ենք համարել խնդիրը ներկայացնել ժողովրդագրության, պատմագիտության (հատկապես՝ ազգաբանության և պատմական ժողովրդագրության), սոցիոլոգիայի, աշխարհագրության, էթնիկական հոգեբանության և այլ տեսանկյուններից: Ստորև ներկայացնում ենք յուրաքանչյուր բնութագրիչի վիճակագրական տվյալներն ու վերլուծությունը.

1. Բնակչության թիվն ու շարժը: 1990-2001 թթ. Երևանի բնակչության թիվը նվազել է մոտ 200 հազարով, ինչը պայմանավորված է բնակչության ոչ թե բնական, այլ՝ մեխանիկական շարժով, այսինքն՝ միգրացիայով: Խորհրդային Միության փլուզման նախօրյակին Երևանի բնակչության թիվը հատել է 1,3 միլիոնի սահմանը, սակայն 1990-ական թթ. սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանների արդյուն-

¹ 2001 և 2011 թթ. մարդահամարների տվյալների ու վիճակագրական ընթացիկ հրապարակումների տվյալների մանրամասն քննությամբ այժմ պատրաստվում է նոր հոդված՝ «Երևանի ժողովրդագրական բնութագիրը 2011-2015 թթ.» վերնագրով:

քում գրանցվել է Երևանի բնակչության թվի կտրուկ անկում. մի բանի հարյուր հազար մարդ արտագաղթել է արտերկիր, որոնց տեղը լրացնելու են եկել 33 մարզերից տեղափոխվածներն ու Ադրբեջանից եկած փախստականների մի մասը: 2000-ական թթ. արտագաղթի ծավալները կրճատվել են, և շարունակվել է 33 մարզերից բնակչության ներհոսքը Երևան: Արդյունքում, համադրելով 33 վիճակագրության վարչության կողմից հրապարակված ներքին և արտաքին միգրացիայի ծավալների վերաբերյալ տվյալները, մեր հաշվարկներով 1990-2011 թթ. ընդհանուր առմամբ շուրջ 500 հազար մարդ արտագաղթել է Երևանից, և Երևանում մշտական բնակություն է հաստատել շուրջ 300 հազար մարդ, որ չի ծնվել Երևանում:

Եթե 1990-2001 թթ. Երևանի բնակչության թվի փոփոխությունը հիմնականում պայմանավորված է եղել միգրացիոն գործընթացներով, ապա 2001-2011 թ.՝ բնական շարժով: Դեռևս այս պատճառով էլ Երևանի բնակչության թիվը վերջին տասնամյակում զերծ է մնացել կտրուկ փոփոխություններից: Ստորև աղյուսակ 1-ում ներկայացնում ենք Երևանի բնակչության թվի փոփոխությունը 2001-2011 թ.

Աղյուսակ 1

**Երևանի մշտական բնակչության թիվը 2001-2011 թթ.
(հունվարի 1-ի դրությամբ, հազ. մարդ)**

2001	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1103,5 ¹	1103,8 ²	1104,9 ³	1107,8 ⁴	1111,3 ⁵	1116,6 ⁶	1121,9 ⁷

Դարկ է նշել, որ վերջին 3 տարիներին (2009-2011 թթ.) Երևանում ծնելիության գործակիցը առավելագույնն է 33-ում, մասնավորա-

¹ 33 մարդահամար 2001 թ.:

² «33 մայրաքաղաք Երևանը թվերով 2009», վիճակագրական ժողովածու, 33 Ազգային վիճակագրական ծառայություն (այսուհետ՝ 33 ԱՎԾ), Երևան, 2009, էջ 60:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «33 մայրաքաղաք Երևանը թվերով 2010», վիճակագրական ժողովածու, 33 ԱՎԾ, Երևան, 2010, էջ 60:

⁷ «33 սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2010 թ. հունվար-դեկտեմբերին», տեղեկատվական ամսական զեկույց, 33 ԱՎԾ, Երևան, 2011, էջ 134:

պես՝ 2009 թ.՝ 1,38 %¹, 2010 թ.՝ 1,39 %², 2011 թ. հունվար-սեպտեմբերին՝ 1,4 %³, իսկ ՀՀ միջինը 2011 թ. հունվար-սեպտեմբերին 1,31 % էր⁴: Նման ցուցանիշը, իհարկե, ամենևին էլ չի կարող ապահովել բնակչության ընդլայնված վերարտադրություն, սակայն այն կարելի է ընդհանուր առմամբ նորմալ համարել մեկ միլիոնից ավելի բնակիչ ունեցող քաղաքային բնակավայրի համար: Միևնույն ժամանակ ցածր է մահացության գործակիցը՝ 0,81 % (2011 թ. հունվար-սեպտեմբեր)⁵, ինչն ապահովում է Երևանում «ժողովրդագրական ձմեռվա»⁶ բացակայությունը: Փաստորեն, Երևանում բնակչության բնական շարժը դրական է՝ 0,59 %: Սակայն իրականում Երևանում առկա ժողովրդագրական իրավիճակը հղի է «ժողովրդագրական ձմեռվա» բռնկման վտանգով: Ներկայումս ծնելիության ցածր գործակցի պատճառներն էլ հենց շարունակական բնույթ կրելու դեպքում կարող են հանգեցնել «ժողովրդագրական ձմեռվա» առաջացմանը: Իսկ որո՞նք են ծնելիության գործակցի՝ ցածր լինելու պատճառները: Ստորև առանձնացրել ենք Երևանում ծնելիության գործակցի՝ ցածր լինելու հիմնական պատճառները.

ա) Երևանում 1,1256 մլն մարդ է բնակվում (2011 թ. հոկտեմբերի 1)⁷, իսկ խոշոր քաղաքային բնակավայրերում և հատկապես՝ միլիոնանոց քաղաքներում սովորաբար ծնելիության մակարդակը ցածր է լինում (կրթվածության բարձր մակարդակ, սոցիալական ինստի-

¹ «ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2005-2009», վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2010, էջ 219:

² «ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2006-2010», վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2011, էջ 232:

³ «ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2011 թ. հունվար-սեպտեմբերին», տեղեկատվական ամսական զեկույց, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2011, էջ 123:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «ժողովրդագրական ձմեռ» կամ դեպպուլյացիան որևէ տարածքի բնակչության ամենամյա նեղացված (սեղմված) վերարտադրությունն է, այսինքն՝ բնակչության թվի ամենամյա նվազումը նախնառաջ մահացության գործակցի՝ ծնելիության գործակցից բարձր լինելու պատճառով (Տե՛ս Медков В. М., Демография, 2-е изд., Москва, 2009, էջ 594):

⁷ «ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակը 2011 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ», վիճակագրական տեղեկագիր, Երևան, 2011, էջ 3:

տուտների յուրահատկություն, սոցիալ-հոգեբանական ուրույն գիտակցություն ևն):

բ) Երևանում զգալիորեն բարձր է կանանց կրթվածության մակարդակը, իսկ դրանով պայմանավորված էլ՝ նրանց հասարակական գիտակցությունն ու դերը: Հասարակության մեջ իր որոշակի դերը գիտակցող ու աշխատանքային զբաղվածությամբ տարված կանանց մեծ մասը մեկ երեխայից ավելի չի ցանկանում ունենալ¹: ՀՀ Ազգային վիճակագրության ծառայությունը, ՀՀ Առողջապահության նախարարությունը և Մերիլենդի «Այ Սի Էֆ Մակրո» կազմակերպությունը (ԱՄՆ) ՀՀ ժողովրդագրության և առողջության հարցերի համատեղ հատուկ հետազոտություն կատարելիս հարցում են անցկացրել արդեն զավակ ունեցող կանանց շրջանում՝ արդյոք կուզենային ևս մեկ երեխա ունենալ: Հետազոտությունը պարզել է, որ մեկ երեխա ունեցող կանանց 58 %-ը, իսկ 2 երեխա ունեցողների՝ 70 %-ը այլևս չի ցանկանում երեխա ունենալ²: Ընդ որում, այս վիճակագրությունը բնորոշ է ոչ միայն Երևանին, այլև ողջ հանրապետությանը:

գ) ՀՀ-ում, մասնավորապես՝ Երևանում հասարակական գիտակցության մեջ զգալի դեր ունի երեխայի բարեկեցության ապահովման խնդիրը: Եթե Արևմտյան Եվրոպայում բարեկեցության մակարդակը որևէ լուրջ դրական ազդեցություն չունի տեղաբնիկ եթնիկական հանրությունների շրջանում ծնելիության մակարդակի աճի գործում, ապա Երևանում՝ ճիշտ հակառակը՝ ծնողներն իրենց երեխաների քանակը հիմնականում նախապես պլանավորում են՝ կապված նյութական բարեկեցության մակարդակի հետ: Եվ քանի որ Երևանի բնակչության մեծ մասը ունի նյութական որոշ դժվարություններ, ուստի շատ ընտանիքներ ստիպված են լինում հրաժարվել երկրորդ կամ հատկապես՝ երրորդ երեխան ունենալու մտքից:

¹ Եվրոպական Միության անդամ երկրներում կանանց մի մասը հասարակական դիրքի պատճառով անգամ մեկ երեխա չի ցանկանում ունենալ, սակայն հայ հասարակության մեջ շարունակում է զգալի դեր ունենալ պարտադիր զավակ ունենալու ավանդույթը:

² «Հայաստանի ժողովրդագրության և առողջության հարցերի հետազոտություն 2010», նախնական զեկույց, ՀՀ ԱՎԾ, ՀՀ Առողջապահության նախարարություն և «Այ Սի Էֆ Մակրո» կազմակերպություն (ԱՄՆ), Երևան, 2011, էջ 22:

դ) Երիտասարդ տղամարդ բնակչության մի մասը սոցիալ-տնտեսական անբարենպաստ պայմանների պատճառով 1990-ական թթ. Երևանից արտագաղթել է արտերկիր, այսինքն՝ զավակ ունենալու ունակ արական բնակչության մի մասի արտագաղթի հետևանքով սեռերի միջև քանակական հավասարակշռությունը խախտվել է՝ հանգեցնելով ամուսնությունների հարաբերական կրճատման¹: 2001 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն Երևանի բնակիչների 46,54 %-ը տղամարդիկ էին, իսկ 53,46 %-ը՝ կանայք: 2010 թ. իրավիճակը գրեթե նույն էր՝ կանայք՝ 53,2 %, տղամարդիկ՝ 46,8 %:

ե) 1990-2000-ական թթ. ՀՀ-ում և հատկապես՝ Երևանում ընթանում է սոցիալական ինստիտուտների և հասարակական գիտակցության վերաձևման ակտիվ գործընթաց, ինչն ուղղակիորեն ազդեցություն է թողնում ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Այս պարագայում *բազմազավակության որոշակի ավանդույթներ պահպանվում են մոնոթելիկ միջավայրի և ազգային եկեղեցու կողմից ներկայացվող Նախնյաց ավանդույթի ազդեցությամբ:*

զ) ՀՀ ժողովրդագրական քաղաքականությունը հստակ չի գործարկվում, ինչը ևս ՀՀ սոցիալ-տնտեսական դժվարությունների արդյունք է: Ժողովրդագրական արդի քաղաքականության մեջ հաշվի չեն առնված տարածաշրջանային յուրահատկությունները: Ինչպես արդեն նշել ենք, ՀՀ-ում առկա ժողովրդագրական գործընթացներում Երևանն առանձնանում է հատկապես այն փաստով, որ ծնելիության գործակիցը ՀՀ-ում ամենաբարձրը հենց Երևանում է՝ ավելի բարձր, քան ՀՀ որևէ մարզի բնակչության ծնելիության գործակիցը: Սա միլիոնանոց քաղաք ունեցող հանրապետության համար անբնական երևույթ է, սակայն սոցիալ-տնտեսական Էթնոդեմոգրաֆիայի տեսանկյունից բացատրվում է վերջին 20-25 տարիների ընթացքում արձա-

¹ 2011 թ. հունվար-սեպտեմբեր ամիսներին 2010 թ. նույն ժամանակահատվածի համեմատությամբ ամուսնությունների քանակը ՀՀ-ում աճել է 13,5 %-ով («ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2011 թ. հունվար-սեպտեմբերին», էջ 124): Աճի մի մասը բաժին է ընկել Երևանին, սակայն այստեղ գործ ունենք ամուսնությունների թվի հարաբերական կրճատման հետ, այսինքն՝ սերունդների վերարտադրություն կատարելու ունակ բնակչության թիվը ենթադրում է ավելի շատ քանակով ամուսնություններ, իսկ սեռերի միջև քանակական դիսբալանսը թույլ չի տալիս իրացնել 1970-1980-ական թթ. ծնվածների կողմից նոր, քանակապես մեծ սերնդի վերարտադրության հնարավորությունները:

նագրված սոցիալ-տնտեսական ցնցումներով և ՀՀ տնտեսական օբյեկտների ու սոցիալ-տնտեսական միջավայրի ներկայիս բաշխվածությամբ: Փաստորեն, ՀՀ-ում ժողովրդագրական նոր քաղաքականության մշակման խիստ անհրաժեշտություն կա, որի շրջանակներում հաշվի կառնվեն ծնելիության գործակցի մակարդակը Երևանում ու յուրաքանչյուր մարզում (այդ թվում՝ բոլոր քաղաքային և գյուղական բնակավայրերում) և նման գործակցի պատճառները: Սրա շնորհիվ հնարավոր կլինի մշակել առավել արդյունավետ ժողովրդագրական քաղաքականություն:

Ե) Երևանի բնակչությունն աստիճանաբար ծերանում է: Տղամարդկանց միայն 19,3 %-ը և կանանց 15,2 %-ն են կազմում 0-14 տարիքային խմբին պատկանող անձինք, իսկ 65 և ավելի տարիքային խումբը՝ համապատասխանաբար 8,8 %-ը և 12,3 %-ը¹: Այս կետը իրենից թե՛ պատճառ և թե՛ հետևանք է ներկայացնում, քանի որ շրջայականորեն կապված է վերը թվարկված դրույթների հետ:

Այսպիսով, մի շարք հանգամանքներ խոչընդոտում են Երևանում ծնելիության մակարդակի բարձրացմանը: Չուզահեռաբար կայուն է մահացության գործակիցը, ինչը պայմանավորված է առողջապահական բարվոք իրավիճակով և միաժամանակ մայրաքաղաքային սթրեսային կյանքով:

Վերոնշյալ ժողովրդագրական գործընթացների հետևանքով Երևանի վարչական շրջաններից 2-ում՝ Արաբկիրում և Նորք-Մարաշում, արդեն մոտ մեկ տասնամյակ «ժողովրդագրական ձմեռ» է նկատվում՝ համապատասխանաբար – 0,17 % (2010 թ.)² և - 0,2 % (2009 թ.)³ բնական շարժով: Բարեբախտաբար, 2010 թ. Նորք-Մարաշում դեպոպուլյացիան հաղթահարվել է, սակայն Արաբկիրում այն դեռևս շարունակվում է: Փաստորեն, Երևանի նորագույն պատմության մեջ առաջին անգամ նրա մի հատվածում նկատելի է բնակչության բացասական բնական շարժ:

¹ Տե՛ս «ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2006-2010», էջ 226: Հաշվարկն ինքնետու ենք կատարել:

² Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 227-229:

³ Նույն տեղում:

Վերջին տասնամյակում, ըստ ՀՀ կառավարությանն առընթեր ՀՀ ոստիկանության տարածքային անձնագրային ծառայությունների տվյալների, միգրացիոն գործընթացներում առավել զգալի է եղել արտագաղթը, սակայն չնչին տարբերությամբ, մասնավորապես՝ - 0,05 % 2009 թ. և - 0,12 % 2010 թ.: Այսպիսով, Երևանի բնակչության շարժը (բնական շարժ + միգրացիա) 2010 թ. հունվարի 1-ից մինչև 2011 թ. հունվարի 1-ը 0,47 % (0,59%+(-0,12%)=0,47%) է կազմել:

2. Բնակչության բաշխումը՝ ըստ վարչական շրջանների: Ներկայումս Երևանը բաժանվում է 12 վարչական շրջանների: Երևանի բնակչության բաշխվածությունը, ըստ վարչական շրջանների, ստորև ներկայացնում ենք աղյուսակ 2-ում, որտեղ համեմատական կարգով նշել ենք բնակչության թիվը 2001 թ. մարդահամարի և 2011 թ. հոկտեմբերի 1-ի տվյալներով.

Աղյուսակ 2

Երևանի մշտական բնակչության բաշխումը՝ ըստ վարչական շրջանների (հոկտեմբերի դրությամբ)

Վարչական շրջանը	Բնակչության թիվը (հազ. մարդ)	
	2001 թ. ¹	2011 թ. ²
Մալաթիա-Սեբաստիա	142,4	142,6
Նոր Նորք	141,9	148,3
Շենգավիթ	140,4	148,2
Արաբկիր	132,5	130,3
Կենտրոն	130,8	131,4
Էրեբունի	119,2	123,2
Աջափնյակ	106,7	108,6
Քանաքեռ-Զեյթուն	77,7	79,8
Ավան	50,1	50,9
Դավիթաշեն	40,6	41,3
Նորք-Մարաշ	12	11,3
Նուբարաշեն	9,2	9,7
<i>Ընդհանուր</i>	<i>1 103,5</i>	<i>1 125,6</i>

¹ ՀՀ մարդահամար 2001 թ.:

² «ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակը 2011 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ», էջ 8:

3. Բնակչության էթնիկական, լեզվական և կրոնական կազմը: 2001 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն Երևանի բնակիչների ավելի քան 98,6 %-ը (ավելի քան 1,088 մլն մարդ) հայեր էին: Երևանում ապրում էին նաև ազգային փոքրամասնությունների մոտ 15 հազար ներկայացուցիչներ՝ ռուսներ, եզդիներ, ուկրաինացիներ, հույներ, ասորիներ, հրեաներ ևն: Ստորև աղյուսակ 3-ում ներկայացնում ենք Երևանի բնակչության էթնիկական կազմը՝ ըստ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքների.

Աղյուսակ 3

Երևանի մշտական բնակչության էթնիկական կազմը 2001 թ.

	Էթնիկական հատկությունը	Թիվը	%
1	Հայեր	1 088 389	98,63
2	Ռուսներ	6 684	0,61
3	Եզդիներ	4 733	0,43
4	Ուկրաինացիներ	876	0,08
5	Հույներ	308	0,03
6	Ասորիներ	239	0,02
	Այլք	2 259	0,2

2001-2011 թթ. Երևանի բնակչության էթնիկական կազմը, ըստ եռության, լուրջ փոփոխություններ չի կրել: Միայն թե նկատելի է Իրանի Իսլամական Հանրապետության մի քանի հարյուր քաղաքացիների ոչ մշտական բնակություն, սակայն նրանք և Երևանում առկա զբոսաշրջիկները չեն հաշվառվում որպես ՀՀ մշտական բնակիչներ:

2001 թ. մարդահամարի արդյունքների համաձայն Երևանի բնակչության մոտ 98,12 %-ը հայախոս է: Մեծ թիվ են կազմում նաև ռուսախոսները (1,36 %): Երևանի բնակչության էթնիկական փոքրամասնությունների մայրենի լեզուներից տարածված է նաև եզդերենը (0,32 %): 2009-2011 թթ. անցկացված սոցիոլոգիական հարցումները փաստում են, որ, որպես երկրորդ լեզու, բնակչության շուրջ 90 %-ը կարող է օգտագործել ռուսերենը: Չգալի թիվ են կազմում նաև անգլերենին, ինչպես նաև՝ ֆրանսերենին տիրապետողները: Ստորև աղյուսակ 4-ում ներկայացնում ենք Երևանի բնակչության լեզվական կազմը՝ ըստ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքների.

Երևանի մշտական բնակչության լեզվական կազմը 2001 թ.

	Լեզուն	%
1	Հայերեն	98,12
2	Ռուսերեն	1,36
3	Եզդերեն	0,32
4	Ուկրաիներեն	0,03
	Այլ	0,17

Երևանի բնակչության մոտ 95 %-ը Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետևորդ է. գործում է 16 եկեղեցի՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Սարգիս, Ս. Հովհաննես Մկրտիչ, Կաթողիկե Ս. Աստվածածին, Ս. Չորավոր Աստվածածին եկեղեցիները Կենտրոն վարչական շրջանում, Քանաքեռի Ս. Հակոբ և Ս. Աստվածածին, Նորքի Ս. Աստվածածին, Նոր Նորքի Ս. Սարգիս, Մալաթիայի Ս. Աստվածածին, Հարավարևմտյան թաղամասի Ս. Երրորդություն, Եռաբլուրի Ս. Վարդանանց, Ներքին Չարբախի Ս. Խաչ, Նորագավիթի Ս. Գևորգ, Ավանի Ս. Աստվածածին, Դավթաշենի Ս. Նահատակաց եկեղեցիները¹: Գործող եկեղեցիներ չկան 12 վարչական շրջաններից 4-ում՝ Աջափնյակում, Արաբկիրում, Էրեբունիում և Նուբարաշենում, այսինքն՝ շուրջ 370 հազար մարդու հոգևոր կարիքները (բնակչության մոտ մեկ երրորդ մասի) չեն հոգվում հենց իրենց վարչական շրջանում:

Բնակչության մոտ 4 %-ը կազմում են բողոքականները (Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի ևն) և զանազան կրոնական կազմակերպությունների հետևորդները, որոնք ևս ունեն իրենց ժողովարաններն ու աղոթարանները:

Բնակչության 0,5 %-ից մի փոքր ավելին կազմում են Ռուս Ուղղափառ եկեղեցու հետևորդները (ռուսներ, ուկրաինացիներ, բելառուսներ), որոնց համար գործում է Քանաքեռի Ս. Աստվածածնի Վերափոխման ուղղափառ եկեղեցին, ինչպես նաև կառուցվում է ևս մեկը Երևանյան լճի հարևանությամբ:

¹ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու՝ Երևանի վարչական սահմաններում գործող եկեղեցիների ցանկը տրամադրել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի սիաբան Ս. Իգնատիոս վարդապետ Մալխասյանը:

Փոքր թիվ են կազմում կաթոլիկ քրիստոնյաները (հայ կաթոլիկներ, լեհեր, ունիատ ուկրաինացիներ). գործում են Զանաբեռի Ս. Գրիգոր Նարեկացի (Յայ կաթողիկե ժողովրդապետություն) և Մխիթարյանների միաբանության Ավանի մատուռները, ինչպես նաև Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու՝ Նորբ-Մարաշի Մայր Թերեզայի քույրերի մանկատան աղոթարանը¹:

Մաշտոցի պողոտայում գործում է պարսկական Կապույտ մզկիթը, որը ՀՀ-ում ուսանող և այցելու պարսիկների կրոնական հավաքատեղին ու իսլամական մշակույթի և պարսկերենի ուսումնասիրության կարևոր կենտրոն է:

Նար-Դոսի փողոցում գործում է հրեական սինագոգ, որը Երևանի շուրջ 200 հոգանոց հրեական համայնքի և ՀՀ մարզերում բնակվող մոտ 500 հրեաների կրոնական ու մշակութային կենտրոններից է:

Այսպիսով, ամփոփելով մեր ժողովրդագրական ուսումնասիրությունը, կարող ենք փաստել, որ ներկայումս (01.10.2011 թ.) Երևանում է ապրում ՀՀ բնակչության 34,4 %-ը, ՀՀ քաղաքային բնակչության 53,7 %-ը, ՀՀ հայերի 33,9 %-ը և աշխարհի հայերի ավելի քան 11 %-ը: ***21-րդ դ. սկզբին Երևանի ժողովրդագրական բնութագրի հիմնական առանձնահատկություններն են մշտական բնակչության վերարտադրության՝ գերազանցապես բնական շարժով պայմանավորված լինելը և խիստ մոնոէթնիկությունը:***

Հարկ է նշել այն հանգամանքը, որ ժողովրդագրական բազմաթիվ խնդիրներ ունեցող Երևանը շարունակում է մնալ ՀՀ սոցիալտնտեսական, կրթա-մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի շարժիչ կենտրոնը: Բավական է նշել միայն այն փաստը, որ յուրաքանչյուր օր առավոտյան Երևան է մուտք գործում և երեկոյան Երևանից դուրս է գալիս մի քանի հարյուր հազար մարդ: Եթե հաշվի առնենք նաև ժամանակավորապես բնակվողներին ու զբոսաշրջիկներին, ապա կստացվի, որ աշխատանքային սեզոնի ցերեկային բազմազբաղ ժամերին (մոտավորապես 14:00-ի շրջակայքում) Երևանում 1,5-1,6 մլն մարդ է լինում:

¹ Երևանի վարչական սահմաններում գործող կաթոլիկ մատուռների ցանկը տրամադրել է Յայ կաթողիկե եկեղեցու միաբան Տ. Պետրոս վարդապետ Եսայանը:

Демографические процессы в г. Ереване в начале XXI века, - Ереван, являясь столицей Республики Армения, является также социально-экономическим, социально-политическим и научно-образовательным центром Армении. На 1 октября 2011 года 34,4% постоянного и 53,7% городского населения Армении сосредоточена в Ереване, достигая отметки 1,1256 миллион человек. Ниже указаны основные особенности демографической ситуации в Ереване в начале XXI века:

1. Моноэтничность (98,63% населения составляют армяне)
2. Положительный естественный прирост населения (благодаря средней рождаемости и низкой смертности).

Ниже представляем таблицу населения Еревана с 2001 по 2011 годы (по данным Национальной Статистической Службы Республики Армения):

Год	2001	2006	2007	2008	2009	2010	01.10.2011
Население (тыс. чел.)	1103.5	1103.8	1104.9	1107.8	1111.3	1116.6	1125.6

The Demographic Processes in Yerevan at the beginning of the 21st Century, - Being the capital of the Republic of Armenia, Yerevan is the socio-economic, educational-cultural and socio-political centre of Armenia. As of 01.10.2011, 34.4% of the current and 53.7% of the urban population of the RA, reaching the rate of 1.1256 million people, is centralized in Yerevan. The main features of the demographic review of Yerevan at the beginning of the 21st century are:

1. Monoethnicity (98.63% of the population is Armenian)
2. Growing population (because of medium fertility rate and low mortality rate).

Below we can compare the statistics of the growth of the population of Yerevan from the Census of 2001 to October 1, 2011, according to the National Statistical Office of the RA:

Year	2001	2006	2007	2008	2009	2010	01.10.2011
Population (in thousands)	1103.5	1103.8	1104.9	1107.8	1111.3	1116.6	1125.6

«Երևան 3. մայրաքաղաքի հիմնախնդիրներին նվիրված գիտական նստաշրջանի նյութեր», Երևան, 2012, էջ 74-82

«ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՁՍԵՈՒՑ»
ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԱՐԴԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (20-ՐԴ Դ. ՎԵՐՋ - 2011 Թ.)

20-րդ դ. վերջին եվրոպական մոտ 20 պետություններում սկսեց նկատվել բնակչության ամենամյա նեղացված (սեղմված) վերարտադրություն, այսինքն՝ բնակչության թվի նվազում, ինչը ժողովրդագիրներն անվանում են «բնակչության ձմեռ» կամ դեպոպուլյացիա¹:

Բնակչության թվի նվազում եվրոպական երկրներում մինչև 20-րդ դ. վերջը մի քանի անգամ նկատվել է՝ «Սև մահ» (ժանտախտի համաեվրոպական համաճարակ, 14-րդ դ., հատկապես՝ 1346-1353 թթ., մահացած մարդկանց թիվը՝ շուրջ 25 մլն)², 30-ամյա պատերազմ (1618-1648 թթ., մոտ 8 մլն)³, Առաջին աշխարհամարտ (1914-1918 թթ., շուրջ 10 մլն)⁴, Զաղաքացիական պատերազմ Ռուսաստանում (1917-1922 թթ., մոտ 12 մլն)⁵, սով ԽՍՀՄ-ում (1932-1933 թթ., մոտ 7,5 մլն)⁶, Երկրորդ աշխարհամարտ (1939-1945 թթ., 45-50 մլն)⁷ և այլն, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, դրանց պատճառները պատերազմները, հիվանդություններն ու սովն են, մինչդեռ դրանք զգալիորեն տարբերվում են 20-րդ դ. վերջին եվրոպական երկրների ժողովրդագրական ճգնաժամի պատճառներից ու բնույթից:

Այսպիսով, որո՞նք են 20-րդ դ. վերջին եվրոպական մոտ երկու տասնյակ պետություններում նկատված «ժողովրդագրական ձմեռվա» պատճառներն ու առանձնահատկությունները: Մեր առջև դրված խնդիրը լուծելու համար նախևառաջ հարկավոր է եվրոպական վերո-

¹ Տե՛ս **Медков В. М.**, Демография, 2-е изд., Москва, 2009, էջ 594:

² **Alchon S. A.**, A pest in the land: new world epidemics in a global perspective, Albuquerque, 2003, p. 21.

³ **Davies N.**, Europe, New York, 2010, p. 538.

⁴ **Kitchin M.**, Europe between the wars, New York, 2000, p. 22.

⁵ **Эрлихман В. В.**, Потери народонаселения в XX веке, Москва, 2004, с. 67.

⁶ **Андреев Е. М., Дарский Л. Е., Харьковская Т. Л.**, Демографическая история России: 1927-1959, Москва, 1998, с. 81.

⁷ Նշված թիվն արտացոլում է միայն եվրոպական երկրների մարդկային կորուստները (տե՛ս **Winter J. M.**, Demography of the war, Oxford, 2002, էջ 290):

նշյալ 20 պետությունները դասակարգել խմբերի՝ ըստ այդ խմբերում ընդգրկված պետություններում նկատվող «ժողովրդագրական ձմեռվա» պատճառների ու բնույթի, որոնք փոքր-ինչ տարբերվում են մյուս խմբերում ընդգրկված պետություններում նկատվող դեպոպուլյացիայի պատճառներից ու բնույթից: Այսպիսով, ստորև ներկայացնում ենք մեր առանձնացրած խմբերը՝ նրանցում ընդգրկված պետություններով:

1. *Արևմտաեվրոպական պետություններ*, մասնավորապես՝ Ավստրիա, Գերմանիա, Դանիա, Իտալիա, Լյուքսեմբուրգ, Յունաստան, Մեծ Բրիտանիա, Մոնակո, Շվեդիա, Պորտուգալիա:

20-րդ դ. ընթացքում, ինչպես արդեն նշել ենք, Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերը պատճառ են դարձել եվրոպական պետությունների մեծ մասում բնակչության բացասական բնական շարժի¹, իսկ խաղաղության պայմաններում սովորաբար ծնելիության գործակիցը բարձր էր մահացության գործակիցից: Սակայն 1911, 1929 և 1935-1938 թթ. Ֆրանսիայում առաջին անգամ նկատվում է մի գործընթաց, երբ խաղաղ կամ միայն գաղութներում տեղի ունեցող ընդհարումների պայմաններում արձանագրվում է բնակչության բացասական բնական շարժ՝ տարեկան միջինը - 0,1 %²: Այնուհանդերձ, սա տևական բնույթ չի կրում, և միայն 1970-ական թթ. եվրոպական մի քանի երկրների համակում է «ժողովրդագրական ձմեռը»: Առաջինն այս երևույթը նկատվում է Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունում, որտեղ 1972 թ.-ից մինչ օրս բնակչության բնական շարժը բացասական է՝ - 0,1 - - 0,2 %: Այնուհետև Գերմանիային հետևեցին նաև Լյուքսեմբուրգը, Ավստրիան և Դանիան: Ստորև աղյուսակ 1-ում նվազման կարգով ներկայացնում ենք արևմտաեվրոպական այն երկրները, որտեղ 20-րդ դ. երկրորդ կեսին և 21-րդ դ. սկզբին նկատվել է բնակչության բացասական բնական շարժ:

¹ Բնական շարժը որևէ տարածքում մեկ տարում ծնվածների և մահացածների թվաբաժանների տարբերությունն է:

² National Institute of Statistics and Economic Studies. Տե՛ս www.insee.fr.

**1970-2000-ական թթ. «ժողովրդագրական ձմեռ» արձանագրած
արևմտաեվրոպական պետությունները**

Տեղը	Պետությունը	Բնակչության բացասական բնական շարժի տարիները (թթ.)	Բնակչ. միջին բն. շարժը (%) նշված տարիներին	Բնակչ. բն. շարժը 2011 թ. (%)
1	Մոնակո	2007-ից մինչև այսօր	- 0,4	- 0,38
2	Գերմանիա	1972-ից մինչև այսօր	- 0,2	- 0,22
3	Լյուքսեմբուրգ	1973-1978	- 0,15	+ 0,4
4	Դանիա	1981-1988	- 0,1	+ 0,12
5	Հունաստան	1996, 1998-2003, 2010-ից մինչև այսօր	- 0,1	- 0,11
6	Ավստրիա	1975-1980, 1983, 1985-1986, 1999, 2003, 2009	- 0,1	+ 0,03
7	Իտալիա	1993-2003, 2005-ից մինչև այսօր	- 0,05	- 0,04
8	Շվեդիա	1997-2001	- 0,05	+ 0,23
9	Պորտուգալիա	2007, 2009-ից մինչև այսօր	- 0,03	- 0,05
10	Մեծ Բրիտանիա	1976	- 0,03	+ 0,4

Արևմտաեվրոպական պետություններում բնակչության թվի նվազումը պայմանավորված է ծնելիության չափազանց ցածր մակարդակով՝ միջինը 10,9 ծնունդ 1 000 բնակչի հաշվով կամ 1,6 երեխա 1 կնոջ հաշվով, ընդ որում՝ Գերմանիայում վերջին ցուցանիշը 1,36 է, իսկ Պորտուգալիայում՝ 1,32¹: Ծնելիության ցածր մակարդակն իր հերթին պայմանավորված է Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում ուրբանիզացման չափազանց բարձր մակարդակով (60-98 %), կանանց կրթվածության մակարդակի բարձրությամբ և հասարակության մեջ զգալի դերով, առհասարակ հասարակության կրթական բարձր մակարդակով, սոցիալ-հոգեբանական տրամադրվածությամբ,

¹ Latest figures on the demographic challenges in the EU: Demography report 2010, Eurostat, p. 1.

սեկուլյարիզացման աստիճանով¹ և այլ սոցիո-մշակութային ու տնտեսական գործոններով²: Փաստորեն, Արևմտյան Եվրոպայում բարեկեցության մակարդակը չի հանդիսանում որոշիչ դրական հանգամանք ծնելիության մակարդակի բարձրացման համար:

Ժողովրդագրական քաղաքականությունը սոցիալ-հոգեբանական ուղղությամբ աշխատեցնելու շնորհիվ Արևմտյան Եվրոպայի պետությունների մեծ մասը 2007-2011 թթ. արձանագրել է ծնելիության մակարդակի որոշակի աճ՝ դուրս բերելով նրանց ծայրահեղ ցածր (< 1,3 երեխա 1 կնոջ հաշվով) մակարդակից: Իրականում, ծերացող և չափազանց գիտակից եվրոպացիները չեն կարող այժմ ապահովել իրենց սերնդափոխության «եվրոպականությունը», քանի որ աճի մի զգալի մասը պայմանավորված է ներգաղթյալ բնակչության շրջանում ծնելիության բարձր մակարդակով: Երիտասարդ (15-35 տարեկան) աշխատուժի մշտական ներգաղթը Արևմտյան Եվրոպա ապահովում է նոր սերունդ տալու որոշակի չափաբաժին: Այսպես, Լյուքսեմբուրգում, օտար երկրներում ծնվածները կազմում են բնակչության 38 %-ը, Լիխտենշտայնում՝ 33 %-ը, Շվեյցարիայում՝ 22 %-ը, Ֆրանսիայում՝ 19 %-ը, Ավստրիայում՝ 15,2 %-ը, Շվեդիայում՝ 14,3 %-ը և այլն: Ժողովրդագրական դիտարկումները ցույց են տալիս, որ վերոնշյալ պետություններում ծնունդների շուրջ կեսը բաժին է ընկնում հենց այդ

¹ 2000-ական թթ. երկրորդ կեսին արևմտաեվրոպական մի քանի երկրներում հասարակության վերակրոնականացման գործընթացը դարձել է ծնելիության մակարդակի փոքր-ինչ բարձրացման պատճառներից մեկը, ընդ որում, օրինակ՝ Ավստրիայում կատարված ժողովրդագրական հետազոտությունները դեռևս 2000 թ. ցույց են տվել, որ տեղական ավանդական, այսինքն՝ կաթոլիկ ընտանիքներում ծնելիության մակարդակն (1,32) ավելի բարձր է, քան բողոքական (1,21) և աթեիստ (0,86) ընտանիքներում (Տե՛ս **Westoff Ch., F., Frejka T.**, Religiousness and Fertility among European Muslims, «Population and Development review», New York, 2007, Vol. 33, թ. 4, էջ 785-809): Նմանօրինակ հետազոտություն կատարվել է նաև Ռուսաստանում. Մոսկվայի պետական համալսարանի սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի ընտանիքի սոցիոլոգիայի ամբիոնը «Կրոն, ընտանիք, երեխաներ» խորագրով հետազոտության ընթացքում խոշոր հարցում է կատարել, ինչի արդյունքում պարզ է դարձել ծնելիության գործակիցը ավանդական ուղղափառ քրիստոնեական ընտանիքում 1,62 է, իսկ աթեիստ ընտանիքում՝ 1,36 (Տե՛ս **Синельников А. Б.**, Семейная жизнь и религиозность, «Демографические исследования» (сборник научных статей), Москва, 2009, էջ 214-215):

² Տե՛ս **Коротаев А. В., Халтурина Д. А., Божевольнов Ю. В.**, Законы истории: Вековые циклы и тысячелетние тренды. Демография, экономика, войны, 3-е изд., Москва, 2010, էջ 40-44.

օտար զանգվածին, որն էթնիկական առումով հիմնականում (շուրջ 80 %-ով) տարբեր է տեղական բնակչությունից: Այսպիսով, իրականում Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում (անգամ այն պետություններում, որտեղ դեպոպուլյացիա առկա չէ) տեղական էթնիկական հանրությունների շրջանում դեպոպուլյացիոն դրսևորումները առկա են և շարունակվում են, իսկ բնական շարժի դրական ցուցանիշները հիմնականում պայմանավորված են միգրացիոն քաղաքականությամբ, որի շնորհիվ դեռևս 1970-80-ական թթ. Լյուքսեմբուրգը, Ավստրիան և Դանիան հաղթահարեցին «ժողովրդագրական ճմեռը»:

2. *Արևելաեվրոպական (2004 և 2007 թթ. Եվրոպական Միությանն անդամագրված) պետություններ*, հատկապես՝ Բուլղարիա, Եստոնիա, Լատվիա, Լեհաստան, Լիտվա, Յունգարիա, Չեխիա, Ռումինիա, Սլովակիա, Սլովենիա (տե՛ս աղյուսակ 2):

Ինչպես Արևմտյան Եվրոպայում, Արևելաեվրոպական պետություններում ևս բնակչության թվի նվազումը պայմանավորված է ծնելիության չափազանց ցածր մակարդակով՝ 1 000 բնակչի հաշվով միջինը 10,6 ծնունդ կամ 1 կնոջը՝ միջինը 1,5 երեխա, ընդ որում՝ Յունգարիայում վերջին ցուցանիշը 1,32 է, իսկ Լատվիայում՝ 1,31¹: Ծնելիության ցածր մակարդակն իր հերթին կրկին պայմանավորված է Արևելյան Եվրոպայի երկրներում ուրբանիզացման բարձր մակարդակով (60-70 %), կանանց կրթվածության մակարդակի բարձրությամբ և հասարակության մեջ զգալի դերով, հասարակության սոցիալ-հոգեբանական տրամադրվածությամբ, սեկուլյարիզացման աստիճանով և այլ սոցիո-մշակութային ու տնտեսական գործոններով:

Արևելյան Եվրոպայում բնակչության բացասական բնական շարժի պատճառները հիմնական 4 տարբերություն ունեն Արևմտյան Եվրոպայի համեմատ.

ա) Արևմտյան Եվրոպայի համեմատ բարեկեցության մակարդակը որոշիչ դրական հանգամանք է հանդիսանում Արևելյան Եվրոպայում ծնելիության մակարդակի բարձրացման համար, և պատահական չէ, որ 2000-ական թթ. բարեկեցության մակարդակի աճը

¹ Demography report 2010, Eurostat, p. 2.

դրականորեն է ազդել ծնելիության ցուցանիշի վրա՝ 1,25-ից հասնելով մոտ 1,5 երեխայի 1 կնոջ հաշվով:

բ) Երիտասարդ արական բնակչության մի մասը սոցիալ-տնտեսական անբարենպաստ պայմանների պատճառով 1990-ական թթ. արտագաղթել է, այսինքն՝ զավակ ունենալու ունակ արական բնակչության մի մասի արտագաղթի հետևանքով արևելատերակայական պետություններում սեռերի միջև քանակական հավասարակշռությունը խախտվել է՝ հանգեցնելով ամուսնությունների նկատելի կրճատման:

գ) Արևելյան Եվրոպայում մահացության մակարդակը Արևմտյան Եվրոպայի նույն ցուցանիշից բարձր է:

դ) Օտար պետություններում ծնվածները բնակչության խիստ փոքր մասն են միայն կազմում (Հունգարիա՝ 4,4 %, Չեխիա՝ 3,8 %, Սլովակիա՝ 1,2 % են):

3. Նախկին Հարավսլավիայի՝ ռազմական կոնֆլիկտի մեջ ներթափանցած պետություններ, հատկապես՝ Սերբիա, Խորվաթիա, Բոսնիա և Հերցեգովինա (տե՛ս աղյուսակ 2):

Պետությունների այս խմբին բնորոշ են արևելատերակայական մյուս պետությունների դեպոպուլյացիայի պատճառները, սակայն առկա են հետևյալ առանձնահատկությունները.

ա) Ուրբանիզացման մակարդակը համեմատաբար ցածր է՝ մոտ 60 %:

բ) Երիտասարդ տղամարդ բնակչության մի մասը 1990-ական թթ. Հարավսլավական պատերազմների արդյունքում առաջացած քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական անբարենպաստ պայմանների պատճառով արտագաղթել է, այսինքն՝ զավակ ունենալու ունակ արական բնակչության մի մասի արտագաղթի (ինչպես նաև պատերազմական կորուստների) հետևանքով վերոնշյալ պետություններում սեռերի միջև քանակական հավասարակշռությունը խախտվել է՝ հանգեցնելով ամուսնությունների քանակական կրճատման: Այսօր էլ տնտեսական հետամնացությունը Եվրոպական Միության անդամ երկրների համեմատությամբ երիտասարդներին հրապուրում է արտագնա աշխատանքի:

զ) Նախկին Հարավսլավիայի մեծ մասում մահացության մակարդակը Արևելյան Եվրոպայի մյուս երկրների նույն ցուցանիշից բարձր է:

դ) Օտար պետություններում ծնվածները բնակչության չնչին մասն են կազմում (Չեռնոգորիա՝ 3 %, մնացածը՝ 1 %-ից քիչ):

Աղյուսակ 2

1970-2000-ական թթ. «ժողովրդագրական ձմեռ» արձանագրած արևելաեվրոպական պետությունները

Տեղը	Պետությունը	Բնակչության բացասական բնական շարժի տարիները (թթ.)	Բնակչ. միջ. բն. շարժը (%)	Բնակչ. բն. շարժը 2011 թ. (%)
1	Ուկրաինա	1991-ից մինչև օրս	- 0,6	- 0,35
2	Բուլղարիա	1990-ից մինչև օրս	- 0,5	- 0,46
3	Լատվիա	1991-ից մինչև օրս	- 0,5	- 0,45
4	Սերբիա	1992-ից մինչև օրս	- 0,5	- 0,48
5	ՌԴ	1992-ից մինչև օրս	- 0,4	- 0,09
6	Էստոնիա	1991-2009, 2011-ից մինչև օրս	- 0,4	- 0,04
7	Հունգարիա	1981-ից մինչև օրս	- 0,4	- 0,41
8	Բելառուս	1993-ից մինչև օրս	- 0,4	- 0,28
9	Մոլդովա	1998-ից մինչև օրս	- 0,2	- 0,09
10	Ռումինիա	1992-ից մինչև օրս	- 0,2	- 0,22
11	Խորվաթիա	1991-ից մինչև օրս	- 0,2	- 0,23
12	Չեխիա	1994-2005	- 0,2	+ 0,02
13	Լիտվա	1994-ից մինչև օրս	- 0,2	- 0,21
14	Սլովենիա	1993, 1997-2005	- 0,1	+ 0,18
15	Վրաստան	1993	- 0,1	+ 0,18
16	Սլովակիա	2001-03	- 0,02	+ 0,16
17	Բոսնիա և Հերցեգովինա	2007, 2009-ից մինչև օրս	- 0,02	- 0,02
18	Լեհաստան	2002-05	- 0,02	+ 0,04

ե) Հասարակության բարոյահոգեբանական մթնոլորտը «միտված չէ վերընձնուղման», այսինքն՝ առկա է հասարակական որոշակի

հուսալքություն (հատկապես՝ Սերբիայում ու Բոսնիա և Հերցեգովինայում), ինչն արտահայտվում է նաև ամուսնաընտանեկան հարաբերություններում:

Աղյուսակ 3

2010 թ. հունվարի 1-ից 2011 թ. հունվարի 1-ը
«Ժողովրդագրական ձմեռ» արձանագրած եվրոպական պետությունները¹

	Պետությունը	Բնակչ. բնական շարժը (%)	Բնակչության վերարտադրությունը ² (%)
1	Բելառուս	- 0,31	- 0,27
2	Բուլղարիա	- 0,46	- 0,68
3	Գերմանիա	- 0,23	- 0,09
4	Էստոնիա	0	0
5	Իտալիա	- 0,04	+ 0,1
6	Լատվիա	- 0,48	- 0,71
7	Լիտվա	- 0,19	- 0,28
8	Խորվաթիա	- 0,2	- 0,2
9	Հունաստան	- 0,1	+ 0,15
10	Հունգարիա	- 0,4	- 0,18
11	Մոլդովա	- 0,09	- 0,2
12	Մոնակո	- 0,38	+ 0,39
13	Պորտուգալիա	- 0,05	+ 0,05
14	Ռումինիա	- 0,22	- 0,35
15	ՌԴ	- 0,17	+ 0,01
16	Սերբիա	- 0,48	- 0,5
17	Ուկրաինա	- 0,44	- 0,41

4. ԱՊՀ եվրոպական մասի պետություններ՝ Բելառուս, Մոլդովա, Ռուսաստանի Դաշնություն (այսուհետ՝ ՌԴ), Ուկրաինա (տե՛ս աղյուսակ 2):

¹ Եվրոպական Միության անդամ պետությունների տվյալները տրվում են ըստ Եվրոստատի (տե՛ս www.eurostat.eu), իսկ մյուս երկրներինը՝ ըստ ազգային (պետական) վիճակագրական ծառայությունների տվյալների (Росстат, Национальное Бюро Статистики Республики Молдова ևն):

² Բնակչության վերարտադրությունը բնակչության բնական շարժի և միգրացիայի տարբերությունն է:

Պետությունների այս խմբին բնորոշ են թե՛ արևելաեվրոպական մյուս պետությունների և թե՛ արևմտաեվրոպական երկրների դեպուպուլյացիայի պատճառները, սակայն առկա են հետևյալ տարբերությունները.

ա) Ուրբանիզացման մակարդակը բարձր է՝ շուրջ 70 %:

բ) Տղամարդիկ կազմում են բնակչության միայն 45-47 %-ը¹:

գ) Մահացության մակարդակը նկատելիորեն գերազանցում է եվրոպական մյուս երկրների նույն ցուցանիշը, ինչը պայմանավորված է սոցիալ-տնտեսական և սոցիալ-հոգեբանական բարդ, հաճախ՝ ծանր իրավիճակով:

դ) Օտար պետություններում ծնվածները բնակչության ոչ այնքան մեծ մասն են կազմում (Ուկրաինա՝ 14,7 %, ՌԴ՝ մոտ 10 %, մնացածը՝ 1 %-ից քիչ):

ե) Սոցիալական ինստիտուտների վերածնունդն ակտիվ գործընթաց է ընթանում:

Փաստորեն, ԱՊՀ եվրոպական մասի պետություններում առկա «ժողովրդագրական ճմեռվա» ակունքները գալիս են 1980-ական թթ. կեսերից ԽՍՀՄ-ում նկատվող սոցիո-մշակութային և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներով ու 1991 թ. ԽՍՀՄ փլուզումով առաջացած միանգամայն նոր հասարակական կեցությամբ:

Այսպիսով, քննելով «ժողովրդագրական ճմեռվա» ներկա իրավիճակն ու դրա պատճառները առանձին խմբերում ընդգրկված պետությունների օրինակով՝ հանգեցինք այն եզրակացության, որ ներկայումս ծերացող բնակչություն ունեցող եվրոպական երկրները հասարակական լրջագույն վերափոխումների արդյունքում հայտնվել են այնպիսի մի իրավիճակում, երբ «եվրոպական պոպուլյացիայի» հետագա գոյությունը լրջորեն վտանգված է: Միայն այն հանգամանքը, որ, օրինակ, եվրոպական Միության անդամ պետություններում արդեն 2014 թ. 1 մլն մարդ ավելի է կենսաթոշակային տարիքի անցնելու, քան համալրելու աշխատանքային ռեսուրսները², ինքնին ցույց է տալիս, որ «ժողովրդագրական ճմեռը» կարծես վերածվում է «եվրո-

¹ Практикум по статистике населения и демографии, Москва, 2011, с. 67.

² Demography report 2010, Eurostat, p. 2.

պական պոպուլյացիայի» գոյությանը սպառնացող լուրջ «հիվանդության»: 2010 թ. հունվարի 1-ից 2011 թ. հունվարի 1-ը «Ժողովրդագրական ճմեռը» բացարձակ ցուցանիշներով շարունակվել է Եվրոպական 17, իսկ 2011 թ. հունվարի 1-ից 2012 թ. հունվարի 1-ը՝ 18 պետություններում (տե՛ս աղյուսակ 3):

Հաշվի առնելով այն փաստը, որ, օրինակ, Եվրոպական Միության բնակչության թվի աճը շուրջ 70 %-ով պայմանավորված է ներգաղթով¹, հասկանալի է դառնում, որ հասարակության նոր բաղադրիչի էթնոմշակութային ինտեգրացիայի այսօրվա տեմպերի պահպանման դեպքում տասնամյակներ անց օտար էթնիկական տարրը կարող է լուրջ դերակատարություն ունենալ Եվրոպայի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում:

“Демографическая зима” в европейских странах, - В 1970-2000-х гг. во многих европейских странах наблюдалась и до сих пор наблюдается депопуляция населения. Это явление связано со снижением уровня рождаемости, которая в свою очередь связана с повышением уровня образования, роли женщин в обществе, изменениями в социальных институтах и т. д. Эти тенденции привели к депопуляции населения во многих европейских странах (Германия, Венгрия и т. д.). Ниже приводим список европейских стран, где в 2010 году наблюдалась депопуляция населения:

	Страна	Естественный прирост (%)	Воспроизводство населения (%)
1	Беларусь	- 0,31	- 0,27
2	Болгария	- 0,46	- 0,68
3	Венгрия	- 0,4	- 0,18
4	Германия	- 0,23	- 0,09
5	Греция	- 0,1	+ 0,15
6	Италия	- 0,04	+ 0,1
7	Латвия	- 0,48	- 0,71
8	Литва	- 0,19	- 0,28
9	Молдова	- 0,09	- 0,2

¹ Նույն տեղում, էջ 40:

10	Монако	- 0,38	+ 0,39
11	Португалия	- 0,05	+ 0,05
12	Российская Федерация	- 0,17	+ 0,01
13	Румыния	- 0,22	- 0,35
14	Сербия	- 0,48	- 0,5
15	Украина	- 0,44	- 0,41
16	Хорватия	- 0,2	- 0,2
17	Эстония	0	0

“The Demographic Winter” in the European States, - The decline of the population of the European states (Germany, Hungary etc.) in the 1970-2000s is one of the main challenges of the modern global society. The depopulation of several European states was caused by high level of education, women’s great role in society, changes in social institutions etc. Below we present the list of the European countries with declining population as of 2010:

	State	Natural change (%)	Population growth rate (%)
1	Belarus	- 0,31	- 0,27
2	Bulgaria	- 0,46	- 0,68
3	Croatia	- 0,2	- 0,2
4	Estonia	0	0
5	Germany	- 0,23	- 0,09
6	Greece	- 0,1	+ 0,15
7	Hungary	- 0,4	- 0,18
8	Italia	- 0,04	+ 0,1
9	Latvia	- 0,48	- 0,71
10	Lithuania	- 0,19	- 0,28
11	Moldova	- 0,09	- 0,2
12	Monaco	- 0,38	+ 0,39
13	Portugal	- 0,05	+ 0,05
14	Romania	- 0,22	- 0,35
15	Russian Federation	- 0,17	+ 0,01
16	Serbia	- 0,48	- 0,5
17	Ukraine	- 0,44	- 0,41

«Պատմություն և սշակույթ», 2012, թ. 9, էջ 202-209

**ՀԱՅ ՍՓՅՈՒՌԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

**ИСТОРИЯ И ГЕОГРАФИЯ
АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ**

**HISTORY AND GEOGRAPHY OF
ARMENIAN DIASPORA**

ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱՅՐԱՎԵՐՆԵՐԸ ՀԱՅ ՍՓՅՈՒՌՈՒՄ¹

Հայության համար ամենաարդիական հիմնախնդիրներից է Հայ սփյուռքի հետագա գոյապահպանումն ու հզորացումը: 2006 թ. դրությամբ աշխարհի շուրջ 9,8 միլիոն հայերից 6,5 միլիոնը, այսինքն՝ 66,3 %-ը բնակվում էր Սփյուռքում: Հայաստանի Հանրապետությունում (այսուհետ՝ ՀՀ) բնակվող հայերի թիվը 3,145 միլիոն էր, այսինքն՝ աշխարհի հայության 32,2 %-ը: Մնացյալ 1,5 %-ը բնակվում էր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում (այսուհետ՝ ԼՂՀ)²: Այս համամասնությունը պահպանվել է նաև այսօր:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ 2006 թ.՝ 1996 թ. համեմատությամբ, հայերի բաշխվածությունն՝ ըստ ազգային պետականությունների և Սփյուռքի, փոփոխվել է 3 %-ով³, ի հավելումն Սփյուռքում բնակվող հայության քանակի, ապա փորձել ենք հաշվարկ կատարել՝ 2010 թ. հայության բաշխվածության պատկերն ստանալու համար:

Հաշվարկը կատարելիս ուշադրություն ենք դարձրել աշխարհի տարբեր երկրներում հայության թվաքանակի վերաբերյալ վերջերս հրապարակվող տվյալներին: Կարևոր է նաև սփյուռքահայ համայնքներում վերադասավորությունների գործընթացների ուղղությունների և ներհամայնքային ընտանեկան կարգավիճակի ու կառուցվածքի դիտարկումը: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ հանգել ենք այն եզրակացության, որ 2010 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Սփյուռքի հայության թվաքանակը հասել է մոտ 6,68 միլիոնի: Ընդ որում, համաձայն ՀՀ Ազգային վիճակագրության ծառայության հրապարակած տվյալների, ՀՀ մշտական բնակչության թիվը 2010 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ

¹ *Հողվածն արժանացել է 1-ին տեղի մրցանակի «Փյունիկ» մարդկային ռեսուրսների զարգացման համահայկական հիմնադրամի կողմից 2012 թ. անցկացված «Հայ եկեղեցին և ազգային ինքնության պահպանման արդիական խնդիրները 21-րդ դարում» թեմայով գիտական հոդվածների մրցույթում:*

² Տե՛ս **Մալխասյան Մ.**, Հայերն աշխարհում, Երևան, 2007, էջ 93:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

3,2507 միլիոն է¹: Զանի որ ՀՀ բնակչության 97,9 %-ը հայեր են, ուստի ՀՀ-ում բնակվող հայերի թվաքանակը կկազմի 3,183 միլիոն:

Ինչ վերաբերում է ԼՂՀ-ում բնակվող հայերի թվաքանակին, ապա 2010 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ԼՂՀ բնակչության թիվը 141,4 հազար էր կազմում, որից հայ է շուրջ 141 հազարը:

Այսպիսով, 2010 թ. ապրիլի 1-ի դրությամբ աշխարհի մոտ 10 միլիոն հայերի 66,8 %-ը (մոտ 6,68 միլիոն մարդ) բնակվում է Սփյուռքում, 31,8 %-ը (մոտ 3,183 միլիոն մարդ)² ՀՀ-ում, 1,4 %-ը (շուրջ 141 հազար մարդ)³ ԼՂՀ-ում:

Փաստորեն, այսօր Սփյուռքն իր քանակությամբ շուրջ 2 անգամ գերազանցում է ՀՀ-ում և ԼՂՀ-ում ապրող հայերին՝ միասին վերցրած: Սա մեր ազգի գլխավոր առանձնահատկություններից է: Հայոց գաղթաշխարհի առաջացման պատճառն այն է, որ դարերի ընթացքում մարդկանց հոծ խմբեր հաճախակի լքել են հայրենի եզերքը և հաստատվել օտար ափերում: Արտագաղթի հիմնական պատճառները 3-ն էին՝ *տնտեսական, քաղաքական և ազգային-կրոնական*: Այս ամենն իր հանգուցակետին հասավ Հայոց ցեղասպանությունից հետո, երբ հայկական գաղթաշխարհը վերածվեց Սփյուռքի, և արդյունքում այսօր ունենք մոտ 6,68 միլիոնանոց Սփյուռք:

Ի՞նչ նշանակություն ունի Սփյուռքը: Միայն այն հանգամանքը, որ հայության շուրջ 2/3-ն ապրում է իր հայրենիքից դուրս, առաջին հայացքից բացասական է թվում: Արդյոք դա բացասական է, թե՞ ոչ: Այն, անշուշտ, ունի երկակի նշանակություն՝ դրական և բացասական:

Բացասական է այն, որ շատ հայեր, որոնց հիմնական մասը վերջին տարիներին է արտագաղթել ՀՀ-ից, Սփյուռքում չեն մասնակցում համայնքի հասարակական և մշակութային-եկեղեցական կյանքին: Դրա պատճառով էլ նրանց զավակները, որոնք ծնվում են հյուրընկալող երկրում, մոռանում են իրենց ազգային պատկանելությունը և կորցնելով ազգային դիմագիծը՝ աստիճանաբար ձուլվում տեղի բնակչության մեջ: Փաստորեն, առաջանում է ազգային ինքնագիտակցության խորը ճգնաժամ:

¹ Տե՛ս www.armstat.am (ՀՀ Ազգային վիճակագրության ծառայության պաշտոնական կայք):

Սրա պատճառներից մեկն այն է, որ 20-րդ դ. վերջում ուժեղացավ Սփյուռքի վերաբաժանման գործընթացը: 1988 թ. սկսվեց հայերի զանգվածային արտագաղթ մեր հանրապետությունից դեպի ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններ, իսկ 1991 թվից՝ Արևմուտքի երկրներ: 1991-1992 թթ. նկատվեց որոշակի հայրենադարձություն՝ կապված հայկական պետականության վերականգնման հետ, սակայն ՀՀ սոցիալ-տնտեսական անմխիթար պայմաններից կախված՝ նրանց մեծ մասը լքեց հայրենիքը: 1990-ական թթ. արտագաղթը հանգեցրեց նրան, որ ՀՀ բնակչությունն սկսեց նվազել և 3,8 միլիոնից իջավ՝ 2001 թ. հասնելով 3,213 միլիոնի¹: Ստորև ներկայացնում ենք վերջին 22 տարիների (1988-2010 թթ.) գործընթացների հետևանքով ՀՀ-ից ու ԼՂՀ-ից մեկնած հայերի կուտակումները մի քանի երկրներում².

	Պետությունը	ՀՀ-ից և ԼՂՀ-ից մեկնած հայերի թիվը
1	ՌԴ	~ 800 000
2	ԱՄՆ	~ 300 000
3	Ուկրաինա	~ 100 000
4	Ֆրանսիա	~ 50 000
5	Բուլղարիա	~ 35 000
	Իսպանիա	
6	Հունաստան	~ 30 000
7	Գերմանիա	~ 10 000
8	Արգենտինա	~ 3 000
	այլ երկրներ՝ Կանադա, Լեհաստան, Ղազախստան, Բելառուս, Բելգիա, Ավստրիա, Նիդեռլանդներ, Շվեդիա, Չեխիա, Ավստրալիա, Սլովակիա, Մեծ Բրիտանիա, Լորվեգիա, Լոր Չեխանդիա, Ուզբեկստան, Ֆինլանդիա ևն	~ 50 000
	Ընդհանուր	մոտ 1,4 միլիոն

¹ Հարկ է նշել, որ այս 3,213 միլիոնը ՀՀ մշտական բնակչության թիվն էր 2001 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն, մինչդեռ նույն աղբյուրում նշվում է, որ ՀՀ առկա բնակչության թիվը 3,0026 միլիոն է: Իսկ այս թիվն էլ ավելի նվազ չափով կլիներ, եթե Ադրբեջանից բռնագաղթվածները չհամալրեին ՀՀ բնակչությունը:

² Տե՛ս **Մալխասյան Մ.**, էջ 90-91: Նշված թվերը խիստ մոտավոր են, քանի որ հնարավոր չէ հստակորեն որոշել վերջին 22 տարիներին օտար պետություններում ՀՀ-ից հաստատված հայերի թվաքանակը:

Արտագաղթն սկսեց նվազել միայն 2000-ական թթ. կեսերին (2005-2007 թթ.), և միաժամանակ փոքր-ինչ մեծացավ ներգաղթի ծավալը: Արդյունքում ՀՀ միգրացիոն բալանսը նշված տարիներին դրական էր:

Արևելյան Հայաստանում Առաջին հանրապետության և խորհրդային իշխանության տարիներին Սփյուռքում ընթանում էին վերադասավորումներ: Եգիպտոսի (1952 թ.), իսկ հետագայում նաև Իրանի իսլամական հեղափոխությունները (1978-1979 թթ.), ինչպես նաև՝ Կիպրոսի մեկ երրորդի զավթումը Թուրքիայի կողմից (1974 թ.), քաղաքացիական պատերազմը Լիբանանում (1975-1990 թթ.), Իրան-իրաքյան պատերազմը (1980-1988 թթ.), Արաբա-իսրայելյան պատերազմները (1947-1949 թթ., 1967 և 1973 թթ.), Ամերիկա-իրաքյան պատերազմները (1991 և 2003 թթ.) և իսրայելական բանակի ներխուժումները Լիբանան (1982 և 2006 թթ.) պատճառ դարձան հայերի մեծաթիվ հոսքի Միջին Արևելքից Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ (այսուհետ՝ ԱՄՆ), Ավստրալիա, Նոր Չելանդիա, Կանադա, Արգենտինա, Եվրոպական Միություն (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Մեծ Բրիտանիա, Շվեդիա, Ավստրիա, Բելգիա, Նիդեռլանդներ) և այլն: Այսպես աստիճանաբար նոսրանում են արաբական աշխարհի հայկական համայնքները, փոխարենը ստվարանում են արևմտյան քաղաքակրթության երկրների հայկական համայնքները:

Վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում ստվարացել են ոչ միայն Արևմուտքի, այլև Անկախ Պետությունների Համագործակցության (այսուհետ՝ ԱԴՀ) որոշ երկրների հայ համայնքները: Այսպես, վերջին 20 տարիներին սկսել է մի գործընթաց, երբ Ռուսաստանի հայությունն իր թվով «ձգտում» է գերազանցել ՀՀ-ում ապրող հայությանը: Այդ 20 տարիներին Ռուսաստանի Դաշնությունում (այսուհետ՝ ՌԴ) են հաստատվել մոտ 1,5 միլիոն հայեր ՀՀ-ից, Միջին Ասիայից, Մերձավոր Արևելքից ու Արևելյան Եվրոպայից: Այս ամենի արդյունքում ՌԴ-ում հայերի թիվը 2007 թ. հասավ 2,8 միլիոնի¹ և մինչ օրս (2010 թ.) էլ այդ թիվն է կազմում:

¹ Մալխասյան Մ., էջ 27:

Այս վերադասավորությունների պատճառով նոր գաղթած հայերը միայն տևական ժամանակահատվածում են կարողանում ինտեգրվել տեղի հայ համայնքի հասարակական կյանքին, ընդ որում՝ թե՛ Արևմուտքում, թե՛ Ռուսաստանի հայկական համայնքներում:

Իսկ ո՞րն է դրական հանգամանքը: Որոշ սփյուռքահայեր ընդգրկվում են տեղի տնտեսության, առևտրական խոշոր հարաբերությունների կամ իշխանական օղակների մեջ և աստիճանաբար ձեռք բերում ազդեցիկ դիրք ու հսկայական ֆինանսներ՝ ի շահ տեղի հայկական համայնքի կայացման և համազգային իղծերի իրականացման: Նրանցից շատերը նաև որոշակի միջոցներ են հատկացնում իրենց հայրենիքի բարօրության համար: Նրանք մեծ աշխատանք են կատարում, որ տվյալ պետության իշխանությունների և հասարակության վերաբերմունքը լավանա ՅՅ նկատմամբ (Հայոց ցեղասպանության ճանաչում, տնտեսական, մշակութային և քաղաքական հարաբերությունների սերտացում ևն): Սակայն դրական հանգամանքը, ցավոք, առայժմ ոչ ամբողջությամբ է կիրառվում Սփյուռքի կողմից:

Ի՞նչ անել, որ ռացիոնալ օգտագործվեն մեր սփյուռքի բոլոր «ռեսուրսները»: Դրա համար նախ հսկայական ժամանակ է հարկավոր: Սփյուռքում վերադասավորության բուռն գործընթացը կանխելու համար հարկավոր է կայունացնել ՅՅ սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Շատ կարևոր է նաև աշխարհաքաղաքական իրադրության լարվածության վերացումը Մերձավոր Արևելքում, ինչը, ցավոք, ներկա պահին հնարավոր չէ իրականացնել: Այս ամենի հետևանքով սփյուռքահայ համայնքներում իրադրությունը որոշակիորեն կկայունանա, և հնարավորություն կստեղծվի՝ զբաղվելու հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային խնդիրներով: Նաև անհրաժեշտ է ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերել համայնքի կյանքին, ինչը կօգնի հայ համայնքին՝ միասնական լինելու և չճուլվելու տեղի եթնոսների մեջ:

Ձուլման վտանգից խուսափելու համար հարկավոր է մշտապես կապի մեջ գտնվել հայոց ինքնության պահպանման հիմնախարհիսների՝ Հայոց պետականության, Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցու, Հայ դպրոցի և համազգային կառույցների հետ, որոնց միջո-

ցով Է միայն հնարավոր վառ պահել ազգային ինքնագիտակցությունը: Օտար ավերում հայության տարագիր քարավանները դարերի ընթացքում պահել են իրենց ազգային-հոգևոր ինքնությունը և այսօր Էլ շարունակում են հայ մալ՝ շնորհիվ հայ ժողովրդի ազգային-հոգևոր ինքնության հիմնախարիսխը հանդիսացող Յայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու և սփյուռքահայ տարբեր կառույցների:

Յայության համար անչափ կարևոր Է նաև հայոց ինքնության ևս մեկ հիմնասյան՝ Յայոց պետականության գոյությունը մայր հողում: Յարկ Է մշտապես պահպանել կապը ՅՅ, ԼՂՅ և ազգային եկեղեցու հետ: Պետք Է չմոռանալ, որ ՅՅ-ում, ԼՂՅ-ում և Սփյուռքում ապրող հայությունը մեկ ամբողջություն Է կազմում: Յուրաքանչյուրս պարտավոր Է մշտապես հիշել այս իրողության մասին և պետք Է իր լուման ներդնի միասնության ամրապնդման գործում: Միայն միաբանված լինելով Է, որ տրվում են հաղթանակները, միայն միաբանված լինելով կարող ենք ստիպել աշխարհին՝ հաշվի նստել մեզ հետ, և միայն միաբանված լինելով Է, որ մեր ազգը կարող Է կերտել իր հզոր ապագան, որի խոսուն երաշխիքներից Է նաև Յայոց բանակը: Վերջինիս գոյությունը ևս պետք Է գիտակցված լինի Սփյուռքում՝ հայրենիքին ծառայելու հնարավոր միջոց հանդիսանալով նրանց համար:

Միաբանվածության հասնելու համար նախևառաջ անհրաժեշտ Է ազգային ինքնագիտակցության սերմանումը սփյուռքահայության շրջանում, քանի որ, առանց ազգային ինքնագիտակցության առկայության, համազգային կամ գոնե ներհամայնքային միասնության հնարավոր չԷ հասնել: Անգամ զտարյուն հայը կարող Է ինքնամեկուսացման ենթարկվել հայ էթնիկական ընդհանրությունից, եթե նրա մոտ բացակայում Է ազգային ինքնագիտակցությունը:

Ազգային ինքնագիտակցության սերմանման համար անհրաժեշտ Է իրականացնել ռազմահայրենասիրական դաստիարակություն, ընդ որում՝ այն պետք Է իրականացնել ոչ միայն Սփյուռքի առավել հայաշատ ու առավել կազմակերպված համայնքներում, այլ նաև այն համայնքներում, որտեղ ուժացման շատ լուրջ վտանգ կա: Ընդ որում՝ ռազմահայրենասիրական դաստիարակություն Սփյուռքում նշանակում Է ոչ թե ազգայնական-միլիտարիստական գաղափարախոսական

մտքերի տարածում, որը հղի է շատ լուրջ վտանգներով և կործանարար հետևանքներ կարող է ունենալ, այլ՝ ազգային արժեքների և ազգային ինքնագիտակցության մշտնջենական սերմանում ու պահպանում, ինչը համազգային գոյության երաշխիքն է:

Վերադառնալով համայնքային առանձնահատկություններին՝ հարկ է նշել, որ հենց դրանցով են պայմանավորված ռազմահայրենասիրական դաստիարակության իրականացման առանձնահատկությունները սփյուռքահայ զանազան համայնքներում: Ազգային արժեքների ընկալման մեծ տարբերություններ կան, օրինակ՝ Մերձավոր Արևելքի, Լատինական Ամերիկայի, Արևմտյան Եվրոպայի և այլ տարածաշրջանների հայության շրջանում: Եվ դեռ ավելին, նրանց ներսում էլ յուրաքանչյուր հայկական համայնքում ազգային ինքնագիտակցության դրսևորումները տարբեր կերպ են արտահայտվում:

Սփյուռքահայ համայնքներում նման տարբերությունները ցույց տալու համար առանձնացրել ենք մի շարք հանգամանքներ, որոնք էլ, մեր կարծիքով, պատճառ են հանդիսանում, որպեսզի ժամանակակից Սփյուռքում մարտահրավերներ լինեն ազգային ինքնագիտակցության համար.

1. *Համայնքի հիմնադրման ժամանակաշրջանը*, օրինակ՝ Իրանի հայ համայնքում դարեր շարունակ ձևավորված են ազգապահպանման սեփական մեխանիզմները, որոնցով համայնքը, չնայած մեծ ծավալների հասնող արտագաղթին, կարողանում է պահպանել սեփական ազգային դիմագիծը, մինչդեռ 20-րդ դարի վերջին ՀՀ-ից, օրինակ՝ ՌԴ մեկնած հայերի հոծ խմբեր հիմնեցին նոր համայնքներ ՌԴ տարբեր մարզերում, որտեղ, սակայն, համայնքի գոյապահպանման ընդհանուր մեխանիզմներ գոյություն չունեն:
2. Եթևիկական համայնքի գոյապահպանման ընդհանուր մեխանիզմներ կարող են ի հայտ գալ միայն *համախմբված (կուպակտ) և ընդհանրացված (ինքնահիստեգրված) բնակության* պայմաններում, երբ որևէ երկրում կամ դրա որևէ վարչամիավորում բնակվող հայությունն ապրում է ընդհանուր նորմերով: Պատահական չէ, որ մինչև Հայոց ցեղասպանությունը, այ-

սինքն՝ հայության հախումն մուտքն աշխարհի շատ ու շատ երկրներ, հայկական համայնքներն ստեղծում էին սեփական կանոնադրություն:

3. Կարևոր է ոչ միայն համայնքի հիմնադրման ժամանակաշրջանը, այլ նաև այն հանգամանքը, թե երբ և որտեղից են տվյալ հայ համայնքի առանձին հատվածներ հաստատվել տվյալ երկրում, այսինքն՝ *համայնքի ծագումն՝ ըստ հայության տարբեր խմբերի հաստատման ժամանակաշրջանի և նախորդող բնակության վայրի*: Չէ՞ որ հայկական համայնքների մեծ մասում հայությունը ոչ թե միևնույն երկրից կամ մարզից է եկել և հաստատվել, այլ տարբեր ժամանակաշրջաններում և տարբեր երկրներից ու մարզերից: Այսպիսի խառը ծագումնաբանություն ունեցող հայ համայնքի փայլուն օրինակ է Լոս Անջելեսի հայ համայնքը ԱՄՆ-ում, որտեղ կան և՛ ցեղասպանությունից առաջ հաստատված հայերի սերունդներ, և՛ ցեղասպանության հետևանքով այստեղ հայտնվածների հետնորդներ, և՛ աշխարհի զանազան տարածաշրջաններից (Մերձավոր Արևելք, Լատինական Ամերիկա, ԱՊՀ) ու ՀՀ-ից հաստատված հայեր: Նրանց միջև կապերը շատ ավելի թույլ են, քան այդ յուրաքանչյուր խմբի ներսում, ուստի համընդհանուր ազգային արժեքների սերմանումը նրանց շրջանում պետք է իրականացնել միևնույն ուղղությամբ, այսինքն՝ դեպի համազգային-վերխմբային ինքնագիտակցության առաջացումը, սակայն տարաբնույթ եղանակների կիրառմամբ, որոնք չեն կարող նույնը լինել բազմաշերտ և տարասեռ համայնքներում:
4. Հայկական համայնքների բազմաշերտությունն ու տարասեռությունն արտահայտվում է նաև հիմնադրող հայերի՝ *ըստ պատմաազգագրական մարզերի*, անգամ՝ ըստ պատմաազգագրական շրջանների ծագման մեջ, քանի որ, չնայած ազգային միասնությանը, դարեր շարունակ միմյանցից կտրված բնակվելով, գավառային ինքնամփոփ մտածելակերպը փոխանցվել է նաև սփյուռքահայ որոշ համայնքներին, ինչը ևս խոչընդոտ է ազգային համընդհանրության գիտակցման ճանապարհին:

5. Հայկական համայնքների տարասեռությունն արտահայտվում է նաև *լեզվական, կրոնական և ամուսնական առանձնահատկություններով*: Արդեն վերոնշյալ ամերիկահայ համայնքում կան և՛ հայախոս, և՛ անգլախոս, և՛ ռուսախոս, և՛ թուրքախոս, և՛ իսպանախոս, և՛ արաբախոս հայեր: Սակայն սա ամենևին էլ չի նշանակում, թե լեզվական տարասեռությունն արտահայտում է ազգային ինքնագիտակցության բարձր կամ ցածր լինելը, քանի որ, օրինակ՝ ԱՄՆ-ում բնակվող թուրքախոս հայի մոտ շատ հաճախ ազգային ինքնագիտակցությունն ավելի բարձր կարող է լինել, քան շատ այլ լեզուներով (անգլերեն, ռուսերեն ևն) խոսող հայերի շրջանում: Պարզապես լեզվական տարբերությունները լուրջ խոչընդոտ են հանդիսանում հայկական համայնքների ներսում տարալեզու խմբերի միջև ինտեգրացիայի գործընթացի ամբողջացման ճանապարհին:

Նմանատիպ խնդիրներ են հարուցում նաև կրոնական տարբերությունները: Ինչպես արդեն նշել ենք, դարեր շարունակ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին հանդիսացել է ազգային ինքնության պահպանման ու զարգացման հիմնախարիսխը՝ հանդիսանալով համայն հայության համար ազգային համընդհանուր նորմերի ու սովորույթների, ազգային արժեքների, մշակութային մտածելակերպի ամբողջականացման, պահպանման ու սերունդներին փոխանցման օջախ: Այժմ Հայոց եկեղեցին շարունակում է մնալ ներազգային միասնականացման կարևորագույն հաստատությունը, քանի որ, ըստ երևոյան, համաշխարհային մասշտաբով դիտարկելիս հայկական ամենամեծ «կազմակերպությունն» է հանդիսանում: Եվ ահա, այս առնչությամբ էլ ևս մեկ խնդրի ենք հանդիպում, երբ միևնույն երկրի կամ դրա որևէ վարչամիավորի հայկական համայնքում կողք կողքի բնակվում են հայ առաքելականներ, հայ կաթոլիկներ և հայ ավետարանականներ: Հայտնի է, որ այսօր աշխարհում մոտ 10 միլիոն հայերից ավելի քան 9,3 միլիոնը Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու հետևորդ է, մինչդեռ հայ կաթոլիկների թիվը շուրջ 400 հազար է,

իսկ բողոքականներինը տարբեր հաշվարկներով մինչև 200 հազար է գնահատվում¹: Միմյանց հետ կողք կողքի բնակվող և քրիստոնեության տարբեր ուղղությունների հետևորդ հայերը հիմնականում վարում են ներկրոնահամայնական կյանք: Փաստորեն, կրոնական համայնքը, որի մասն է կազմում որևէ սփյուռքահայ, հանդիսանում է նրա ազգային ինքնագիտակցության շրջանակը կազմող օջախը, և իր կրոնական համայնքից դուրս գտնվող հայը շատ հաճախ դիտարկվում է՝ որպես ազգային համայնքից դուրս գտնվող անհատ, այսինքն՝ կրոնական և ազգային համայնքները երբեմն նույնացված են ընկալվում բազմաթիվ սփյուռքահայերի շրջանում՝ հանդիսանալով ազգային ինքնագիտակցության նեղ շրջանակը՝ բացառելով մյուս կրոնական համայնքների՝ ազգային համընդհանրության մասը կազմելը: Սա լուրջ խոչընդոտներ է հարուցում կրոնական տարբեր խմբերի միջև ամուսնությունների համար, ինչը նաև ազգային հարատևության խոչընդոտ է:

6. Ինչ վերաբերում է ամուսնական առանձնահատկությունների մյուս ասպեկտներին, ապա անհրաժեշտ է նշել, որ սփյուռքահայ բազում համայնքներում մեծ թվով հայեր լույս աշխարհ են գալիս օտար, այսինքն՝ ոչ հայ բնակչության հետ խառնամուսնությունների արդյունքում: Նման համայնքի փայլուն օրինակ է բրազիլահայ համայնքը, որտեղ խառնամուսնությունները 93-95 % են կազմում²: Այնուհանդերձ համազգային հաստատությունների և Հայ Առաքելական եկեղեցու ակտիվ և նպատակաուղղված գործունեության հետևանքով համայնքը մասնակցում է համազգային ձեռնարկումներին՝ զգալի օգնություն տրամադրելով, օրինակ՝ 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժի հետևանքով առաջացած աղետի գոտուն³: Փաստորեն, խառնամուսնությունների արդյունքում ծնված երեխայի հետագա ազգային ինքնագիտակցությունը կարող է որոշվել ծնողներից

¹ Այս հաշվարկներում հաշվի չեն առնվել Թուրքիայում բնակվող մահմեդականացված և գաղտնի քրիստոնյա հայերը, որոնց քանակը 1-1,5 միլիոնի շրջանակում է դիտարկվում:

² «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 119:

³ Նույն տեղում, էջ 120:

յուրաքանչյուրի ազգային պատկանելությամբ, սակայն սովորաբար երեխայի մոտ այն էթնիկական ինքնագիտակցություն է ձևավորվում, որը շարունակաբար և առավելագույն հետևողականությամբ սերմանվել է ծնողներից որևէ մեկի կողմից: Սակայն ծնողական աշխատանքն ապարդյուն կանցնի, եթե անհաջող գործեն ազգային հաստատությունները, որոնք շարունակելու են ծնողի կատարած գործը: Ընդ որում՝ ոչ միշտ է անհրաժեշտ ազգային արժեքների մատուցումը քարոզչության ձևով: Նպատակաուղղված, հաջողված, համակարգված և պարբերական աշխատանքն ազգային հաստատությունների կողմից ինքնին կապող կամուրջի դեր կդարձնեն դրանք հայկական էթնիկական ինքնագիտակցության և ուժացման ռիսկային խմբերում գտնվող հայերի միջև: Դրա արդյունքում է, որ մինչև 95 % խառնածին բնակչություն ունեցող հայկական համայնքները շարունակել ու շարունակում են ոչ միայն իրենց գոյությունը պահպանել, այլև՝ բարգավաճել:

7. Եվ վերջապես, արդի ժամանակաշրջանում հրատապ անհրաժեշտություն է ստացել **ազգային պետականության գոյության գիտակցական ընկալումը**, որը համազգային բոլոր նպատակների ամբողջական արտահայտիչը կարող է հանդիսանալ համայն հայության մեջ պետական մտածելակերպի արթնացման դեպքում: Ուստի հայոց պետականության շուրջ կարող է համախմբվել հայ ազգը, որ դարեր շարունակ պահպանել է իր գոյությունը մշակութակենտրոնության շնորհիվ, իսկ այդ մշակութակենտրոնության կրողն ու դարերի ընթացքում զարգացնողը Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին էր, որի ծոցից դուրս եկած Ոսկեդարյան Թարգմանիչների գործունեության շնորհիվ էլ հայությունը պահպանել և շարունակում է պահպանել իր գոյությունը՝ չունենալով ազգային պետականություն շուրջ 550 տարի (1375-1918 թթ.):

Յուրաքանչյուր սփյուռքահայ անհատ ինքը պետք է հզորացնի Սփյուռքը: Նա պետք է գիտակցի, որ կազմում է մեկ ամբողջության՝ հայ ազգի մասնիկը: Իսկ հայերի պես քիչ քանակություն կազմող ազ-

գերը պետք է միշտ գործունեություն ծավալեն ոչ միայն սեփական, այլև ողջ ազգի բարօրության համար, ինչում էլ հենց կայանում է ազգային ինքնագիտակցության ամբողջականությունը:

Միայն գիտակցական բարձր մակարդակը կարող է դեպի վերելքի ուղին տանել սփյուռքահայությանը, որն էլ անկասկած կօգնի՝ հզորանալու Հայաստանի Հանրապետությանը և Արցախին: Իսկ մեր ազգն էլ օժտված է հզոր ինտելեկտով և ի վերուստ տրված գիտակցական բարձր մակարդակով, ուստի մենք կարող ենք կատարել այն ամենը, ինչ կապված է համազգային բարձր ինքնագիտակցության հետ, առանց որի հնարավոր չէ պատկերացնել Սփյուռքի հետագա գոյությունը:

Вызовы армянскому национальному самосознанию в армянской диаспоре, - На 1 апреля 2010 года около 10 миллионов армян проживает во всем мире; из них 66,8 % (6,68 млн. чел.) проживает в армянской диаспоре. Только 31,83 % армян (3, 183 млн. чел.) проживает в Республике Армения, а в Нагорно-Карабахской Республике – 1,385 % (138,5 тыс. чел.). Итак, 2/3 армян проживает за пределами РА и НКР, и мы должны обратить бо́льшее внимание к вызовам армянскому национальному самосознанию в армянской диаспоре, потому что пренебрежение этого вопроса может привести к ассимиляции армян.

The Challenges to the National Identity in the Armenian Diaspora, - As of April 1, 2010, nearly 10 million Armenians live around the world. 66,8 % (6,680,000 people) of them live in the Diaspora. Only 31,83 % (3,183,000 people) of the Armenian people live in the Republic of Armenia and 1,385 % (138,500 people) – in the Nagorno-Karabakh Republic. Thus, two thirds of the Armenians live in the Diaspora, and we have to pay more attention to the problem of maintaining of the Armenian national identity outside the RA and the NKR, as the ignorance of this problem may cause assimilation in the Diaspora.

«Ժամանակակից մարտահրավերներ. միջբուհական երիտասարդական գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2010, էջ 118-127

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿԸ՝ ՆՈՐ ՋՈՒԴԱ

Հայ-իրանական բարեկամության հիմքն են կազմում մշակութային դարավոր կապերը հայերի և պարսիկների միջև: Սկսած Աթեմենյան Իրանի և Երվանդունյաց Հայաստանի ժամանակներից՝ նկատելի է երկու ազգերի մշակութային փոխներգործությունը: Դարեր շարունակ այս ազգերն ապրել ու ստեղծագործել են սերտ հարևանությամբ և պահպանել են փոխադարձ մշակութային կապերը՝ անկախ քաղաքական վայրիվերումներից: Հայկական և պարսկական մշակույթների փոխներգործությունը շարունակվել է նաև այն ժամանակ, երբ Իրանը համակվեց իսլամական մշակույթով: Հայոց քրիստոնեական և Իրանի՝ հենց իսլամացած մշակույթների միախառնման արդյունք է պարսկահայոց Նոր Ջուղա ավանը, որտեղ գերակշռող հայկական մշակույթի վրա նկատվում է պարսկական մշակույթի նուրբ կնիքը:

Հիմնադրման պատմությունից: Նոր Ջուղան Իրանի Սպահան քաղաքի թաղամասերից է: Այն հիմնադրել են Նախիջևանի Ջուղա քաղաքի՝ շահ Աբաս 1-ինի (1587-1629 թթ.) օրոք տեղահանված և Սպահանի նահանգ տեղափոխված հայերը 17-րդ դ. սկզբին՝ Չայանդերուդ գետի աջ ափին՝ Սպահանի մոտակայքում:

Շահ Աբաս 1-ինը նպատակ ուներ հայ վաճառականների միջոցով ընդլայնել Իրանի արտաքին առևտրական և քաղաքական կապերը, ինչպես նաև հայ արհեստավորների միջոցով զարգացնել Իրանի հետամասց տնտեսությունը: Նա հույս ուներ նաև մեծ հարված հասցնել Օսմանյան կայսրության մետաքսի առևտրին՝ փոխարենը զարգացնելով մետաքսի սեփական առևտուրը: Այս ամենի իրականացման համար շահը Նոր Ջուղայի հայերին որոշ արտոնություններ («Արբունի խասսերին» վերապահվող իրավունքներ) շնորհեց: Ավանը շահից ստացել է նաև ինքնավարություն, ինչի իրականացնողը եղել է քալանթարը՝ քաղաքագլուխը, իսկ դատական գործերը վարել է քեյխուդան՝ քալանթարի տեղակալը:

Նոր Ջուղայի հայության հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի ընդհանուր բնութագիրը 17-րդ դ.: Կարճ ժամանակում Նոր Ջուղան բարգավաճել է արդեն 1620-ական թթ. այն ունեցել է ավելի քան 30 հազար բնակիչ, ինչպես նաև դարձել է Իրանի առևտրական կապիտալի կենտրոն: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ այլ վայրերի հայերը, ենթարկվելով մերձակա մահմեդականների ճնշումներին, հաճախ ապաստան էին գտնում Նոր Ջուղայի իրենց հայրենակիցների մոտ:

Նոր Ջուղայի հայ վաճառականները հանդես են եկել՝ որպես Արևելքի և Արևմուտքի միջև առևտրի միջնորդներ: 1617 թ. Շահ Աբաս 1-ինը չեղյալ է համարել մետաքսի արտահանման վերաբերյալ Անգլիայի հետ կնքված առևտրական պայմանագիրը՝ Նոր Ջուղայի հայ վաճառականներին հանձնելով իրանական հում մետաքսի արտահանման մենաշնորհը: 17-րդ դ. կեսին տեղի հայ վաճառականները ստեղծել են «Նոր Ջուղայի հայ առևտրական ընկերությունը», որը առևտրական լայն գործունեություն է ծավալել: Չարկ է նշել այն հանգամանքը, որ հայ վաճառականները, տնտեսական գործունեությունից բացի, կատարել են նաև դիվանագիտական հանձնարարություններ:

Համայնքի բնակիչների մեծ մասը կազմել է միջին խավը, որը հիմնականում զբաղվել է արհեստագործությամբ (ոսկերչություն, գորգագործություն, կերպասագործություն, ներկարարություն ևն):

1670-1680-ական թթ. գաղութն աստիճանաբար անկում է ապրել: Հիմնական պատճառը Իրանի՝ հետզհետե խորացող տնտեսական ճգնաժամն էր, ինչպես նաև հետզհետե ավելացող կրոնական և ազգային հալածանքները:

Նոր Ջուղայի հայ բնակչության շարժը: 1620-ական թթ. Նոր Ջուղան ունեցել է ավելի քան 30 հազար բնակիչ: 1722 թ. աֆղանների արշավանքի ժամանակ Նոր Ջուղան ավերվել է, իսկ տեղի հայ բնակիչների ճնշող մեծամասնությունը արտագաղթել է տարբեր երկրներ՝ Հնդկաստան, Ֆրանսիա, Ավստրիա, Յուլանդիա, Ռուսաստան և այլուր:

1830-ական թթ. Նոր Ջուղայում շուրջ 4 հազար հայ է բնակվել: 1946-1948 թթ. Նոր Ջուղայի հայերի մի մասը վերաբնակվել է ՀԽՍՀ-

ում: 1952 թ. Նոր Ջուղայում բնակվել է մոտ 4 700, 1958 թ.՝ շուրջ 5 հազար, 1969 թ.՝ շուրջ 8 հազար, 1979 թ.՝ շուրջ 10 հազար, 2003 թ. (Սպահանի հետ միասին)՝ 7 հազար, իսկ 2009 թ.՝ ավելի քան 6,5 հազար հայ: Նրանք հիմնականում արհեստավորներ, մանր ձեռնարկատերեր, առևտրականներ և մտավորականներ են:

Նոր Ջուղայի հայության մշակութային կյանքը: Նոր Ջուղան հայկական մշակույթի կարևոր կենտրոններից է եղել հատկապես 17-18-րդ դդ.: Զետաքթրական օրինակ է «Նոր Ջուղայի Ավետարան»-ը, որը գրվել և պատկերազարդվել է 1610 թ., Նոր Ջուղայում՝ Խոջա Ավետիքի պատվերով: Գրիչն ու մանրանկարիչը Զակոբ Ջուղայեցին է: Ավետարանն ընդգրկում է 59 մանրանկար, որոնք զետեղված են ձեռագրի սկզբում: Մանրանկարներից 10-ը խորաններ են, 4-ական՝ դիմանկար և զարդանկարված անվանաթերթ, 3-ը՝ Զրիստոսի տոհմագրությունից, 1-ը՝ ներտեքստային մանրանկար, մնացածը՝ լուսանցքազարդեր: Պատկերված կերպարները հիշեցնում են ոչ այնքան սրբերի, որքան՝ ժամանակակիցների:

1630-ական թթ. Խաչատուր վարդապետ Կեսարացին հիմնել է դպրոց, որը ժամանակակիցները կոչել են «համալսարան»: Նա նաև մի խումբ այլ հայ գործիչների հետ 1638 թ. հիմնադրել է Նոր Ջուղայի առաջին տպարանը, որը նաև առաջինն էր Իրանում և ամբողջ Միջին Արևելքում: Տպարանի գոյության առաջին 5 տարիներին (1638-1642 թթ.) հրատարակվել են հետևյալ գրքերը՝ «Սաղմոս ի Դավիթ», «Յարանց վարք», «Խորհրդատետր» և «Ատենի ժամագիրք», ապա՝ «Գիրք տոմարաց...» (1647 թ.): 1687-1688 թթ. լույս են ընծայվել 3 դավանաբանական գրքեր: Շուրջ 200-ամյա դադարից հետո՝ 1872 թ., տպարանը գործում է մինչև օրս: Այս ժամանակահատվածում տպարանում լույս են տեսել շուրջ 400 անուն գիրք և գրքույկ, որոնցից առանձնակի արժեք են ներկայացնում Զ. Տեր-Յովհանյանցի «Պատմութիւն Նոր Ջուղայու...» (հ. 1-2, 1880-1881 թթ.), Ա. Երեմյանի «Սպահանի Փերիա գավառը» (1919 թ.) և «Պարսկահայ աշուղներ» (գիրք 2-3, 1920-1921 թթ.) գործերը:

Նշանակալի դեր է խաղացել նաև Ս. Ամենափրկիչ վանքի դպրոցը, որտեղ աշակերտներին սովորեցրել են եվրոպական լեզուներ

և «վաճառականության արվեստ»՝ լավ վաճառական դառնալու համար: Վանքին կից բացվել է մատենադարան, որտեղ հավաքվել են հայերեն բազմաթիվ ձեռագրեր:

1831 թ. Ս. Ստեփանոս եկեղեցուն կից, առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոս Ջուղայեցու ջանքերով, հիմնադրվել է «Ամենափրկչան ճեմարանը», որը 1833-1953 թթ. եղել է մադրասաբնակ բարերար Գրիգոր Սամյանի հովանավորության ներքո և վերանվանվել է «Սամյան» դպրոց: Դպրոցում 1834-1836 թթ. դասավանդել է Մեսրոպ Թաղիադյանը:

1858 թ. Նոր Ջուղայի Ս. Կատարինյան մենաստանի Կուսանաց վանքի տարածքում բացվել է Ս. Կատարինյան իգական դպրոցը, որը, սակայն, 1892 թ. միացվել է Ազգային կենտրոնական դպրոցին՝ կոչվելով Նոր Ջուղայի Ազգային երկսեռ դպրոց: Իսկ 1880 թ. Հայկյան հայրենասիրական դպրոցը և հայկական ևս 2 դպրոցներ միավորվել և Չարսու թաղամասում կազմել են Ազգային կենտրոնական դպրոցը: Վերջինս, ինչպես արդեն նշել ենք, 1892 թ. միավորվել է Ս. Կատարինյան դպրոցի հետ՝ կոչվելով Նոր Ջուղայի Ազգային երկսեռ դպրոց: 1905 թ. Չարսու թաղամասում բացվել է Գ. Զանանյան միջնակարգ իգական դպրոցը, իսկ 1901 թ.՝ Գ. Զանանյան ազգային մանկապարտեզը: Ե՛վ մանկապարտեզը, և՛ դպրոցը ներկայումս գործում են:

1905-1911 թթ. իրանական հեղափոխությունից հետո աշխուժացել է Նոր Ջուղայի մշակութային կյանքը. 1905-1907 թթ. կառուցվել է մատենադարանի շենքը: 17-րդ դ. 1-ին կեսից ի վեր հավաքված գրքերը, փաստորեն, հատուկ շենք ստացան: Թանգարան-մատենադարանն այժմ շուրջ 700 ձեռագիր գիրք է ընդգրկում, որոնցից մոտ 40-ը՝ մագաղաթյա: Գրքերի մեծ մասը կրոնական, պատմական և բժշկագիտական բնույթի են: Նրանց մեծ մասը պատկերազարդ են: Հավաքածուի ամենահին գիրքը 10-րդ դ. մագաղաթյա Ավետարանն է (ձեռագիր N 422): Նշանակալից է Իզնատիոս մանրանկարչի (13-րդ դ.) թեմատիկ պատկերներով ձևավորված Ավետարանը (ձեռագիր N 36):

1930-ական թթ. ստեղծվել են ազգային ակումբներ, կազմակերպվել երգչախմբեր: Հրատարակվել են «Նոր Ջուղայի լրագրեր» ամսաթերթը (1904-1908 թթ., իմբ.՝ Բաբկեն եպիսկոպոս Վարդազար-

յան, Իրանա-Յնդկաստանի թեմի առաջնորդարանի պաշտոնական ամսաթերթ), «Նոր Ջուղայի ավետաբեր» (1906-1911 թթ.), «Ընկեր» (1920 թ.) թերթերը և 10 անուն ձեռագիր կամ մեքենագիր պարբերականներ: 1976 թվականից լույս է տեսնում «Նոր Ջուղա» տեղեկատուն, իսկ 1980-1985 թթ.՝ նաև «Դեպի երկիր» ամսագիրը: 1960-1980-ական թթ. վերածնվել է Նոր Ջուղայի գրահրատարակությունը: Նշված ժամանակահատվածի բազմաթիվ հրատարակություններից առավել կարևոր են Է. Մանճիկյանի «Յովհաննես կաթողիկոս Օձնեցի» (1967 թ.), Լ. Մինասյանի «Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի թանգարանը» (1968 թ.), Գարեգին եպիսկոպոս (ապա՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ և Ամենայն Յայոց Գարեգին Ա կաթողիկոս) Սարգիսյանի «Յայոց «Փոքր ածուն» իրանյան հողի վրա» (1971 թ.), «Իրանի հայկական եկեղեցիները» (1983 թ.) աշխատությունները:

Նոր Ջուղան ունեցել է կանոնավոր հատակագիծ: Փողոցների ցանցը կազմված է եղել Նազար և Նրան ուղղահայաց հատող Յաքիմ Նեգամի պողոտաներից ու մոտ 10 այլ փողոցներից: Յայաքնակ Մեծ մեյդան, Փոքր մեյդան, Յակոբջանենց, Չարսու թաղերը կառուցապատված էին պալատանման մենատներով: 17-րդ դ. 2-րդ կեսին Նոր Ջուղայի հարավ-արևելքում կառուցապատվել են Քոչերի, Երևանի, Թավրիզի, Դաշտեցոց և Գազքի հայկական թաղերը: Պահպանվել են հայ ճարտարապետների և վարպետների կառուցած աղյուսաշեն բնակելի շենքեր, Ս. Ամենափրկիչ վանքը (1655 թ.) և 12 եկեղեցի: Եկեղեցիներն ունեն հայ միջնադարյան ճարտարապետության ավանդական՝ գմբեթավոր դահլիճի ու քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքներ, սակայն արտաքին ծավալների լուծման և ճակատների հարդարանքում զգացվում է պարսկական արվեստի ազդեցությունը: Ս. Ստեփանոս (1614 թ.), Ս. Յովհաննես (1621 թ.), Ս. Սարգիս (1659 թ., վերակառուցվել է 1881 թ.), Ս. Միհաս (1659 թ.) եկեղեցիները քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկներ են: Ս. Գևորգ (1611 թ.), Ս. Կատարինե (1623 թ.), Ս. Ներսես (1660 թ.), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1633 թ.) և Ս. Յակոբ (1881 թ.) եկեղեցիները պարզ թաղածածկ դահլիճներ են, իսկ Ս. Ամենափրկիչ վանքի կաթողիկեն (1664 թ.), Ս. Աստ-

վածածին (1613 թ.), Ս. Բեթղեհեմ (1627-1635 թթ.) և Ս. Նիկողայոս Չայրապետ (մոտ 1630 թ.) եկեղեցիները՝ գմբեթավոր դահլիճներ:

Ամենափրկիչ վանքի արևմտյան շքամուտքը զարդարված է շթաքարերով և երեսպատված ջնարակված սալիկներով: Ներսից պատերը և գմբեթը ծածկված են որմնանկարներով, որոնցում բուսական զարդանախշերի ֆոնի վրա հողանդական և իտալական ոճով պատկերված են Հին և Նոր Կտակարանների թեմաներով յուզաներկ նկարներ և զարդաքանդակներ, որոնց հեղինակը 17-րդ դ. հայ որմնանկարիչ Հովհաննես Մրբուզն է: Գմբեթը կրկնակի է՝ ներքին կիսագնդաձև և արտաքին ձվաձև թաղանթներով: Մահմեդական ճարտարապետությանը բնորոշ այս լուծումը հայկական ճարտարապետության մեջ հանդիպում է միայն Նոր Ջուղայում, ինչը վկայում է Նոր Ջուղայում հայկական և իրանական (իսլամական) մշակույթների սերտ փոխերգործության մասին:

Ս. Բեթղեհեմ եկեղեցին հիմնականում ունի այն հորինվածքը, ինչ Ս. Ամենափրկիչ վանքի կաթողիկեն: Միայն դահլիճի արևմտյան կողմում կա վերնահարկ, իսկ ձվաձև գմբեթը խոշոր չափերի շնորհիվ դարձել է ողջ շինության գերիշխող տարրը: *Հայկական և պարսկական ճարտարապետությունների այսօրինակ համադրության շնորհիվ Նոր Ջուղայի հուշարձանները եզակի են հայկական և իրանական ճարտարապետությունների պատմության մեջ: Նմանօրինակ լուծումները Նոր Ջուղայում հաջողված են, ինչը հարստացնում է հայոց ազգային մշակույթը՝ դրական լիցք հաղորդելով հայ-իրանական դարավոր բարեկամությանը:*

Գրականություն

1. **Առաքել Դավրիժեցի**, Պատմություն, աշխ. Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1988:
2. **Աբրահամյան Ս.**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. 1-2, Երևան, 1964, 1967:
3. **Ալլայաճյան Ա.**, Պատմություն հայ գաղթականության, հ. 3, Կահիրե, 1960:
4. **Բայբուրդյան Վ.**, Նոր Ջուղա, Երևան, 2007:
5. **Մալխասյան Մ.**, Հայերն աշխարհում, Երևան, 2007:
6. **Մինասյան Լ.**, Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի թանգարանը, Նոր Ջուղա, 1968:

7. «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 4, Երևան, 1972:
8. «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003:
9. «Հայկական մանրանկարչություն», Երևան, 1967:

Новая Джульфа (Нор Джуга) - культурный перекресток армяно-иранских дружеских отношений, - Созданный в начале XVII века армянскими переселенцами из армянской Джульфы, поселок городского типа Новая Джульфа стал торговым центром Персии, сохраняя эту роль до афганского нашествия 1722 года. Армянские купцы из Новой Джульфы становились меценатами армянских культурных деятелей. В Новой Джульфе были построены более десяти храмов с красивейшими фресками. Купол главного храма (храм Св. Спасителя) имеет некие детали персидской культуры, что является доказательством синтеза армянской и персидской культур. Сейчас Новая Джульфа является кварталом Исфахана. Там проживает 6,5 тысяч армян.

New Julfa (Nor Jugha) – Cultural Crossline of the Armenian-Iranian Relations, - New Julfa was founded by Armenian refugees at the beginning of the 17th century. The town became the trade centre of the whole Persia, holding that role until the Afgan invasion of Persia in 1722. New Julfa has been one of the centres of the Armenian culture since its foundation; 13 churches were built there. The cupola of the cathedral has a few Persian details showing the synthesis between the Armenian and Persian cultures. Nowadays New Julfa is a suburb of Isfahan, and 6,5 thousand Armenians live there.

«Զրիստոնյա Հայաստան», 2009, թ. 19-20

ԱՎԱՏՐԱՎԻԱՅԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Ավստրալիայում հայերն սկսել են հաստատվել 1850-ական թթ.: Այդ ժամանակաշրջանում եվրոպական վաճառականները, մասնավորապես՝ անգլիացիները դուրս էին մղել հայերին Հարավային և Հարավարևելյան Ասիայում կատարվող առևտրից, ինչի պատճառով էլ տեղի հայերը նոր հանգրվան էին փնտրում: Այդ հանգրվանը դարձավ Ավստրալիան, որը հրապուրում էր Հարավարևելյան Ասիայի երկրներում ապրող հայերին իր օգտակար հանածոների, մասնավորապես՝ ոսկու հանքերով: Հայերի առաջին սակավաթիվ խմբերը Ավստրալիա էին մեկնում հիմնականում Ինդոնեզիայից, Սինգապուրից, Հնդկաստանից, Հարավարևելյան Ասիայի այլ երկրներից, Կոստանդնուպոլսից և Արևմտյան Հայաստանից: Ավստրալիայում հաստատված հայերի վիճակը շատ ծանր էր: Նրանք աշխատում էին հանքավայրերում՝ ենթարկվելով անսասնձ շահագործման: Սա է պատճառը, որ շուրջ կես հարյուրամյակի ընթացքում ավստրալահայերի թվաքանակը գրեթե անփոփոխ էր մնում: 19-րդ դ. վերջին Ավստրալիայում ապրում էր մի քանի տասնյակ հայ, և սա այն դեպքում, երբ 19-րդ դ. 2-րդ կեսին հարյուրավոր հայեր էին մեկնել Ավստրալիա: 19-րդ դ. վերջին ավստրալահայերը կենտրոնացած էին Մելբուռն, Բրենզթոն, Սիդնեյ, Բրիսբեն, Բրոքեն Հիլլ քաղաքներում [1]:

20-րդ դարի սկիզբը ավստրալահայերի կյանքում նշանավորվեց նոր տեղաշարժերով: Անհաջողություն կրելով հանքավայրերում՝ հայերն աստիճանաբար սկսեցին կենտրոնանալ խոշոր քաղաքներում, մասնավորապես՝ Մելբուռնում և Ադելաիդայում, որտեղ նրանք զբաղվում էին հիմնականում մանր առևտրով և արհեստներով, իսկ երբեմն էլ աշխատանք էին գտնում նավերի վրա:

Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ եղած փոքրաթիվ հայեր ավստրալահայ բարերարների միջոցներով 1918 թ. հաստատվում են Ավստրալիայի Սիդնեյ և Մելբուռն քաղաքներում, ինչպես նաև Ավստրալիայի այլ մասերում: Նրանք այստեղ զբաղվում են արհեստներով, մանր առևտրով, ընդգրկվում արդյունաբերության մեջ: Ավելի

փոքր թիվ էին կազմում երկրագործությամբ զբաղվող հայերը: Աստիճանաբար ի հայտ են գալիս մեծահարուստ գործարարներ և պրոֆեսորներ: Սակայն հայկական համայնքը դեռևս ձևավորված չէր:

1920-ական թթ. սկզբներին Ավստրալիայում փոքր թվով հայեր են հաստատվել Ռուսաստանից և Յունաստանից: Սակայն այդ տարիներին Ավստրալիայում չէր խրախուսվում ամեն էթնոսի ներկայացուցչի ներգաղթը, ինչի պատճառով էլ հայերի մուտքը խիստ բարդանում էր:

Վիճակը փոխվեց Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, երբ Ավստրալիայում վերանայվեց ներգաղթային քաղաքականությունը՝ կապված տնտեսության զարգացման քաղաքականության հետ: Այստեղ սկսեցին հաստատվել հայեր Չինաստանից, Սինգապուրից, Ինդոնեզիայից, Հարավարևելյան Ասիայի այլ երկրներից: Նրանք զգալիորեն տարբերվում էին մինչ այդ Ավստրալիայում հաստատված հայերից, քանի որ տիրապետում էին մի քանի լեզուների և ունեին մասնագիտական բարձր որակավորում [1]:

1950-ական թթ. սկզբներին Ավստրալիայում են հաստատվում հայեր Սիրիայից, Լիբանանից, Կիպրոսից, Եգիպտոսից, Հնդկաստանից, Ինդոնեզիայից, Չինաստանից և այլ երկրներից, և հայերի թվաքանակը տարբեր տվյալներով կազմում էր 500 – 1 500 մարդ, որոնք կենտրոնացած էին Մելբուռն, Սիդնեյ և Ադելաիդա քաղաքներում [1]:

1950-ական թթ. վերջերին սկսում է ձևավորվել ավստրալահայ համայնքը: Նախևառաջ կազմավորվում է Սիդնեյի, իսկ մի քանի տարի անց՝ Մելբուռնի հայ համայնքը: 1957 թ. Սիդնեյում օծվել է Ս. Հարություն հայկական եկեղեցին, իսկ 1962 թ. Մելբուռնում՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին [2]:

1960 թ. Սիդնեյում հիմնվում է ավստրալահայոց առաջին դպրոցը [2]:

1960-ական թթ. սկզբներին Ավստրալիայում արդեն գոյություն ուներ կազմավորված հայ համայնք (առնվազն 1 000 մարդ): Սկսում են գործել հայկական առաջին հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները՝ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) Սիդնեյի մասնաճյուղը (1962 թ.), ՀՅԴ կազմակերպական կա-

ռույցները Սիդնեյում և Մելբուռնում (1964 թ.), Համազգային մշակութային միության Ավստրալիայի մասնաճյուղը (1964 թ.), Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միության (ՀՄԸՄ) Ավստրալիայի մասնաճյուղը (1965 թ.), Հայ օգնության միության (ՀՕՄ) Ավստրալիայի մասնաճյուղը (1965 թ.): Սկսում է գործել հայ պարբերական մամուլը:

1960-ական թթ. առաջին կեսին Ավստրալիայում են հաստատվում հայեր Եգիպտոսից, Պարսկաստանից, Կիպրոսից, Սիրիայից, Լիբանանից և այլ երկրներից, և հայերի թվաքանակը (ըստ մարդահամարի տվյալների) 1966 թ. հասնում է 6 000-ի (Ավստրալիայի բնակչության ավելի քան 0,05 %-ը), որոնք կենտրոնացած էին Մելբուռն (1 500 հայ, այսինքն՝ Մելբուռնի բնակչության 0,07 %-ը) և Սիդնեյ (ավ. 4 000 հայ, այսինքն՝ Սիդնեյի բնակչության 0,16 %-ը) քաղաքներում:

1960-ական թթ. հայ համայնքի ամբողջացման բարձրակետը դարձավ Հայոց եկեղեցու թեմի ստեղծումը: 1968 թ. Վազգեն Ա-ի կոնդակով կազմավորվում է Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցու Ավստրալիայի և Նոր Չելանդիայի թեմը, որի առաջնորդանիստն է Սիդնեյի Ս. Աստվածածին եկեղեցին [2]:

Հաջորդ տասը տարիների ընթացքում հայերի թիվն աճում է՝ հասնելով 15 000-ի (Ավստրալիայի բնակչության 0,12 %-ը): 1960-1980-ական թթ. Ավստրալիայում են հաստատվում հայեր Սիրիայից, Լիբանանից, Կիպրոսից, Իրաքից, Սուդանից, Եթովպիայից, Իրանից, Հունաստանից, Թուրքիայից, Ֆրանսիայից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից և այլ երկրներից: Շարունակում են ստեղծվել հայկական հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ (Հայ դատի հանձնախմբի, ՌԱԿ և ՍԴՀԿ մասնաճյուղերը Ավստրալիայում, Ավստրալահայ միացյալ ընկերակցությունը, Ավստրալահայերի պատմական միությունը, «Նոր սերունդ» և «Թեթեյան» մշակութային միությունների Սիդնեյի մասնաճյուղերը և այլն) [2]:

1980-1987 թթ. ընթացքում Ավստրալահայերի թվաքանակը հասնում է 25 000-ի (Ավստրալիայի բնակչության 0,16 %-ը):

1988-2003 թթ. Ավստրալիայի հայ համայնքի կյանքում լուրջ փոփոխություններ են տեղի ունենում: Շարունակվում է հայերի ներգաղթը Ավստրալիա մի կողմից Մերձավոր Արևելքի երկրներից, իսկ

մյուս կողմից տեղի է ունենում մեծաթիվ հայերի ներհոսքը ՀՀ-ից և ԱՊՀ երկրներից: Արդյունքում, արդեն 1990-ական թթ. սկզբներին հայերի թվաքանակն Ավստրալիայում հատում է 30 000-ի սահմանը (Ավստրալիայի բնակչության 0,18 %-ը):

2003 թ. Ավստրալիայում բնակվում էր մոտ 40 000 հայ (Ավստրալիայի բնակչության 0,2 %-ը): Նրանք կենտրոնացած էին հիմնականում Սիդնեյ (ավ. 25 000 հայ, այսինքն՝ Սիդնեյի բնակչության 0,7 %-ը) և Մելբուռն (10 000 հայ, այսինքն՝ Մելբուռնի բնակչության 0,32 %-ը) քաղաքներում: Ավելի քան 1 000 հայեր էլ տեղաբաշխված էին Պերտ (500), Բրիզբեն (300), Ադելաիդա (200), Հոբարտ (50), Կանբերա (40) քաղաքներում՝ միասին վերցրած [4]:

2003-2009 թթ. շարունակվել է հայերի ներգաղթն Ավստրալիա Մերձավոր Արևելքի երկրներից, ՀՀ-ից և այլ երկրներից: Ներկայումս (2009 թ.) Ավստրալիայում ապրում է մոտ 60 000 հայ (Ավստրալիայի բնակչության 0,28 %-ը): Նրանք կենտրոնացած են Սիդնեյում (շուրջ 42 000 հայ) և Մելբուռնում (շուրջ 13 000) [3]: Հիմնականում հայախոս են, կան փոքր թվով անգլախոսներ: Ավստրալահայերի 90 %-ից ավելին Հայաստանյայց Առաքելական սուրբ եկեղեցու հետևորդներ են, մոտ 7 %-ը՝ կաթոլիկներ (Մելբուռնում և Սիդնեյում կան հայ կաթոլիկական եկեղեցիներ): Ավստրալիայում ապրում են նաև փոքր թվով ավետարանական հայեր, որոնք իրենց եկեղեցին ունեն Սիդնեյում:

Ավստրալահայերի մեկ երրորդ մասը բանվորներ են: Մեծ թիվ են կազմում արհեստավորները (հատկապես՝ ոսկերիչները), առևտրականները, պետական ծառայողները, խոշոր ու միջին արդյունաբերողները, իրավաբանները, բժիշկները:

Այժմ Ավստրալիայում գործում են 3 ամենօրյա և 6 մեկօրյա վարժարաններ, ինչպես և 2 մեկօրյա վարժարաններ՝ կաթոլիկ եկեղեցիներին կից: Հրատարակվում է հայկական 6 պարբերական (Սիդնեյում՝ «Արմենիա», «Գարուն», «Չանգ», «Լույս», «Միություն», Մելբուռնում՝ «Հույս»): Մելբուռնում և Սիդնեյում գործում են հայկական ռադիոժամեր [2]:

Ավստրալահայ համայնքի ազգային, հոգևոր և կրթական գործը ղեկավարում է թեմի առաջնորդի նախագահությամբ գործող թեմա-

կան խորհուրդը՝ բաղկացած 7 հոգուց, որոնցից 4-ը Սիդնեյից են, իսկ 3-ը՝ Մելբուռնից: Եկեղեցիներին կից գործում են մեկօրյա վարժարաններ, թատերախմբեր, մարզական խմբեր, երիտասարդական միություններ և ներհամայնքային այլ հաստատություններ:

Գրականություն

- [1] Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1967:
[2] «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003:
[3] «Հայկական սփյուռք» տարեգիրք, Երևան, 2009, էջ 179:
[4] Մախաչյան Մ., Հայերն աշխարհում, Երևան, 2007:

Армянская община в Австралии, - Статья имеет задачу представить историю армянской общины Австралии (1850-е гг. – 2009 г.). В статье представлены изменения числа армянского населения в Австралии в течении последних 150 лет и распределение армянской общины по городам Австралии. Также представлена культурная и общественно-политическая жизнь армянской общины Австралии.

The Armenian Community in Australia, - This article introduces the whole history and number of the Armenian community in Australia (1850s – 2009). This article also gives us the allocation of the Armenian population in the Australian cities, introduces the cultural, social and political life of the Armenians in Australia.

*«Հորեղյանական գիտական նստաշրջան. հոդվածների ժողովածու»
(Լվիրված ԵՊՀ 90-ամյակին), հ. 4, Երևան, 2010, էջ 286-288*

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ՂԱԶԱԽՍՏԱՆՈՒՄ

Հայերը Միջին Ասիայում հաստատվել են դեռևս Ք. ա. 6-րդ դարից: Այդ ժամանակաշրջանում հայ-միջինասիական հարաբերությունները ամբողջությամբ մասն են կազմել հայ-իրանական հարաբերությունների, և դրանք չի կարելի դիտարկել որպես առանձին և ինքնուրույն փոխհարաբերություններ:

Հայ-միջինասիական առնչությունները շարունակվել են նաև Սասանյանների (226-652 թթ.) օրոք. 4-6-րդ դդ. մեծ թվով հայեր են տեղափոխվել Միջին Ասիա: 6-րդ դ. Սասանյանները Միջին Ասիայում հիմնել են հայկական և վրացական ռազմականացված բնակավայրեր՝ այստեղ իրենց տիրապետությունը ամրապնդելու համար:

7-րդ դ. հայ պատմիչ Սեբեոսի վկայության համաձայն՝ 599 թ. հայ զորավար Սմբատ Բագրատունին նշանակվել է Միջին Ասիայում պարսկական զորքերի ընդհանուր հրամանատար, իսկ 600 թ.՝ մարզպան: Այդ պաշտոնում նա մնացել է մինչև 608 թ.՝ կառուցելով հայկական բնակավայր՝ իր ենթակառուցվածքներով:

Հայ-միջինասիական հարաբերությունների նոր փուլ է սկսվում այն ժամանակ, երբ Մերձավոր Արևելքի և, մասնավորապես՝ Հայաստանի ճանապարհն են բռնում Միջին Ասիայի քոչվորական ցեղերը: Նրանց առաջնորդներից, օրինակ՝ Լենկթեմուրը հազարավոր հայերի է բռնագաղթի ենթարկել դեպի Միջին Ասիա:

Հայերի՝ Միջին Ասիայում հիմնավորվելու նոր փուլն սկսվեց 19-րդ դ. երկրորդ կեսին՝ ռուսական նվաճողական քաղաքականության ժամանակ: Ռուսական ցարական կառավարությունը խրախուսել է հայերի գաղթը Միջին Ասիա (հատկապես՝ Թուրքմենստան)՝ հաշվի առնելով նրանց աշխատանքային ջիղը, քրիստոնյա լինելը, արևելյան ժողովուրդների բարբերին ու լեզվին (պարսկերեն, թուրքերեն) տիրապետելու փաստը: Ռուսերենին և արևելյան լեզուներին տիրապետող քրիստոնյա հայերը, այդպիսով, ընդունելի տարր և էթնիկական հենարան էին ցարական իշխանությունների համար:

Հայերն ամենուրեք մասնակցում էին երկաթուղիների, կամուրջների և ենթակառուցվածքների շինարարությանը: 19-րդ դ. վերջին հայերը դառնում են տարածաշրջանի առաջատար տարրերից մեկը՝ տիրելով հսկայական առևտրական կապիտալի:

20-րդ դ. երրորդ և չորրորդ տասնամյակներում, կապված խորհրդային ղեկավարության ինդուստրացման քաղաքականության հետ, հայերի նոր զանգվածներ սկսեցին տեղափոխվել Միջին Ասիա: 1936-1938, 1945 և 1949 թթ. մեծ թվով հայեր աքսորվեցին Միջին Ասիա, հատկապես՝ Ղազախստան:

1946-1991 թթ. միջինասիական հանրապետություններում հայերի նկատմամբ ասիմիլացման քաղաքականության գործադրման փորձ է կատարվել, ինչը, ընդհանուր առմամբ, ձախողվել է՝ նպաստելով միայն հայ բնակչության ներսում ռուսալեզու շերտի ընդլայնմանը:

1990-ական թթ. միջինասիական հանրապետություններում ազգայնական տրամադրությունների հասունացման և տնտեսական դժվարությունների հետևանքով մեծ թվով հայեր լքեցին միջինասիական տարածաշրջանը: Այնուհանդերձ 1990-2000-ական թթ. մեծ թվով հայեր (հատկապես՝ ՀՀ-ից և ԱՊՀ անդամ երկրներից) հաստատվել են Միջին Ասիայում, հատկապես՝ Ուզբեկստանում:

Խորհրդային իշխանության տարիներին և ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո մեծ թվով հայեր զբաղեցրել են միջինասիական հանրապետությունների ղեկավար պաշտոններ (Ղրղըզստանում 2 հայ նախարար է եղել, 1936-1938 թթ. Ղազախստանի Կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղարն ազգությամբ հայ է եղել ևն), աչքի են ընկել գիտության (եղել են ակադեմիկոսներ) և տնտեսության ասպարեզներում:

Սույն աշխատանքով ցանկանում ենք մանրամասնորեն նկարագրել միջինասիական յուրաքանչյուր պետության հայ համայնքի պատմությունը և ներկայիս տեղաբաշխումը յուրաքանչյուր պետության ներսում: Հաշվի առնելով պատմական և մշակութային ընդհանրությունները՝ միջինասիական տարածաշրջանի հետ դիտարկել ենք նաև Ղազախստանի հայկական համայնքը: Ստորև ներկայացնում ենք յուրաքանչյուր համայնքի պատմաժողովրդագրական բնութագիրը:

ա) Թուրքմենստան: Թուրքմենստանի հայ համայնքը հնագույնն է Միջին Ասիայում: Նրա պատմությունը գալիս է Աքեմենյան Պարսկաստանի ժամանակներից:

Սակայն մշտական համայնք սկսել է ձևավորվել միայն 19-րդ դ. երկրորդ կեսին: Այդ ժամանակ հայերը կարևոր դեր են սկսում խաղալ Թուրքմենստանի տնտեսության և մշակութային կյանքի մեջ:

19-րդ դ. վերջին (1897 թ.) անցկացված մարդահամարի տվյալներով՝ Թուրքմենստանում մոտ 4,2 հազար հայ էր ապրում: 1920-ական թթ. հայերի թիվն արդեն 12 հազար էր (Աշխաբադ՝ 7 հազար, Մերվ (այժմ՝ Մառի)՝ ավելի քան 2 հազար, մնացածը՝ Կրասնովոդսկ (այժմ՝ Թուրքմենբաշի), Չարջոու, Բայրամ-Ալի ևն):

1880-1920-ական թթ. Թուրքմենստանի հայ համայնքը բավականին ծաղկուն շրջան է ապրել. աշխույժ է եղել համայնքի հասարակական և գիտամշակութային կյանքը, գործել են 3 հայկական դպրոցներ (Աշխաբադում, Մերվում և Կրասնովոդսկում):

Թուրքմենստանում հայկական առաջին եկեղեցին բացվել է Աշխաբադում (1887 թ.), երկրորդը՝ Մերվում (1890 թ.): Այնուհետև հայկական եկեղեցիներ են բացվել Ղզըլ Արվադում, Կրասնովոդսկում և Թեջենում: Արդյունքում, 1910 թ. 5 քաղաքներում գործում էին հայկական եկեղեցիներ:

Մինչև 1892 թ. Թուրքմենստանի և Միջին Ասիայի բոլոր տարածքների հայկական եկեղեցիները պատկանել են Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցու Շամախու թեմին, իսկ 1892 թ.-ից՝ Աստրախանի թեմին: 1920-1922 թթ. Թուրքմենստանի հայկական եկեղեցիները հանձնվել են Բաքվի և Թուրքեստանի թեմին:

Թուրքմենստանի հայ հոգևորականությունը մեծ դեր է խաղացել համայնքի կյանքում: Նրա միջոցներով 1918 թ. կազմավորվել են կամավորական ջոկատներ և ուղարկվել Հայաստան՝ երկիրը թուրքական ներխուժումից պաշտպանելու համար: Այնուհետև Թուրքմենստանի հայ հոգևորականությունն օգնություն է կազմակերպել արևմտահայ գաղթականների համար:

1930-ական թթ. սկզբներին Թուրքմենստանում հաստատվել են խորհրդային կարգեր, ինչից հետո քանդվել է հայկական եկեղեցիների

մեծ մասը, մյուս մասը փակվել կամ վերափոխվել է տնտեսական շինությունների:

Խորհրդային իշխանության տարիներին Թուրքմենստանի տարածքում նկատվել է հայերին ձուլելու (ռուսացնելու) միտում, քանի որ տարեցտարի ավելի մեծ թվով հայեր սկսել են իրենց մայրենի լեզուն համարել ռուսերենը:

Այդուհանդերձ, Թուրքմենստանում բնակվող հայերի թիվը խորհրդային տարիներին շարունակաբար աճել է: Եթե 1970 թ. Թուրքմենստանում ապրում էր 23,1 հազար հայ, ապա 1988 թ. հայերի թիվն արդեն անցնում էր 50 հազարից:

1988-1990 թթ. Թուրքմենստանում հասունացել են հակահայկական տրամադրություններ՝ կապված Արցախյան շարժման ադրբեջանական լուսաբանման հետ: Սկսվել են խլրտումներ՝ հարձակումներ հայերի վրա, և արդյունքում մեծ թվով հայեր լքել են երկիրը՝ հաստատվելով Ռուսաստանի Ղաշխությունում, Հայաստանի Հանրապետությունում, մասամբ՝ Ուկրաինայում և Ղազախստանում:

Արդեն 1994 թ. հայերի թիվը նվազել է 35 հազարի: 1995 թ. մարդահամարի արդյունքները հերթական անգամ փաստեցին, որ հայերի քանակը Թուրքմենստանում շարունակում է նվազել: Ըստ այդ արդյունքների՝ Թուրքմենստանում ապրում էր 33,6 հազար հայ, որից հայախոս էր մոտ 3/4 մասը, իսկ մնացածը ռուսախոս էին:

2003 թ. Թուրքմենստանում բնակվում էր մոտ 22 հազար հայ (Թուրքմենստանի բնակչության շուրջ 0,45 %-ը): Հայ համայնքի մեծ մասը կենտրոնացած էր Աշխաբադում, իսկ մնացած մասը՝ Մառի, Թուրքմենբաշի և Չարջոու քաղաքներում:

Ներկայումս (2009 թ.) Թուրքմենստանում ավելի քան 20 հազար հայ է բնակվում: 2003 թ. համեմատությամբ՝ համայնքի ներքին տեղաբաշխվածությունը գրեթե անփոփոխ է մնացել: Բավականին կազմակերպված են դարձել հատկապես Աշխաբադի և Մարիի համայնքները, որոնք պետական գրանցում ունեն: Աշխաբադում և Թուրքմենբաշիում գործում են հայկական կիրակնօրյա, իսկ Մարիում՝ հիմնական դպրոցներ: Թուրքմենբաշիում կա պահպանված հայկական եկեղեցի:

բ) Ղազախստան: Ղազախստանում հայերը զանգվածաբար սկսել են հաստատվել միայն 19-րդ դ. երկրորդ կեսին՝ ռուսահպատակ Արևելյան Հայաստանից և միջինասիական այլ տարածքներից: Նրանց զանգվածային հոսքը շարունակվել է նաև 1937-1949 թթ. (Ստալինյան բռնությունների աքսորյալներ):

1950-1980-ական թթ. Ղազախստանում հաստատվել են հազարավոր հայեր՝ խորհրդային պետության կողմից խրախուսվող, անսահման հողատարածքները գյուղատնտեսական հողահանդակների վերածելու քաղաքականության շրջանակներում:

Չնայած հայ համայնքի շարունակական աճին՝ 1950-1980-ական թթ. հայերի ազգային կյանքը համակարգող կազմակերպություն Ղազախստանում չի եղել: 1990-ական թթ. կեսերից միայն հայերը կարողացել են կարգավորել իրենց ներհամայնքային կյանքը՝ հիմնելով հայկական մշակույթի կենտրոն և Նրան կից կիրակնօրյա դպրոց Ալմա Աթայում: 1995 թ. Նույն Ալմա Աթայում կատարվել է հայկական եկեղեցու հիմնօրհներթ՝ պետության կողմից տրամադրված հողատարածքում:

1999 թ. Ղազախստանում հայերի թիվը հասել է 20 հազարի, իսկ 2003 թ.՝ 25 հազարի (Ղազախստանի բնակչության շուրջ 0,17 %-ը): 1990-ական թթ. վերջին հայերի թվի աճ տեղի էր ունենում գլխավորապես Ալմա Աթայում, Կուստանայում, Կարազանդայում և Ակտյուբինսկում:

Վերջին տարիներին հայ համայնքի աճը տեղի է ունենում ի հաշիվ Նոր մայրաքաղաք Աստանայի, որտեղ հայ համայնքը Նոր է կազմակերպվում:

Մոտավոր հաշվարկներով՝ ներկայումս (2009 թ.) Ղազախստանում հայերի թիվը կարող է հասնել ընդհուպ 50 հազարի, որի զգալի մասն ապրում է Նախսին մայրաքաղաք Ալմա Աթայում, համայնքային կազմակերպություններ կան ևս շուրջ մեկ և կես տասնյակ քաղաքներում՝ Աստանայում, Կուստանայում. Ակտոբեում, Պետրոպավլովսկում, Պավլոդարում և այլուր: Գործում են 10-ից ավելի կիրակնօրյա դպրոցներ:

զ) Ղրղըզստան: Ղրղըզստանում հայերը զանգվածաբար սկսել են հաստատվել միայն 19-րդ դ. երկրորդ կեսին՝ ռուսահպատակ Արևելյան Հայաստանից (Արցախ, Սյունիք, Նախիջևան) և Իրանից: Նրանց զանգվածային հոսքը շարունակվել է նաև 1920-ական թթ.՝ հիմնականում միջինասիական հարևան տարածքներից:

1990-ական թթ. կեսերին հայերի թիվը Ղրղըզստանում հասել է 4 հազարի, իսկ 1999 թ.՝ 5 հազարի: 2003 թ. Ղրղըզստանում բնակվում էր ավելի քան 3 հազար հայ (Ղրղըզստանի բնակչության շուրջ 0,06 %-ը):

Ներկայումս (2009 թ.) նույնպես Ղրղըզստանում բնակվում է շուրջ 3 հազար հայ՝ մեծ մասը մայրաքաղաք Բիշքեքում, ավելի փոքր քանակով՝ Օշի, Չոլսլի, Ջալալաբադի և Բատկենի մարզերում: Հարկ է նշել, որ նրանց կեսը մահմեդական համընդհանուր են, որոնք մարդահամարի ժամանակ իրենց «հեմշիլ» են անվանում: 2009 թ. մարդահամարի ժամանակ միայն 890 մարդ է իրեն «հայ» անվանել, իսկ 1 127 մարդ՝ «հեմշիլ»:

Հայ համայնքն ունի մշակութային կենտրոն և կիրակնօրյա դպրոց:

դ) Տաջիկստան: Ինչպես և միջինասիական այլ տարածքներում, այնպես էլ Տաջիկստանում հայերը զանգվածաբար սկսել են հաստատվել միայն 19-րդ դ. երկրորդ կեսին՝ ռուսահպատակ Արևելյան Հայաստանից (Արցախ, Սյունիք, Նախիջևան) և Իրանից:

19-րդ դ. վերջին Տաջիկստանի տարածքում հայերն ունեցել են առևտրի մենաշնորհի, տիրապետել են նավթարդյունահանման, էլեկտրաէներգիայի արտադրության և բամբակի հումքի զգալի մասին:

1994 թ. Տաջիկստանում շուրջ 6 հազար հայ էր բնակվում: Քաղաքական անկայուն վիճակի պատճառով հայերի թիվը շարունակաբար նվազել է: Արդյունքում 1996 թ. հայ համայնքն ընդգրկում էր արդեն 5 հազար մարդ: 2003 թ. Տաջիկստանում բնակվում էր 3 հազար հայ (Տաջիկստանի բնակչության շուրջ 0,04 %-ը):

Ներկայումս (2009 թ.) Տաջիկստանում թե՛ պաշտոնական և թե՛ ոչ պաշտոնական տվյալներով բնակվում է շուրջ 1 հազար հայ, որի

գերակշիռ մեծամասնությունը՝ մայրաքաղաք Դուշանբեում: Հայ համայնքն ունի մշակութային կենտրոն:

ե) Ուզբեկստան: Ուզբեկստանում հայերը զանգվածաբար սկսել են հաստատվել միայն 19-րդ դ. երկրորդ կեսին՝ ռուսահպատակ Արևելյան Հայաստանից (Արցախ, Սյունիք, Նախիջևան), Աստրախահից և Իրանից, իսկ դարավերջին՝ նաև Արևմտյան Հայաստանից:

19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին մեծ թվով հայ բանվորներ են հաստատվել Ուզբեկստանի տարածքում, մասնավորապես՝ Սամարղանդում, Ֆերգանայում, Տաշքենդում, Կոկանդում, Բուխարայում և Անդիժանում:

19-րդ դ. վերջին հայերն սկսում են մեծ դեր խաղալ Ուզբեկստանի տնտեսական կյանքում:

1909 թ. հայերի թիվը հասնում է արդեն 2,4 հազարի, որոնց մեծ մասն ապրում էր Ֆերգանայի (մոտ 1 200 հայ), Սամարղանդի (մոտ 800 հայ) և Սիրդարյայի մարզերում (ավելի քան 450 հայ):

1903 թ. Սամարղանդում կառուցվել է Ուզբեկստանում առաջին հայկական եկեղեցին՝ վաճառական Թադևոս Յովսեփյանի միջոցներով: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցին (Խրիմյան Հայրիկ, կթղ. 1892-1907 թթ.) հատուկ կոնդակով շնորհավորել է Թադևոս Յովսեփյանին՝ այդ անչափ շնորհակալ գործի համար: Այնուհետև կառուցվել է Տաշքենդի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին:

1910 թ. կառուցվել է Կոկանդի հայկական եկեղեցին: Կարճ ժամանակ անց եկեղեցիներ են կառուցվել նաև Անդիժանում և Բուխարայում, որոնց կից գործել են հայկական ծխական դպրոցներ:

Մինչև 1892 թ. Ուզբեկստանի և Միջին Ասիայի բոլոր տարածքների հայկական եկեղեցիները պատկանել են Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցու Շամախու թեմին, իսկ 1892 թ.-ից՝ Աստրախանի թեմին: 1920-1922 թթ. Ուզբեկստանի հայկական եկեղեցիները հանձնվել են Բաքվի և Թուրքեստանի թեմին:

1930-ական թթ. հայկական եկեղեցիները փակվել են, և նրանց մեծ մասը քանդվել է:

Ամբողջ 20-րդ դ. ընթացքում Ուզբեկստանը միակ միջինասիական երկիրն է եղել, որտեղ հայերը միշտ ազատորեն են աշխատել և

կատարել իրենց ներդրումը տնտեսության ու գիտության մեջ: Այդ իսկ պատճառով հայ համայնքը շարունակաբար աճել և բարգավաճել է: Եթե 20-րդ դ. սկզբին այստեղ ապրում էր ընդամենը 2,4 հազար հայ, ապա արդեն 1970 թ.` 34,2 հազար, 1979 թ.` 42,4 հազար, 1985 թ.` շուրջ 45 հազար, իսկ 1989 թ.` 50,5 հազար հայ:

Հայ համայնքը շարունակել է համարվել նաև 20-րդ դ. վերջին և 21-րդ դ. սկզբին: Այսպես, 1990-ական թթ. կեսերին հայերի թիվը հասավ 55 հազարի, 2001 թ.` 60 հազարի, իսկ 2003 թ.` 70 հազարի (Ուզբեկստանի բնակչության շուրջ 0,27 %-ը): 2003 թ. 32 հազար հայ ապրում էր Սամարղանդում (Սամարղանդի բնակչության շուրջ 8,63 %-ը), 30 հազար հայ` մայրաքաղաք Տաշքենդում (Տաշքենդի բնակչության շուրջ 1,42 %-ը), մոտ 8 հազար հայ` Անդիժանում (Անդիժանի բնակչության շուրջ 2,7 %-ը):

Ներկայումս (2009 թ.) Ուզբեկստանում մոտ 80 հազար հայ է ապրում, որոնց ճշող մեծամասնությունը բնակվում է Սամարղանդում, Տաշքենդում և Անդիժանում: Փոքր թվով հայեր ապրում են նաև Ֆերգանայում, որտեղ ունեն մեծ թվով սեփականաշնորհված տարածքներ (ձեռնարկություններ, սրճարաններ ևն):

Սամարղանդում գործում է հայկական կիրակնօրյա դպրոց: 1995 թ. օգոստոսին վերածովել և վերաբացվել է Սամարղանդի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը շուրջ մեկ տասնամյակ Միջին Ասիայում գործող միակ հայկական եկեղեցին էր: Ներկայումս գործում է նաև Տաշքենդի Ս. Փիլիպոս եկեղեցին:

Տաշքենդում և Սամարղանդում գործում են հայկական մշակութային կենտրոններ, տպագրվում է հայկական պարբերական:

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, Միջին Ասիայում բնակվող շուրջ 9 միլիոն քրիստոնյաներից շուրջ 155 հազարը ազգությամբ հայ են, որոնց կեսից ավելին բնակվում է Ուզբեկստանում:

Տարածաշրջանում հայերի թվաքանակը վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում, ընդհանուր առմամբ, քիչ է փոփոխվում, քանի որ, ինչպես տեսանք, եթե Ուզբեկստանում և Ղազախստանում հայերի քանակն աճում է, ապա միջինասիական մյուս պետություններում հայերի թիվը նվազման միտում ունի:

Միջին Ասիայի հայկական համայնքները մի շարք առանձնահատկություններ ունեն Անկախ Պետությունների Համագործակցության անդամ մյուս երկրների համեմատ: Այդ առանձնահատկություններից առանձնացնենք առավել կարևորները.

- Միջին Ասիայում գոյություն ունեցող հայկական համայնքները գոյացել են միայն 19-րդ դ. երկրորդ կեսից սկսած, և բավականին երիտասարդ են:

- 20-րդ դարն անցել է ռուսական իշխանությունների (նախ ցարական, ապա՝ խորհրդային) կողմից տարածաշրջանի տնտեսական յուրացման քաղաքականությամբ, ինչի հետևանքով էլ հայերը հաստատվել են այս տարածաշրջանում:

- Հայ կաթոլիկ և ավետարանական համայնքները, կարելի է ասել, բացակայում են, և հայերի գերակշիռ մասը Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետևորդ է:

Այսպիսով, Միջին Ասիայի հայկական համայնքները, հեռու գտնվելով իրենց հայրենիքից, պահպանում են ազգային նկարագիրը՝ հավատարիմ մնալով մայր եկեղեցուն և մայրենի լեզվին:

Գրականություն

1. «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003:
2. «Հայկական սփյուռք» տարեգիրք, Երևան, 2009:
3. **Մալխասյան Մ.**, Հայերն աշխարհում, Երևան, 2007:
4. **Григорьянц В.**, Армяне Средней Азии. История, современное положение, перспективы, Ереван, 1994.
5. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009. Книга 3: Регионы Кыргызстана: Баткенская область, Бишкек, 2010, табл. 3.1, с. 47.
6. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009. Книга 3: Регионы Кыргызстана: г. Бишкек, Бишкек, 2010, табл. 3.1, с. 33-34.
7. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009. Книга 3: Регионы Кыргызстана: Джалал-Абадская область, Бишкек, 2010, табл. 3.1, с. 65.

8. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009. Книга 3: Регионы Кыргызстана: Чуйская область, Бишкек, 2010, табл. 3.1, с. 53-54.

Армянские общины в Средней Азии и Казахстане, - Созданные в основном в XIX веке, армянские общины в Средней Азии являются одними из самых молодых армянских общин в диаспоре.

Сейчас в Средней Азии проживает около 155 тысяч армян, из них 80 тысяч - в Узбекистане, 50 тысяч - в Казахстане, 20 тысяч - в Туркменистане, 3 тысячи – в Кыргызстане и 1 тысяча – в Таджикистане.

The Armenian Communities in the Middle Asia and Kazakhstan, - The Armenian communities in the Middle Asia and Kazakhstan were founded in the 19th century. These communities are considered to be one of the youngest in the Armenian Diaspora.

Nowadays 155 thousand Armenians live in the Middle East; 80 thousand Armenians live in Uzbekistan, 50 thousand – in Kazakhstan, 20 thousand – in Turkmenistan, 3 thousand – in Kyrgyzstan, and 1 thousand – in Tajikistan.

«Զրիստոնյա Հայաստան», 2009, թ. 15-16

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ПРИЛОЖЕНИЕ - АРЕНДИХ

PERSONALIA

(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՅԱՏՆԵՐ)

**ԱՆՀԱՅՑ ՀԱՅՏՆԻՆ՝
ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒՀԱՆԴԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ» ԵՐԿԸ**

Փավստոս Բուզանդը վաղ միջնադարից մեզ հասած «Բուզանդարան պատմութիւնք» պատմական երկի հեղինակն է: Ավելի ուշ շրջանի արտագրություններում նրա երկը վերնագրված է «Փաւստոսի Բուզանդացոյ պատմութիւն Հայոց» անունով: Այն ընդգրկում է հայոց պատմությունը Տրդատ Գ Մեծի (274-276, 288/298-330 թթ.) որդի Խոսրով Բ Կոտակի (330-338 թթ.) ժամանակներից մինչև Հայաստանի՝ 387 թ. առաջին բաժանումը Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև, այսինքն՝ շուրջ 60 տարվա պատմություն: Ըստ էության, նրա գործը Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց» երկի շարունակությունն է:

Փավստոս Բուզանդի երկն առաջին անգամ հրատարակվել է 1730 թ., Կոստանդնուպոլսում:

Փավստոս Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց» երկի կառուցվածքը: Փավստոս Բուզանդի երկը բաղկացած է չորս բաժիններից, որոնք կոչվում են «դպրութիւնք», այսինքն՝ «դպրություններ»՝ Երրորդ, Չորրորդ, Հինգերորդ և Վեցերորդ: Երրորդ դպրության վերնագրում գրված է «Ի սկիզբն», իսկ Վեցերորդ դպրության վերնագրում՝ «Վերջ» բառը: Այս բառերը ցույց են տալիս, որ երկն սկսվում է Երրորդ դպրությամբ և ավարտվում Վեցերորդ դպրությամբ:

Այժմ ընդհանրականորեն ծանոթանանք դպրություններից յուրաքանչյուրին և նրանց բովանդակությանը:

1. **Երրորդ դպրություն.** Բաղկացած է 21 գլխից և ընդգրկում է Խոսրով Բ Կոտակի (330-338 թթ.) և Տիրանի (338-350 թթ.) գահակալման տարիները, այսինքն՝ շուրջ 20 տարվա պատմություն (330-350 թթ.):

2. **Չորրորդ դպրություն.** Բաղկացած է 59 գլխից և ընդգրկում է Արշակ Բ-ի (350-368 թթ.) գահակալման տարիները, այսինքն՝ շուրջ 18 տարվա պատմություն:

3. **Հինգերորդ դպրություն.** Բաղկացած է 44 գլխից և ընդգրկում է Պապի (368-374 թթ.), Վարազդատի (374-378 թթ.), Արշակ Գ-ի և Վաղարշակի գահակալման տարիները, այսինքն՝ ավելի քան 16 տարվա պատմություն (368-384 թթ.):

4. **Վեցերորդ դպրություն.** Բաղկացած է 16 գլխից և հաղորդում է 387 թ. Հայաստանի՝ Հռոմի և Պարսկաստանի միջև առաջին բաժանման, ինչպես նաև մի քանի հայ եպիսկոպոսների մասին տեղեկություններ:

Ինչպես տեսնում ենք, Փավստոս Բուզանդն իր պատմական երկի շարադրման հիմքում դրել է *Հայաստանի քաղաքական պատմությունը*՝ իր երկի յուրաքանչյուր դպրությունը համապատասխանեցնելով հայոց թագավորների գահակալման տարիներին: Սա այն ուղղությունն է, որին անխախտորեն հետևել է հայ պատմագրությունը՝ ընդհուպ մինչև Միքայել Չամչյան:

«Բուզանդարան»-ը, ինչպես նկատել է ականավոր լեզվաբան Ստ. Մալխասյանցը, հավանաբար անցել է գրիչ-խմբագրի ձեռքի տակով, քանի որ, ըստ նրա, նկատելի են խմբագրության հետևյալ հետքերը.

1. Նախևառաջ հստակորեն նկատվում է, որ երկն ունի երկու առաջաբան՝ «խոստաբանություն» և «Գլուխ Առաջին», որոնցից առաջինի հեղինակը հավանաբար խմբագիրն է, իսկ երկրորդինը՝ Փավստոս Բուզանդը:

2. Յուրաքանչյուր դպրության սկզբում տրվում է ցանկ, որը հավանաբար նույնպես խմբագրի ձեռքի գործն է:

3. Երրորդ դպրության վերջում հեղինակի մասին խոսվում է երրորդ դեմքով և փառաբանությամբ՝ «որ էր ժամանակագիր Յունաց», «մեծ պատմագիր» և այլն: Դժվար թե հեղինակն ինքն իր մասին խոսեր երրորդ դեմքով և փառաբանությամբ:

Ինչպես նկատում է Ստ. Մալխասյանցը, հեղինակը և խմբագիրը հաճախ խոսում են իրենց իսկ մասին, ընդ որում՝ խմբագիրը եզակի թվով, օրինակ՝ «նկատեցի», իսկ հեղինակը՝ հոգնակի թվով, օրինակ՝ «մենք»:

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Փավստոս Բուզանդի երկը խմբագրի կողմից ենթարկվել է լուրջ վերամշակության:

Հայագիտության մեջ 19-րդ դարից սկսած հարց է առաջացել՝ արդյո՞ք մեզ ամբողջությամբ է հասել Փավստոս Բուզանդի երկը, թե՞ ոչ: Հակառակ պարագայում ինչո՞ւ է նրա երկը Երրորդ դպրությամբ սկսվում:

«Խոստաբանության» մեջ խմբագիրը հստակորեն նշում է, որ երկն սկսվում է Երրորդ դպրությամբ: Այս փաստը հաստատում է նաև Ղազար Փարպեցին, ով, խոսելով Ագաթանգեղոսի և Փավստոս Բուզանդի ու նրանց երկերի ծավալի մասին, մատնանշում է, որ Փավստոս Բուզանդը շարունակել է Ագաթանգեղոսին: Ղազար Փարպեցու հաղորդած տեղեկությունն ստուգելու համար բացենք Փավստոս Բուզանդի՝ մեզ հասած տարբերակը և Ագաթանգեղոսի երկը ու կտեսնենք, որ դրանք իսկապես միմյանց շարունակությունն են, ուստի Ղազար Փարպեցուն նույնպես ծանոթ չի եղել նախնական այլ դպրություն: Բացի այդ, ինչպես նկատում է Ստ. Մալխասյանցը, Ղազար Փարպեցին խոսում է Ներսես Մեծի՝ Արշակունիներին ուղղած անեծքի մասին՝ ասելով, թե դա Փավստոս Բուզանդի երկի Երկրորդ դպրության տասնհինգերորդ գլխում է, թեպետ մեզ հասած տարբերակում այդ հատվածը Չորրորդ դպրության մեջ է: Փաստորեն, սկզբիցևեթ Առաջին դպրություն գոյություն չի ունեցել, այլ երկը սկսվել է անմիջապես Երրորդ դպրությունից: Բայց ինչո՞ւ: Այս հարցի պատասխանը տալիս է հենց ինքը՝ Փավստոս Բուզանդը՝ Երրորդ դպրության Առաջին գլխում՝ գրելով, թե ս. Թադեոսի, ս. Գրիգոր Լուսավորչի մասին արդեն գրվել է այլոց կողմից, այսինքն՝ Լաբուբնայի (իմա՝ *Ղեթուբնա Եղեսացի*) և Ագաթանգեղոսի կողմից:

Այս դեպքում ինչպե՞ս հասկանանք այն, որ Ղազար Փարպեցին Չորրորդ դպրությունն անվանում է Երկրորդ դպրություն: Այս փաստը Ստ. Մալխասյանցը բացատրում է նրանով, որ խմբագիրն է տվել դպրությունների Երրորդից Վեցերորդ վերնագրերը, այլ ոչ թե Փավստոս Բուզանդը: Խմբագիրը այդպես է վարվել՝ Ագաթանգեղոս – Բուզանդ հաջորդական տրամաբանական կարգը պահպանելու և ցույց

տալու համար: Տրամաբանական է, որ նմանօրինակ խմբագրությունը կատարված պետք է լիներ անգամ Ղազար Փարպեցուց հետո:

Փավստոս Բուզանդի անձը: Վերջին երկու դարերում հայագիտությանը հուզել է Փավստոս Բուզանդի էթնիկական պատկանելության հարցը: Ո՞վ է նա՝ հա՞յ, հո՞ւյն, թե՞ ասորի:

Փավստոս Բուզանդի՝ հայ լինելու տեսակետի օգտին են հանդես եկել Ղ. Ինճիճյանը, Յ. Տաշյանը, Ն. Մառը, Ղ. Ալիշանը, Յ. Գաթրջյանը, Յ. Գելցերը, Ստ. Մալխասյանցը, Մ. Աբեղյանը և ուրիշներ, իսկ հույն լինելու օգտին՝ Մ. Չամչյանը, Ա. Սեն-Մարտենը, Մ. Էմինը, Ա. Գուտշմիդը, Ա. Գարագաշյանը, Ն. Ադոնցը և այլք: Փավստոս Բուզանդի՝ ասորի լինելու տեսության կողմնակիցների թիվը շատ քիչ է: Նրանցից առանձնացնենք միայն Զ. Պատկանյանին, ով այսպես է ենթադրում, քանի որ Փավստոս Բուզանդը Հայաստանը հաճախ «Թորգոմական աշխարհ» է անվանում, սակայն սա ամենևին էլ հիմնավորում չէ, քանի որ նույն ձևակերպումը կարող ենք հանդիպել թե՛ Մովսես Խորենացու մոտ և թե՛ Աստվածաշնչում:

Հենվելով այս հեղինակությունների կարծիքների վրա՝ փորձենք ինքնուրույն վերլուծություն կատարել, ինչի համար նախ պետք է դիտարկենք Փավստոս Բուզանդի՝ հույն լինելու տեսակետի կողմնակիցների փաստարկները.

1. Ղազար Փարպեցին Փավստոս Բուզանդի վերաբերյալ հետևյալ արտահայտությունն է գրում՝ «Բիւզանդացւոյ ուսելոյ», որը 19-րդ դ. 2-րդ կեսին և 20-րդ դ. սկզբին թարգմանում էին «ուսյալ բյուզանդացի»: Սակայն Ստ. Մալխասյանցն իրավացիորեն այդ թարգմանությունն ուղղում է՝ դարձնելով «Բյուզանդիայում ուսում ստացած», քանի որ հայ մատենագրության մեջ բյուզանդացիները հայտնի են «Հոռոմք» կամ «Յոյսք» ձևերով, իսկ «բյուզանդացի» եզրը որպես էթնոնիմ 5-րդ դ. չի կիրառվել:

2. Երրորդ դպրության վերջում կան արտահայտություններ, որոնցում հեղինակը երրորդ դեմքով բնութագրվում է որպես մեծ պատմագիր և հույն ժամանակագիր: Այստեղ սկսում ենք բախվել մեզ ծանոթ մի խնդրի, երբ Փավստոս

Բուզանդի աշխատանքում տեղ գտած որոշ արտահայտությունների հեղինակը խմբագիր-գրիչն է, քանզի հեղինակն իր մասին չէր կարող խոսել գովասանքով, այն էլ՝ երրորդ դեմքով:

3. Վերը նշված հայագետներից շատերը Փավստոս Բուզանդին համարում են հույն միայն այն պատճառով, որ նա հաճախ է դիմում քննադատությունների, հանդիմանությունների և նախատինքների, մինչդեռ նախատում ու խրատում է միայն սրտացավ մարդը, օրինակ՝ հայրը որդուն, այսինքն՝ վերջին հաշվով հայրենասեր մարդը:

4. Շատ դեպքերում Փավստոս Բուզանդը Հայաստանի և հայ թագավորների մասին խոսում է երրորդ դեմքով, իսկ օտար թագավորներին մեծարում՝ անվանելով օրինակ Հունաց մեծ թագավոր և այլն: Սակայն, ինչպես նկատում է Ստ. Մալխասյանցը, նա հաճախ մեծարում է նաև հայ այնպիսի գործիչների, որոնք իրենցից մեծություն չեն ներկայացնում, օրինակ՝ «մեծ թագաւորն Վարազդատ», իսկ Հայաստանի մասին նույն հաջողությամբ խոսում է նաև առաջին դեմքով՝ «եկն եհաս յերկիրս Հայոց»: Պետք է նկատենք, որ վաղմիջնադարյան հայ պատմագրությանը տիպական է թե՛ առաջին և թե՛ երրորդ դեմքով սեփական հայրենիքի մասին խոսելը, և ամենևին էլ դա տարօրինակ չէ:

Նշված կետերի կողքին առաջ են քաշում նաև այնպիսի փաստեր, թե Փավստոս Բուզանդի և 6-րդ դ. հույն պատմիչ Պրոկոպիոսի գործերում Հայաստանի մասին տեղ գտած տեղեկություններից շատերը համընկնում են: Շեշտում են նաև, թե միայն դեպքերի ժամանակակիցը, այսինքն՝ Ներսես Մեծի տեղապահ, ազգությամբ հույն Փավստոս եպիսկոպոսը կարող էր լինել այս երկի հեղինակը: Սակայն սրանք ամենևին էլ հիմնավորելի փաստարկներ չեն:

Կարելի է դիտարկել նաև այն տեսակետը, թե Փավստոս Բուզանդը կարող էր լինել մեկ ազգության ներկայացուցիչ, սակայն գրեր մեկ այլ լեզվով: Այսպես, օրինակ՝ Ղ. Ալիշանը կարծում է, թե Փավստոս Բուզանդը Հայաստանի՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրությանը

պատկանող հատվածից է, բայց գրել է հունարեն, իսկ Գ. Չարբիա-
նայանը Փավստոսին համարում է հույն, որն իբր հայերեն է գրել: Յե-
տաքթի լինելով հանդերձ՝ այս տեսակետները հիմնազուրկ են:

Առավել համոզիչ են Փավստոս Բուզանդի՝ հայ լինելու օգտին
փաստարկները.

1. Արդեն քննել ենք Փավստոսի՝ հույն լինելու տեսա-
կետի կողմնակիցների փաստարկները, որոնցից և ոչ մեկը չի
դիմանում քննությանը, ուստի նրա՝ հայ լինելու մասին տեսա-
կետը կասկածի տեղիք չպետք է տա:

2. Փավստոս Բուզանդի լեզուն ոսկեդենիկ գրաբարն
է, սակայն տեղ-տեղ նկատվում են ռամկաբանություններ,
կրկնաբանություններ, կուտակություններ, որոնք, սակայն, ժո-
ղովրդական-ոճական լեզվի շրջանակներում են: Թարգմանիչը
սովորաբար ռամկաբանություններով չի թարգմանում:

3. Ինչպես նկատել է Ստ. Մալխասյանցը, Փավստոս
Բուզանդի երկում կան պարզ (գուգազ, մլթալ ևն) և բարդ
(երախտապարզև, բանսերթունկ ևն) բառեր, որոնք միայն նրա
մոտ են հանդիպում, այն էլ՝ ընդամենը մեկ անգամ: Արդյոք 5-
րդ դարի թարգմանիչը կարո՞ղ էր նման բառեր գործածել:

4. Նրա երկում տեղ են գտել ժողովրդական ավանդու-
թյուններ, որոնք գրի են առնված ժողովրդական ձևով, ինչն
ազգությամբ հույնը չէր կարող անել:

5. Փավստոս Բուզանդը հռոմեական կայսրերի մասին
խոսելիս չգիտի նրանց անունը: Նա ճանաչում է միայն Վաղե-
սին, այն էլ՝ սխալ ժամանակագրությամբ: Նա խոսում է Փլա-
վիոս Կլավդիոս Կոստանդին Բ-ի (337-340 թթ.), Փլավիոս
Կլավդիոս Յուլիանոս Ուրացողի (361-363 թթ.), Փլավիոս
Գրացիանոսի (Յռոմեական կայսրության արևմուտքում՝ 367-
383 թթ.), Փլավիոս Թեոդոսիոս Ա Մեծի (379-395 թթ.) մասին,
սակայն չգիտի նրանց անունները: Ինչպե՞ս կարող էր դեպքե-
րին ժամանակակից հույն մտավորականը կամ բարձրաստի-
ճան հոգևորականը, այն էլ այն մարդը (Փավստոս եպիսկո-
պոս), որին վերագրում են Փավստոս Բուզանդի անձի համա-

պատասխանությունը, չիմանալ Յոնմեական աշխարհակալ կայսրության միապետի անունը:

6. Վերջապես, ապացուցելով այն, որ Փավստոս Բուզանդը 5-րդ դարի մատենագիր է, այլ ոչ թե 4-րդ դարի, անմիջապես մոռացության կմատնենք նրա՝ հույն լինելու տեսակետը, քանի որ հայոց գրերն արդեն ստեղծված էին: Այս փաստը ապացուցելու համար առանձնացնենք մի քանի փաստեր.

I. Փավստոսի երկում ժամանակագրությունը գրեթե բացակայում է, ինչի մասին քննողի աչքով դեռևս 5-րդ դ. վերջին նկատել է մեծն Մովսես Խորենացին: Ինչպե՞ս կարող է դեպքերին ժամանակակից հեղինակը խառնել դեպքերի ժամանակագրական հերթականությունը: Ինչպե՞ս կարող է տարիների քանակը նշելիս թույլ տալ կոպիտ սխալներ: Ինչպե՞ս կարող է չհիշել, թե երբ, քանի տարի իշխեց ու երբ մահացավ այս կամ այն թագավորը: Իհարկե նա երբեմն նշում է որոշ դեպքերի հետ կապված տարիների քանակը, բայց ակնհայտորեն սխալվում է: Դիտարկենք նման մի օրինակ Արշակ Բ-ի թագավորության 18-ամյա շրջանում՝ 350-368 թթ.: Փավստոս Բուզանդը նշում է, թե Ներսես Մեծը (կթղ. 353-373 թթ.) աքսորում եղել է 9 տարի (կամ ամիս), այնուհետև Արշակի՝ հռոմեացիների նկատմամբ հաղթանակից հետո Շապուհը 8 տարի հակամարտության մեջ չի մտել Արշակի հետ, այնուհետև նրանք 30 տարի պատերազմել են միմյանց միջև: Այս տարիների գումարը ստացվում է 47 (39) տարի, ինչն անհնարին է Արշակի թագավորության ընթացքում:

II. Բուզանդի երկում խոսվում է դեպքերի մասին, որոնք իբր կանխատեսվում էին, սակայն իրականում արդեն եղել էին: Այսպես, օրինակ՝ Փավստոս Բուզանդը մեջբերում է Ներսես Մեծի անեծքը Արշակունյաց հարստության ապագա կործանման մասին, խոսում է Յուսիկի (կթղ. 341-347 թթ.) որդիների կողմից լուսավորության տարածման մասին և այլն: Ստ. Մալխասյանցը կարծում է, թե հեղինակն այս

դեպքերի մասին խոսում է ականատեսի աչքով, այսինքն՝ Նա տեսել է Արշակունյաց դինաստիայի անկումը, տեսել Լուսավորական, այսինքն՝ Թարգմանչաց շարժումը, որի առաջնորդներից մեկը Հուսիկի սերունդներից Սահակ Ա Պարթև կաթողիկոսն (կթղ. 387-439 թթ.) էր:

III. Փավստոս Բուզանդն օգտվել է հայերեն աղբյուրներից: Սա ընդունում են և՛ Ստ. Մալխասյանցը, և՛ Մ. Աբեղյանը: Առաջինը նկատում է, որ Փավստոսի՝ Աստվածաշնչից կատարած մեջբերումները նույնությամբ համապատասխանում են 5-րդ դարի՝ հայերեն «թագուհի թարգմանութեանց» տարբերակին, որը կատարվել է 430-ական թթ.: Նա նաև նկատում է հայերեն ժամագրքից և ս. Բարսեղի՝ այժմ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցում գործածությունից դուրս մնացած Պատարագամատույցից (5-րդ դ.) կատարված մեջբերումների նույնությունը: Իսկ Մ. Աբեղյանը նկատում է, որ Փավստոս Բուզանդը որոշակի կրճատումներով, բայց գրեթե նույնությամբ վերցրել-գրել է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկից որոշ հատվածներ: Նրանք նկատում են նաև, որ Փավստոսը ծանոթ է Ազաթանգեղոսի երկին, ս. Թադեոս առաքյալի՝ 460-ական թթ. երկրորդ կեսին գրված վկայաբանությանը, իսկ իր երկին էլ ծանոթ է Մովսես Խորենացին, ուստի «Բուզանդարան»-ը գրվել է հավանաբար 470-ական թթ.:

Բուզանդը սիրում է իր պետությունը, զորքը, եկեղեցին: Նա պետականության ջատագովն է, հայ Արշակունիներին տեղաբնիկ է անվանում, պարսավում է դավաճաններին, թշնամու ներխուժման պատճառ է համարում արքայի բացակայությունը երկրից: Նա անհաջողությունները միշտ կապում է դավաճանության և անմիաբանության հետ: Մ. Աբեղյանը և Ստ. Մալխասյանցը Փավստոսին համարում են Մեսրոպ Մաշտոցի ավագ աշակերտներից մեկը, որը, սակայն, արտասահմանում ուսում չի ստացել, այլ ուսանել է տեղում: Նա հավանաբար կրոնավոր է, քանի որ չափազանց կրոնասեր է և Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցու ջերմ պաշտպանն է (հույնը դժվար թե

Հայ եկեղեցու ջերմ ջատագով լինելը): Ստ. Մալխասյանցը Փավստոս Բուզանդի բնութագրական հատկանիշներից է համարել բարեպաշտությունը, միամտությունը, հրաշքներին հավատալը, դյուրահավատությունը: Այստեղ, սակայն, պետք է փոքր-ինչ զգուշություն ցուցաբերել, քանի որ Փավստոսի երկում, ամենայն հավանականությամբ, գործ ունենք աստվածաբանական բացատրություն ունեցող կերպարների հետ: Երկում հստակ առանձնացված են 3 ընդհանրական (Արշակունի արքաներ, Մամիկոնյան սպարապետներ և ս. Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի կաթողիկոսներ) և բազմաթիվ դիպվածային (Հայր մարդպետ, Հովհան եպիսկոպոս և ուրիշներ) կերպարներ: Հաշվի առնելով 5-րդ դարի Քրիստոնեական Արևելքի գրավոր մշակույթի այն առանձնահատկությունը, որ ցանկացած բնույթի երկում առաջ էին քաշվում աստվածաբանական ընկալումները հաստատող իրական կերպարներ, ուստի, մեր կարծիքով, վերը նշված կերպարների թվում Փավստոս Բուզանդը Մամիկոնյանների կերպարի մեջ ներկայացնում է քրիստոնեական ուղուց երբեք չշեղվող, իսկ Արշակունի արքաների պարագայում՝ փորձություններին պարպերաբար տեղիք տվող, սակայն ապաշխարող անհատի: Հետաքրքիր է, որ կաթողիկոսի պարագայում տեղ է գտել ոչ միայն հաստատուն անհատի, այլև ուրիշներին փորձություններից և մեղքերից զերծ պահողի, այսինքն՝ ճշմարիտ հոգևորականի կերպարը:

«Բուզանդ» անվան բացատրությունը: Ի վերջո, ո՞ր տարբերակն է ճիշտ՝ Փավստոս Բուզանդ, թե՞ Բյուզանդ: Այս հարցում հակված ենք նախապատվությունը տալ Ստ. Մալխասյանցի բացատրությանը: Նա գտնում է, որ «Բուզանդ»-ը մականուն է, որը բաղկացած է «բու» (*սանսկրիտ` bhu, bhav, իրանական` bu, bav, սլավոնական` бѹ, бѹг (бѹтъ), ալիսինքն` լինել, գոյություն ունենալ*) և «զանդ» (*բացատրություն, մեկնություն*) հնդեվրոպական արմատներից և նշանակում է «եղելությունների, զրույցների մեկնիչ»: Նույն կերպ նա բացատրում է «Բուզանդարան պատմութիւնք» վերնագրի իմաստը՝ «Բուզանդի՝ պատմությունների ժողովածու»:

«Բուզանդարան»-ի էությունը: Ինչպես արդեն վերը նշեցինք, Բուզանդի երկը հագեցած է ռամկաբանություններով և վիպական-

գրուցային տարրերով: Սա թույլ է տալիս ենթադրել, թե Փավստոսը հայոց պատմության մեջ մեզ հայտնի առաջին բանահավաքն է: Նա հավանաբար շրջել է երկրով մեկ, գրի առել նախորդ դարի իրադարձությունները այնպես, ինչպես պատմել են ծերունիները և գուսամները: Նա խոր աստվածաբանի և բանահավաքի կերպարների միավորում է: Նա շարադրել է վիպականացված պատմություն, որն իրենից ներկայացնում է նախևառաջ պատմագիտական մեծ արժեք, այնուհետև՝ վիպական գրույցների և պատմվածքների մի ամբողջ շտեմարան: Երկի շուրջ մեկ երրորդ մասը սրբերի վարքագրություններ (օրինակ՝ Յակոբ Մծբնա հայրապետի վարքը) և տեսիլներ են: Երկում տեղ են գտել նաև Ներսես Մեծին վերագրվող աղոթքներ: Փավստոսի երկը ժողովրդական ստեղծագործությունների ամբողջություն դիտարկելով՝ Ն. Ակիլյանը («Երգ Տռփանացն Տիրիթայ») և Մ. Աբեղյանը նույնիսկ փորձել են «Բուզանդարան»-ը տողատել, չափական ձևերի վերածել, ինչպես «Սասնա ծռեր»-ի պատումները, սակայն դրանք դժվար թե կարելի է հաջողված համարել:

Այստեղ մեկ անգամ ևս ցանկանում ենք շեշտել, որ, մեր կարծիքով, Փավստոսի երկի պատմագրական և վիպական տարրերի կողքին առկա է աստվածաբանական տարրը, ուստի անհրաժեշտ է այդ ուղղությամբ ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրություն կատարել, ինչն առանձին հոդվածի թեմա է:

«Բուզանդարան»-ի վիպական տարրերը. «Պարսից պատերազմ»: Պատմագիտական տեսանկյունից Փավստոսի երկում անչափ կարևորվում են կաթողիկոսներին (ս. Ներսես Ա Մեծ, Աղբիանոսյան Շահակ Ա Մանազկերտցի), Արշակունի թագավորներին և Մամիկոնյան նախարարական տանը, ինչպես նաև Աշտիշատի ժողովի ընդունած որոշումներին, արքունական և հոգևոր աստիճանակարգությանը, աշխարհագրական բնութագրին վերաբերող տեղեկությունները: Պատմագիտության համար աղբյուրագիտական արժեքից գատ կարևորվում են երկի վիպական տարրերը հանդիսացող «Խոսրով և Վաչե», «Արշակ և Շապուհ» և այլ գրույցները: Ընդհանուր առմամբ՝ «Բուզանդարան»-ում տեղ գտած գրույցները կազմում են «Պարսից

պատերազմ» ժողովրդական վեպի կամ «Նախաեպոսի» հիմնական մասը:

«Պարսից պատերազմ» վեպը սկսել է ձևավորվել հավանաբար արդեն 3-րդ դարից: Ո՞րոնք էին նրա առաջացման պատճառները: Այս հարցի պատասխանն ստանալու համար դիմենք 3-5-րդ դարերի պատմական անցքերի վերհանմանը: 226 թ. Պարսկաստանում տեղի է ունենում պետական հեղաշրջում, և Արշակունյաց արքայատոհմի ավագ ճյուղը տապալվում է: Իշխանության եկած Նոր՝ Սասանյան արքայատոհմը սկզբիցևեթ թշնամաբար է տրամադրվում Հայաստանի նկատմամբ՝ հաշվի առնելով Հայաստանում Արշակունիների երկրորդ ճյուղի ժառանգական գահակալության հանգամանքը, և 3-րդ դարն անցնում է հայ-պարսկական անվերջ պատերազմների մթնոլորտում: Պատերազմներին հաճախ միջամտում էր Հռոմեական կայսրությունը՝ հոգուտ Հայաստանի:

Փաստորեն, 3-5-րդ դարերը հայ-պարսկական անվերջ բախումների շրջան էր, ինչը չէր կարող անմասն մնալ հայ ազգի ընդհանրական գաղափարներից և մտավորականության մտահոգությունից: Այս պատմական անցքերը խոր հետք թողեցին հայ ազգի մտածողության վրա՝ հիմք հանդիսանալով «Պարսից պատերազմ»-ի ստեղծման գաղափարի համար: Չէ՞ որ յուրաքանչյուր ստեղծագործության ստեղծման վրա պարտադիր ազդեցություն է թողնում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը, հատկապես՝ վերջինիս շրջանակներում գերիշխող աշխարհայացքը և առհասարակ մտածողությունը:

«Պարսից պատերազմ»-ը տեղ է գտել հիմնականում Ագաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի, առանձին մասեր էլ՝ Սեբեոսի (7-րդ դ.), Մովսես Կաղանկատվացու (7-րդ դ.), Հովհան Մամիկոնյանի (7-րդ դ.) և Ստեփանոս Օրբելյանի (13-րդ դ. - 1305 թ.) երկերում:

Այսպիսով, Փավստոս Բուզանդի երկն իր պատմագրական, վիպական և աստվածաբանական տարրերով հանդիսանում է հայկական վաղմիջնադարյան մատենագրության կարևոր գոհարներից մեկը:

Սկզբնաղբյուրներ և գրականություն

1. **Ագաթանգեղոս**, Պատմութիւն Յայոց, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, Երևան, 1983:
2. **Ղազար Փարպեցի**, Յայոց պատմություն և թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, աշխ. Բ. Ուլուբաբյանի, Երևան, 1982:
3. **Մովսես Խորենացի**, Յայոց պատմություն, աշխ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940:
4. **Փավստոս Բուզանդ**, Պատմություն հայոց, բնագիրը՝ Զ. Պատկանյանի, թարգմ.՝ Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1987:
5. **Աբեղյան Մ.**, Յայոց հին գրականության պատմություն, գ. Ա, Երևան, 1944:
6. **Բաբայան Լ.**, Դրվագներ Յայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմության (V-VIII դարեր), Երևան, 1977:
7. **Մալխասյանց Ստ.**, Ներածություն (Փավստոս Բուզանդի «Պատմություն հայոց» երկի հրատարակության), Երևան, 1968, էջ 5-61:
8. **Մալխասյանց Ստ.**, Ներշապուհ «Ռմբոսեան» և «Բուզանդարան» պատմութիւնք բառերի մեկնությունը, «Տեղեկագիր ՅՍՍՌ ԳԱ. Յաս. գիտ.», 1947, թ. 4, էջ 91-93:

“История Армении” Павстоса Бузанда (V век), - Павстос Бузанд – летописец Золотого века армянской культуры. Его работа “История Армении” является одним из важнейших источников для изучения истории Армении и соседних государств в IV веке. Работа Бузанда содержит также и элементы теологического произведения, что предстоит стать предметом для будущих исследований.

“History of Armenia” by Pavstos Buzand (the 5th century), - Pavstos Buzand is a historian of the Golden Age of the Armenian culture. His work “History of Armenia” is one of the most important sources for studying the history of Armenia and neighbouring countries in the 4th century. The work also contains a few theological elements that should be studied by scholars.

«Շողակն Արարատյան», 2009, թ. 16, 18, 20, 23, 2010, թ. 2

ՀԱԿՈՒՔ ԿԱՐՆԵՑՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Պատմիչ-ժամանակագիր և աշխարհագետ Հակոբ Կարնեցին 17-րդ դ. հայ պատմագրության ականավոր ներկայացուցիչներից մեկն է: Նրա անձը և պատմագիտական ժառանգությունը գրավել է 20-րդ դ. ականավոր մտավորականներ Կարապետ Կոստանյանցի, Վազգեն Հակոբյանի և այլոց ուշադրությունը, սակայն նրանք հիմնականում բավարարվել են Հակոբ Կարնեցու աշխատանքները հրատարակելու գործով: Փաստորեն, նրա կյանքի, գործունեության և պատմագիտական ժառանգության ամբողջական վերլուծությունն ընդգրկող ուսումնասիրություններ 20-րդ դ. չեն հրատարակվել:

Վերջին տարիներին մեծապես աճել է հետաքրքրությունը Հակոբ Կարնեցու կյանքի և աշխատանքների նկատմամբ: 2009-2010 թթ. հրատարակվել են նրան ամռնչվող 3 հոդվածներ¹ և 1 մենագրություն²: Ի վերջո, ի՞նչն է ստիպում հայ պատմագիտական շրջանակներին վերստին հայացք գցել 17-րդ դ. այս վանականի գործունեությանը: Չէ՞ որ նույն 17-րդ դ. մեր պատմագրության մեջ փայլել են այնպիսի պատմիչներ, ինչպիսիք են Առաքել Դավրիժեցին, Չափարիա Զանաբեռցին և ուրիշներ: Այս հարցի պատասխանն ստանալու նպատակով նախևառաջ ծանոթանանք Կարնեցու կենսագրությանը, ինչը խորապես կմեծացնի մեր վստահությունը նրա անձի և մատենագրական ժառանգության նկատմամբ:

¹ Տե՛ս **Ամիրյան Մ., Ալեքսանյան Լ.**, Հակոբ Կարնեցին և Կարին քաղաքի չորս նշանավոր վանքերը, «Ժամանակակից մարտահրավերներ. միջբուհական երիտասարդական գիտաժողովի կյուրթեր», Երևան, 2010, էջ 98-106: **Տ. Մաղաքիա աբղ. Ամիրյան**, Հակոբ Կարնեցու կյանքն ու մատենագրական ժառանգությունը, «Էջմիածին», 2010, թ. Գ, էջ 148-152: **Մալխասյան Մ.**, Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկը՝ պատմաաշխարհագրական հետազոտությունների սկզբնաղբյուր (վարչաբաղաբական և ժողովրդագրական ուսումնասիրություն), «Էջմիածին», 2010, թ. Է, էջ 110-125:

² Տե՛ս **Նույնի** Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկը՝ որպես պատմաաշխարհագրական հետազոտությունների աղբյուր (Էրզրումի նահանգը 17-րդ դարում), Էջմիածին, 2009:

Հակոբ Կարնեցին ծնվել է 1618 թ. փետրվարին, Կարինում¹: Իր իսկ կողմից հիշատակվում են հոր և մոր անունները՝ Տեր Գևորգ և Մանանա: Ունեցել է 2 ավագ եղբայր՝ Մելքոն և Մաղաթիա, որոնք անվանի վաճառականներ են եղել²:

1641 թ. Հակոբ Կարնեցին Էջմիածնում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Փիլիպպոս Ա Աղբակեցու (կթղ. 1632-1655 թթ.) կողմից ձեռնադրվել է քահանա³, ապա հոգևոր ծառայության անցել հայրենի Կարին (Երզրում, Արզրում) քաղաքի հայոց Սիաբան Ս. Աստվածածին եկեղեցում: Այնուհետև Տեր Հակոբի կյանքից մեզ գրեթե ոչինչ հայտնի չէ: Սիայն իր իսկ միջանկյալ վկայությունից իմանում ենք, որ 1662 թ. նա դեռևս քահանա էր Երզրումում⁴: Բացի այդ՝ 1666 թ. Կարնո Մուտուռուկու վանքում գրված Ավետարանում Սամուել գրիչը վկայում է. «Գրեցաւ... ի քաղաքն Կարնո... և առաջնորդ սուրբ ուխտիս Սարգիս վարդապետ և տեղապահ սորին քաջ և իմաստասերք Յակոբ րաբունապետն և Պետրոս վարդապետ...»⁵: Այս Յակոբ րաբունապետը հավանաբար հենց Հակոբ Կարնեցին է: Սամուել գրիչի հաղորդած այս տեղեկությունը մասամբ հաստատվում է հենց Հակոբ Կարնեցու կողմից. «...ի ... առաջնորդութեան Կարնոյ քաղաքիս Սարգիս վարդապետին»⁶: Սա հավանաբար Սամուել գրիչի հիշատակած նույն Սարգիս վարդապետն է, ուստի Հակոբն էլ կարող է նույնը լինել⁷:

Հակոբ Կարնեցու գրչին են պատկանում «Ժամանակագրութիւն» և «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկերը⁸: «Ժամանակագրութիւն»-ն

¹ «Մանր Ժամանակագրություններ 13-18-րդ դդ.», կազմող՝ Վ. Հակոբյան, հ. 1, Երևան, 1951, էջ 240:

² Նույն տեղում, էջ 248:

³ Նույն տեղում, էջ 242, 248:

⁴ **Յակովբ Կարնեցի**, Տեղագիր Վերին Հայոց, իմբ.՝ Կ. Կոստանեանց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 35-36:

⁵ «Մանր Ժամանակագրություններ 13-18-րդ դդ.», կազմող՝ Վ. Հակոբյան, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 542:

⁶ **Յակովբ Կարնեցի**, էջ 60-61:

⁷ **Մալխասյան Մ.**, Երզրումի նահանգը 17-րդ դ., էջ 11-12:

⁸ Ըստ Հ. Աճառյանի՝ Հակոբ Կարնեցու գրչին է պատկանում նաև «Երգ երգոց»-ի մի մեկուսություն (**Աճառյան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 9, Երևան, 1946, էջ 511), սակայն, ինչպես կարծում է Տ. Մաղաթիա արք. Ամիրյանը, Աճառյանը սխալվել է, քանի որ այդ մեկ-

ընդգրկում է 1482-1672 թթ. Հայաստանում կատարված կարևոր իրադարձությունները:

Հակոբ Կարնեցու երկերը շարադրված են ընտիր գրաբարով:

17-րդ դ. կեսերի ձեռագրերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ նա նաև ձեռագրեր է ընդօրինակել: Վ. Հակոբյանը նկատում է, որ Մատենադարանի ձեռագրերից մեկի (N 6485, ժողովածու, գրիչը՝ Հակոբ երեց, ժամանակը՝ 1635-39 թթ., վայրը՝ Կարին) գրիչ Հակոբ երեցը մեզ քաջ հայտնի Հակոբ Կարնեցին է. «...գտառապեալ գրողս զանպիտան Յակոբս, որ եմ մեղաւք ի լի և եմ Արզրումցի թվին ՌՁԸ (1639 թ. – Մ. Մ.) գրեցի ի դուռն սուրբ Աստուածածնի, որք հանդիպիք այսմ գրգի (իմա՛ գրքի) իմաստութեան ժողովողի կարողալով կամ աւրինակի յիշման առէք զիս ի կարգի, լի և առատ տուք զողորմի ընդ նմին և զհայրն իմ՝ զտեր Գեորգն, զի յոյժ առաւել սեր ունէր այս գրոցս ինդրեաց և ես գրեցի և դուք յիշոխք յիշեալ լիջիք ի Զրիստոսէ. ամէն»¹:

Հակոբ Կարնեցու՝ ձեռագրեր ընդօրինակելու օգտին են խոսում նաև այլ ձեռագրեր (N 233, N 404, N 1799, N 6201, N 6353)², որոնցում նշվում է Հակոբ երեց անունով մեկը (Կարին քաղաքի Ս. Աստվածածին վանքում)՝ որպես ձեռագրի գրիչ, նորոգող կամ ստացող: Դրանցից մեկում նույնիսկ հստակորեն նշվում են նրա հոր և մոր անունները՝ Տեր Գևորգ և Մանանա:

Նրա կրթության մասին հստակորեն հայտնի չէ, սակայն որոշակի ենթադրություններ ենք կատարում՝ հենվելով իր իսկ անուղղակի վկայությունների վրա: Ըստ «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկի՝ աշակերտել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Մինաս Ա Սսեցի (Կարնեցի) Զացախ (Թացախ) կաթողիկոսին³ (կթղ. 1621-1632 թթ.⁴): Դա եղել է հավանաբար մինչև 1632 թ., քանի որ, ըստ Հակոբ Կարնեցու, հենց

նության հեղինակը 18-րդ դ. 2-րդ կեսին ապրած Հակոբ վարդապետ Կարնեցին է (Տ. Մադաթիա աբղ. Ամիրյան, էջ 152):

¹ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 542:

² «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1641 – 1660 թթ.)», խմբ.՝ Վ. Հակոբյան, հ. 3, Երևան, 1984, էջ 466:

³ **Յակովբ Կարնեցի**, էջ 12:

⁴ «Զրիստոսյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 470:

այդ թվականին է մահացել Միևս կաթողիկոսը: Իր հոր կենսագրականի մեջ («Ժամանակագրության» հետ է տրվում) էլ Տեր Յակոբը գրում է, որ ստացել է ժամանակի աստվածաբանական բարձր կրթություն¹: Նա նաև քաջածանոթ է եղել հայկական մատենագրությանը, անգամ նշում է հայ մատենագիրներից շատերին որպես իր համար սկզբնաղբյուր՝ Մովսես Խորենացի, Ներսես Շնորհալի, Կիրակոս Գանձակեցի, Յովհաննես Թլկուրանցի: Նրան ծանոթ է նաև Արիստոտելը: Կարնեցու աշխատանքից կարելի է հաստատապես պնդել, որ նա քաջածանոթ է եղել հատկապես Աստվածաշնչին և Հայաստանի աշխարհագրությանը²:

Յակոբ Կարնեցին մահացել է, հավանաբար, Կարինում և այնտեղ էլ թաղվել: Այս ենթադրությունը հաստատող անմիջական վկայություն չկա, բայց մեզ հայտնի է, որ նա հայրենի քաղաքից հետո ուրիշ տեղ հոգևոր ծառայության չի նշանակվել, հետևաբար Կարնո Ս. Աստվածածին վանքի միաբանը պետք է մահանար և թաղվեր Կարինում, հավանաբար, հենց վանքի մոտ: Յակոբ Կարնեցու մահվան տարեթիվը ևս անհայտ է, սակայն կարելի է ենթադրել, որ նա մահացել է 1672 թ.-ից հետո, քանի որ իր «Ժամանակագրության» մեջ վերջին անգամ նա հիշատակում է 1672 թ. տեղի ունեցած մի դեպք: Իսկ թե կոնկրետ երբ է մահացել Տեր Յակոբ քահանա Կարնեցին, հնարավոր չէ ասել³:

Յակոբ Կարնեցին իր «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկում նկարագրել է դեպքեր, որոնք ընդգրկում են հիմնականում 1622-1662 թթ.: Թեև նրա գործը ըստ էության Երզրումի նահանգի տեղագրական նկարագրություն է, սակայն նա անդրադարձել է նաև պատմական հետաքրքիր իրադարձություններին, մասնավորապես՝ 1586-1639 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմներին: Յակոբ Կարնեցին իր երկում ներկայացրել է նաև Երզրում քաղաքի⁴ և ողջ Եյալեթի նշանավոր վանքերն ու սրբատեղիները⁵, բնակչության էթնիկական կազմը,

¹ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 248:

² Մալխասյան Մ., Երզրումի նահանգը 17-րդ դ., էջ 13-14:

³ Նույն տեղում, էջ 14:

⁴ Տե՛ս Ամիրյան Մ., Ալեքսանյան Լ., էջ 98-106:

⁵ Տե՛ս Մալխասյան Մ., Երզրումի նահանգը 17-րդ դ., էջ 29-46:

կենցաղային պայմանները, տնտեսական զբաղմունքները, վաճառականության նկարագիրը, փաշաների գործունեությունը, դատավարության գործընթացը և այլն:

Ըստ Զակոբ Կարնեցու՝ իր եղբայր Մաղաթիան և Էրզրումի քահանաներն ու սարկավազներն են իրեն խնդրել գրել «Տեղագիր»-ը. «...յոյժ թախանձեցին և ես զինդիրս նոցա կատարեցի»¹:

Զակոբ Կարնեցու աշխատանքներում տեղ գտած անուղղակի վկայությունների շնորհիվ կարող ենք պարզել նաև նրա «Տեղագիր» շարադրման տարեթիվը: Նախ նա նշում է, որ թուրքերը պաշարել էին Կրետեի Կանդիա բերդաքաղաքը, բայց գրավման (1669 թ. սեպտեմբեր) մասին չի նշում, այսինքն՝ երկը գրվել է մինչև 1669 թ.: Իսկ թե կոնկրետ երբ է գրվել «Տեղագիր»-ը, պարզում ենք մեզ հասած տարբերակներից մեկում պահված հետևյալ հիշատակարանից, որը գտնվում է աշխատության բուն նյութի մեջ. «*Գրեցաւ պատմութիւնս ի քաղաքս Արզրում ձեռամբ բազմամեղ Յակոբա ի թվականիս մերոյ ՌՃԺԷ*»: Ուստի այն գրվել է 1668 թ., և հավանաբար հիշատակվող Զակոբն էլ նույն Զակոբ Կարնեցին է²:

«Տեղագիր»-ը առաջին անգամ տպագրվել է 1903 թ., Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարանում՝ նշանավոր հայագետ և մանկավարժ, այդ ժամանակ Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ Կ. Կոստանյան(ց)ի (1853-1920 թթ.) խմբագրությամբ: «Տեղագիր»-ը թարգմանվել է նաև ֆրանսերեն: Տպագրվել է նաև Վ. Զակոբյանի խմբագրած «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.» ժողովածուի երկրորդ հատորում:

Զակոբ Կարնեցին իր «Տեղագիր Վերին Զայոց» երկը վերնագրել է ըստ պատմական Մեծ Զայքի Բարձր Զայք նահանգի անվան, սակայն Վ. Զակոբյանը երկի անվանումը ևս վիճարկության է ենթարկում: Կ. Կոստանյանցն իր ձեռքի տակ եղած բնագրի մասին հետևյալ մեկնաբանությունն է թողել. «*Մեր սեփական մատենադարանի կորստեան մատնուած ձեռագիրներից մէկն էր «Վարք Ս. Յովհաննու Ոսկեբերանի»*. *Նորա վերջում այլ զրչով կցուած էր սոյն նկարագիրը, որ*

¹ Զակովբ Կարնեցի, էջ 53:

² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 584, ծանոթ. 27:

բառացի արտագրել ենք՝ բացառությամբ մի քանի երեսների, որոնք իբրև շատ ծանօթ նիւթի կրկնությունն այն ժամանակ բաց թողինք: Վերնագիրը «Բանս Է ԳՎերին Յայոց ի Յակոբ երիցուն» կցուած էր անմիջապէս վերջին յիշատակարանին, որը գրել էր 1438 թուին Աւգսենտ (իմս՝ Օգսենտ) արեղայն. գրչութիւնների տարբերութիւնը ցոյց է տալիս, որ այլ ոմն է գրել այդ շարայարութիւնը, որը նիւթով էլ տարբեր է»¹: Երկի անվանման այլ տեսակետի ենք հանգում, երբ համադրում ու համեմատում ենք այս աշխատության առկա 4 ընդօրինակությունները, որոնք պահվում են Մատենադարանի հետևյալ ձեռագրերում.

1. N 2995 (Թարոզգիրք, գրիչները՝ Մինաս երեց, Մելքոն, վայրը՝ Բայազետ, ընդօրինակվել է 1752 թ. (էջ 130 ա), Յակոբ Կարնեցուց ընդօրինակված հատվածը՝ էջ 112 բ - 128 ա):
2. N 4542 (Յակոբ Կարնեցի, «Տեղագիր», գրիչը՝ Աբրահամ արեղա, վայրը՝ Կարմիր վանք, ընդօրինակվել է 1826 թ., 1756 թ. մի ընդօրինակությունից (էջ 35 ա), Յակոբ Կարնեցուց ընդօրինակված հատվածը՝ էջ 1 ա - 38 բ):
3. N 6483 (Ժողովածու, գրիչը՝ Բաղդասար երեց, վայրը՝ Կարին, ընդօրինակվել է 1757 թ. (էջ 275 ա), Յակոբ Կարնեցուց ընդօրինակված հատվածը՝ էջ 255 ա - 278 ա):
4. N 8184 (ընդօրինակվել է 17-րդ դ. վերջին կամ 18-րդ դ., Յակոբ Կարնեցուց ընդօրինակված հատվածը՝ էջ 13 ա - 48 բ)²:

Ըստ համանմանության՝ առաջին (N 2995) և չորրորդ (N 8184) ձեռագրերը կազմում են մի առանձին խումբ, երրորդ (N 6483) ձեռագիրը և Կ. Կոստանյանցի ձեռքի տակ եղած տարբերակը՝ մեկ այլ խումբ, իսկ երկրորդ ընդօրինակությունը (N 4542) զգալիորեն տարբերվում է մյուսներից: Այստեղ առկա են ինչ-ինչ փաստեր, որոնք բա-

¹ **Յակովբ Կարնեցի**, էջ 62, ծանոթ. 1:

² Այս ձեռագրերը համեմատական տարբերակով հրատարակվել են Վ. Յակոբյանի կողմից՝ «Մանր ժամանակագրություններ»-ի երկրորդ հատորում, որտեղից էլ վերցրել ենք դրանց մասին տվյալները:

ցակայում են մյուս բոլոր օրինակներում:

Վերը նշված տարբերակներից ոչ մեկը վերնագրված չէ այնպես, ինչպես Կ. Կոստանյանցի հրատարակած տարբերակը: Ըստ Վ. Յակոբյանի՝ հրատարակության բնագրի խորագիրը, հավանաբար, ավելացվել է հետագայում որևէ գրչի կողմից: Կարելի է ենթադրել, որ այդ տարբերակի առաջին էջը կորել է, քանի որ այստեղ բացակայում է Կարինի հիմնադրման մասին Մովսես Խորենացուց վերցված հատվածը: Ըստ Վ. Յակոբյանի՝ աշխատության իրական խորագիրը, հավանաբար, այսպես է. *«Շինուած Կարնոյ քաղաքի, որ կոչեցաւ Թեուդուպօլիս, որ այժմ Արզրում վերածայնիալ (իմա՝ վերածայնեալ) կոչի»*, որը վերցված է Մովսես Խորենացուց¹:

Յետաքրքիր է, որ Կ. Կոստանյանցի հրատարակած տարբերակի վերջում խոսվում է 1653 թ. Կարինի Միաբան Ս. Աստվածածին եկեղեցու իրերը գողանալու պատմության մասին, մինչդեռ այն որևէ իմաստային կապ չունի «Տեղագիր»-«Շինուած»-ի հետ: Եվ, իսկապես, կարելի է ենթադրել, որ դա առանձին պատմություն է, առանձին երկ: Այս փաստի օգտին է խոսում նաև այն, որ այդ վերջնահատվածն առկա է Մատենադարանի միայն N 2995 և N 6483 ձեռագրերում: Բացի այդ, և՛ «Տեղագիր»-«Շինուած»-ի, և՛ թալանի պատմության վերջում Յակոբ Կարնեցին խոսում է աշխատանքը եզրափակելու մասին, այսինքն՝ նա իր խնդիրը կատարել-վերջացրել է. *«...և ես զխնդիրս նոցա կատարեցի...»*² («Տեղագիր»-«Շինուած»-ի վերջնամասում), *«...որ զայս փոքրիկ պատմութիւնս արարեալ գրեցի ի զգուշութիւն ասպագայիցն եղբարցն մերոց»*³ (Կարնո եկեղեցու թալանի պատմության վերջնամասում):

Վիճահարույց դրվագների առկայությունն էլ ավելի է մեծացնում Յակոբ Կարնեցու պատմագիտական ժառանգության արժեքը: Փաստորեն, Յակոբ Կարնեցին հեղինակել է մի քանի աշխատանքներ, որոնցից առավել արժեքավորն աղբյուրագիտական տեսանկյունից,

¹ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, Յայոց պատմություն, թարգմ.՝ Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1961:

² **Յակովբ Կարնեցի**, էջ 53:

³ Նույն տեղում, էջ 60:

անկասկած, «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկն է: Այն անգլահատելի սկզբնաղբյուր է հանդիսանում՝ 17-րդ դ. Երզրումի Էյալեթի վարչատարածքային բաժանման և բնակչության էթնիկական պատկերն ստանալու համար¹:

Այսպիսով, Հակոբ Կարնեցու պատմագիտական ժառանգության աղբյուրագիտական չափազանց մեծ արժեքը պատճառ է դարձել վերջին տարիներին Նրա անձի և հեղինակած աշխատանքների նկատմամբ հետաքրքրության աճին: Նրա «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկն իրավամբ կարող է համարվել Հայաստանի պատմական աշխարհագրության աղբյուրագիտական կարևոր սյուներից մեկը:

О некоторых проблемах жизни и летописного наследия Акопа Карнеци, - Акоп Карнеци – армянский летописец XVII века. Он родился в 1618 году в Карине (ныне - Эрзурум), получил начальное образование в родном городе, затем в 1641 г. стал священником. Проведя всю свою жизнь в церковном служении, он умер в родном городе после 1672 года.

Главной работой Акопа Карнеци является “Топограф Верхней Армении”, которая в основном показывает историко-географическое положение Эрзрумской провинции Османской империи в середине XVII века.

On a few Aspects of Hakob Karnetsi’s Life and Annalistic Heritage, - Hakob Karnetsi is an Armenian annalist of the XVII century. He was born in 1618, in Karin (Erzrum). After leaving school and finishing theological studies, he became a priest in 1641. Spending the rest of his life on church service, Hakob Karnetsi died in his native city, after 1672.

Hakob Karnetsi’s main work is “The Topographer of Upper Armenia”, where he shows the historical-geographical location of Erzrum province of the Ottoman Empire in the middle of the XVII century.

«Հրեյյանական գիտական նստաշրջան (սվիրված ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի 90-ամյակին)», Երևան, 2011, էջ 42-48

¹ Տե՛ս Մալխասյան Մ., Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկը..., էջ 110-125:

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԸ՝ ՎԱՆԻ ՆԱՅԱՆՊԵՏ

1915 թ. ապրիլի սկզբին թուրքական զորքերը, նախապես գրավելով և ջարդերի օջախ դարձնելով Վանի վիլայեթի բազում գյուղեր, գրոհեցին Վան քաղաքի վրա: Վանի հայությունը միամսյա ինքնապաշտպանությամբ արժանի հարված հասցրեց թուրք ջարդարարներին: Արդյունքում վանեցիները կարողացան պահել իրենց դիրքերը մինչև ռուսական զորքերի և հայ կամավորների ժամանելը:

Վանի հերոսական ինքնապաշտպանության ղեկավարներից էր Արամ Մանուկյանը, որի ծննդյան 130-ամյա տարեդարձն է նշվում այս տարի (2009 թ.): Նա արդեն ապրիլի սկզբին դարձավ Վանի Այգետան թաղամասի զինվորական մարմնի անդամ: Ականատեսների, մասնավորապես՝ Օնիկ Մխիթարյանի վկայությամբ՝ Ա. Մանուկյանն իր վրա վերցրեց սովի հաղթահարման ծանրագույն խնդիրը: Անհաղթահարելի համարվող այդ խնդիրը զարմանալիորեն լուծում գտավ Ա. Մանուկյանի կողմից: Նա նաև միջոցառումներ ձեռնարկեց՝ ժողովրդի շրջանում սկիզբ առած հուսալքության մթնոլորտի դեմ պայքարելու համար: Այս գործողությունները մեծապես բարձրացրին նրա հեղինակությունը ժողովրդի աչքում:

Մայիսի 6-ին Ռուսական կայսրության զորքը մտավ Վան: Ռուս գեներալ Նիկոլանը, որ ղեկավարում էր ռուսական զորքերի՝ Վան մտած խմբավորումը, հեռագրով զեկուցում է իր հրամանատարին. *«Շնորհիվ զինված հայ ժողովրդի և ղեկավարությամբ ռուսահպատակ Արամի, Վանը մեկ ամիս պաշտպանվեց, և 3 օր առաջ միայն հայերը գերակշռեցին, և թուրքերը սկսեցին նահանջել...»*: Հիմնավորելով Ա. Մանուկյանի կարևոր դերը վանեցիների հաղթանակի մեջ՝ Նիկոլանն առաջարկում էր նրան նշանակել Վանի շրջանի ժամանակավոր նահանգապետ: Առաջարկն ընդունվեց, և մայիսի 7-ին ռուսական բանակի հրամանատարությունը Ա. Մանուկյանին նշանակեց Վանի ժամանակավոր նահանգապետ:

Այսպիսով, Ա. Մանուկյանի կենսագրության մեջ բացվեց մի նոր՝ կարևորագույն էջ, որտեղ պարզորոշ ի հայտ են գալիս հմուտ պետական-քաղաքական գործչի ունակություններ:

Մայիսի 8-ին Ա. Մանուկյանը, որպես Վանի նահանգապետ, հետևյալ կոչն ուղղեց Վանի նահանգում ապրող հայությանը.

«Յայ՛ ժողովուրդ, քաղաքացիներ՛,

Ռուս յաղթական բանակին առաջխաղացումը նոր դարագլուխ եւ իրաւակարգ կը բնայ մեր քաղաքի եւ գաւառի իրաւագուրկ ժողովուրդի համար: Դարերի ստրկութեան և քաղաքական ճշումներու վախճանն է, որ մենք կ'ապրինք այս օրերին: Յայ ժողովրդի շինարար և ստեղծագործ ոգիի ծնունդն է, որ մենք կը տօնենք այժմ:

Ռուս զօրքերու հրամանատարը՝ գեներալ Նիկոլայեւը, գնահատելով Վասպուրականի հայ ժողովրդի հերոսական ջանքերը, թուրք կառավարութիւնը անզօր դարձնելու իր ազգասպան քաղաքականութեան մէջ եւ հաւանելով հայ ժողովրդի կուլտուրական ձգտումները, բարեհաճեցաւ 7 Մայիսի 1915, թիւ 16 մասնաւոր հրամանով ինձ նշանակել քաղաքի եւ շրջանի կառավարիչ եւ կազմակերպել նոր վարչութիւն իր բոլոր ճիւղերով:

Այսօր արդէն կազմակերպուեցան ոստիկանական, դատական, գիւղատնտեսական, գաղթականական, քաղաքապետական եւ այլ վարչութիւններ:

Ատով կը յայտարարեմ ամբողջ ժողովրդին, որ նոր կառավարութիւնը կազմակերպուած ըլլալով՝ անհրաժեշտ է բոլոր գործերու համար դիմել նոր կառավարութեան յանձնախումբերուն, քաղաքի եւ շրջանի մէջ բնականոն վիճակ ստեղծելու համար:

*Ներկայ պատմական պատասխանատու օրերու մէջ հայ ժողովուրդը միայն մէկ նշանաբան պետք է ունենայ՝ **համախմբուել** (ընդգծումը մերն է - Մ. Մ.) ամբողջ եռանդով կառավարութեան շուրջ՝ վերակազմակերպելու համար կեանքը քաղաքի եւ շրջանի մէջ, արժանի լինելու համար քառորդ դարէ աւելի մղուած պայքարի մէջ ընկած հերոսներու յոյսերուն ու յիշատակին եւ միշտ բարձր պահելու համար հայ ազգի կուլտուրական պաշտօնի գիտակցութիւնը Փոքր Ասիոյ այս ծայրագավառի մէջ:*

Ռուս գեներալը մեր այս յոյսերու լիակատար գիտակցութեամբ էր, որ հայ ժողովրդի եւ իմ հանդէպ ցոյց տուաւ այդ մեծ վստահութիւնը:

Քաղաքացիներ, ձեզ կը մնայ մեր այս յաւակնութեանց և յոյսերուն ընդ առաջ գացող յաղթական բանակի եւ գեներալի վստահութիւնը բացարձակապէս արդարացնել եւ աւելի լաւագոյնին արժանի եւ պատրաստ գտնուիլ»:

Փաստորէն, պաշտոնին անցնելուն պէս Ա. Մանուկյանը նախաձեռնողական քաղաքականութիւն է որդեգրում՝ կազմակերպելով ոստիկանական, դատական, գյուղատնտեսական, գաղթականական, քաղաքապետական և այլ վարչութիւններ, որոնց մասին նա հայտնում էր իր՝ ժողովրդին ուղղած կոչում: Մինչև մայիսի 10-ը Ա. Մանուկյանը կազմեց հետևյալ կառավարական հաստատութիւնները՝

1. Նահանգային վարչութիւն, որը Վասպուրականի գլխավոր գործադիր մարմինն էր, և որի ղեկավարը հենց Ա. Մանուկյանն էր, իսկ ղեկավարի օգնականը՝ Սիրական Տիգրանյանը:

2. Տնտեսական մարմին
3. Քաղաքական վարչութիւն
4. Կրթական տեսչութիւն
5. Երկրագործական մարմին
6. Առողջապահական մարմին
7. Առևտրական մարմին
8. Ոստիկանական տեսչութիւն
9. Դատական մարմին:

Այսպիսով, կառավարական այս հաստատութիւններն ընդգրկում էին պետական կյանքի բոլոր անհրաժեշտ ոլորտները:

Ա. Մանուկյանի նախաձեռնութեամբ Վասպուրականի նահանգը բաժանվեց 12 գավառների՝ *Շատախ, Գավաշ, Արճեշ, Ալճավուզ, Զայոց ձոր, Արտամետ, Շահպաղի, Ալյուր, Ծանիկ (Թիմար), Արճակ, Մոկս, Նորդուզ:*

Բոլոր կառավարական հաստատութիւններում և գավառային ղեկավարման նախնական մարմիններում ընդգրկվեցին ինչպէս վա-

նեցիներ, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի այլ մասերից և Արևելյան Հայաստանից մեծ թվով գործիչներ:

Այսպիսով, ազատագրված Վասպուրականի հայության համար, կարծես, սկսվում էին նոր ժամանակներ՝ առանց թուրքական բռնությունների ու ցեղասպան քաղաքականության և, թեկուզև ռուսական տիրապետության ներքո, գոյատևման և վերաշինության ապագայի հեռանկարով: Այս պատկերացումը համակել էր Վանի ողջ հայությանը, որը պատրաստակամորեն լծվեց Ա. Մանուկյանի աշխարհաշեն ծրագրերի իրականացման գործին:

Վանի նահանգապետ լինելու օրերին Ա. Մանուկյանը դրսևորեց իրեն՝ որպես մեծագույն պետական-քաղաքական գործչի, որն ունակ է կարճ ժամակամիջոցում կազմակերպել պետական կառավարման հիմնարկներ ու պետության վարչատարածքային դյուրին կառավարում: Նա, փաստորեն, ամեն պահի պատրաստ էր հոգեբանորեն աջակցելու ժողովրդին՝ հաղթահարելով բարոյական հուսալքության պես սարսափելի երևույթը: Փաստորեն, Ա. Մանուկյանը, ճիշտ է, արդեն ունենալով որոշակի փորձ, ընդամենը մի քանի օրվա ընթացքում Վանում ձևավորվեց՝ որպես պետական-քաղաքական գործիչ, ինչը եզակի ֆենոմեն է: Հետագայում երևանում ժողովրդի կողմից դիկտատոր հռչակված Ա. Մանուկյանի «դիկտատորական» հատկանիշները ձևավորվեցին հենց խառնակության մեջ գտնվող Վանի նահանգում, ինչի շնորհիվ նա կարողացավ հաղթահարել ավելի սարսափելի խառնակ իրավիճակն Արևելյան Հայաստանում:

Սակայն Վասպուրականում սկսված բեկումնային ժամանակաշրջանը ընդամենը 70 օր տևեց, և Վանի արարող հայությունը չկարողացավ հասնել իր իղձերի իրականացմանը:

1915 թ. հուլիսի երկրորդ կեսին ռուսական զորքերը հեռացան Վանից: Ա. Մանուկյանը ինդրեց ռուսական զորքի հրամանատարությանը Վանում թողնել զոնե հայ կամավորներին, սակայն նրան բացասական պատասխան տրվեց: Պատասխանի մեջ նրան հրամայական կերպով «խորհուրդ էր տրվում» կազմակերպել տեղի հայության գաղթ: Արդյունքում մոտ 200 000 վասպուրականցիներ թողնում են իրենց հայրենի օջախները՝ բռնելով Արևելահայաստանի ճամփան:

Վասպուրականցիների գաղթի շրջանից սկսվող անելանելի իրադրության պայմաններում Ա. Մանուկյանը չլքեց ժողովրդին՝ իր հայրենանվեր գործունեությունը շարունակելով Արևելյան Հայաստանում: Ինչպես հետագայում գրել է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանը. **«...Արամը երբեք չդաւաճանեց Նրան (իմա՛ ժողովրդին), մնաց Նրա մէջ ու Նրա հետ եւ գերմարդկային ճիգեր թափեց՝ մեղմացնելու համար Նրա տառապանք...»:**

Գրականություն

1. «Արամը. մահվան 50-ամյակի առթիվ», Բեյրութ, 1969:
2. «Արամը», 2-րդ հրատ., Երևան, 1991:
3. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:

Арам Манукян – мэр Вана, - Когда в начале апреля 1915 г., то есть во время геноцида армян, турецкие войска напали на мирный армянский город Ван. Армяне организовали оборону города, и во время боев своими организационными способностями отличился А. Манукян. После того, как русская армия достигла Вана, 7 мая 1915 г. А. Манукян был назначен мэром Ванской губернии. На своем посту он провел всего 70 дней, но успел успешно организовать самоуправление губернии и стал национальным символом для местного населения. В середине июля русская армия вышла из города, и А. Манукян, вместе с армянским населением, вынужден был уйти в Восточную Армению.

Aram Manukyan – The Mayor of Van, - When the Turkish army attacked the Armenian city of Van at the beginning of April, 1915, during the Armenian Genocide, the Armenian population organized the defense of the city. During the battle A. Manukyan was among the best organizers of the Armenian defense. When the Russian troops entered the city, A. Manukyan was appointed Mayor of Van on May 7, 1915. Being in office for only 70 days, A. Manukyan showed a great ability of governing. With the Russian troops leaving the city, A. Manukyan had to leave Van along with the Armenian population.

«Երիտուրյա Հայաստան», 2010, թ. 1, էջ 7-8

ՎԱԶԳԵՆ Ա-Ի ԴԵՐԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԵՋ

2008 թ. ՀՀ-ում, Արցախում և Սփյուռքի համայնքներում մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց երջանկահիշատակ Վազգեն Ա Պալճյան Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի (կթղ. 1955-1994 թթ.) հարյուրամյակը: Ամբողջ աշխարհի հայերը վերստին հիշեցին իրենց Հայրապետի գործունեության առանցքային հատվածները՝ եկեղեցաշինական-վերանորոգչական աշխատանքներից մինչև Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցու միջազգային հեղինակության ամրապնդումը: Այս տարի էլ (2010 թ. սեպտեմբերի 30-ին) լրանում է նրա՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվելու 55 տարին: Այս կապակցությամբ նորից ու նորից անհրաժեշտ է վերհիշել նրա կատարած կարևորագույն գործերը, որոնց շարքում առանձնացրել ենք նրա դերը Արցախյան շարժման մեջ:

Վազգեն Ա հայրապետի դերն անչափ մեծ է Արցախյան շարժման մեջ: Նա Արցախյան շարժման ամենանշանավոր գործիչներից մեկն է: Մինչ Արցախյան շարժման սկիզբը Վազգեն Ա-ն անցել էր փորձություններով լի գահակալման շրջան: Խորհրդային աթեիստական հասարակության պայմաններում Վազգեն Ա-ն իր փայլուն կերպարի և ամենահաս ու բազմաբովանդակ գործունեության շնորհիվ արդեն կարողացել էր կապել ժողովրդին իր մայր եկեղեցու հետ: Վեհափառ Հայրապետը խորհրդային Հայաստանում ամենալայն ժողովրդականություն վայելող անհատն էր, ուստի խորհրդային Հայաստանի հասարակական լայն շրջանակներում մեծ էր նրա խոսքի կարևորությունը:

1987 թ. դեկտեմբերին վերստին բոցավառվեց Արցախյան շարժումը: 1988 թ. փետրվարի 25-ին Վազգեն Ա-ն Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցով դիմել է ԽՍՀՄ առաջնորդ Միխայիլ Գորբաչովին: Ինչպես գիտենք, Վեհափառ հայրապետի հայցը այդպես էլ դրական լուծում չստացավ Գորբաչովի կողմից: Այդժամ Հայրապետը հեռուստատեսության եթերում իր ելույթում խորհուրդ տվեց հա-

յությանը՝ լինել ողջախոհ, քաջիմացությամբ վերաբերվել հայրենակից արցախահայության արդար պահանջին, թև-թիկունք լինել Արցախին:

Արցախյան շարժմանը միջազգային հնչեղություն տալու տեսանկյունից Վազգեն Ա-ի կարևոր գործերից է եղել 1988 թ. սեպտեմբերին նրա դիմում-խնդրանքը Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդին՝ պատվիրակություն ուղարկելու ԶԽՍՀ և ԼՂԻՄ: Նույն ամսին ԵՅԽ գահանիստ Ժնևից եկել է դրական պատասխան: Կարճ ժամանակ անց խորհրդային Չայաստան է ժամանել ԵՅԽ պատվիրակությունը, որն այցելում է նաև ԼՂԻՄ: Պատվիրակության եզրափակիչ հայտարարությունները բավականաչափ զգուշավոր են եղել: Պատվիրակությունը, վերադառնալով Ժնև, խորհուրդ տվեց ԵՅԽ գլխավոր քարտուղարին, որ ԵՅԽ-ն պաշտպանի հայերի օրինական շահերը ԽՍՀՄ-ում, հատկապես՝ Միխայիլ Գորբաչովի նախաձեռնած Վերակառուցման քաղաքականության ընձեռած նոր հնարավորությունների պայմաններում:

ԵՅԽ պատվիրակության այցից հետո ևս Վեհափառ Չայրապետը շարունակել է կապ պահպանել Էկումենյան շարժման այդ ղեկավար մարմնի հետ: Անհրաժեշտ է գիտակցել, որ ԵՅԽ նման ակտիվությունը պայմանավորված էր միայն և միմիայն Վազգեն Ա-ի գործադրած ջանքերով ու նրա հետևողականությամբ:

1988-1991 թթ. Վեհափառը լսելի է դարձրել արցախահայության ձայնը խորհրդային և միջազգային ամենաբարձր ատյաններում: Լավ հասկանալով, որ արցախահայոց արդարացի պահանջն սփյուռքահայ եղբայրների աջակցության կարիքն է զգում, Վազգեն Ա Վեհափառը բազմիցս կոչերով դիմել է սփյուռքահայությանը: Այդ կոչերի շնորհիվ Սփյուռքի տարբեր համայնքներում հանգանակվել և Չայաստան են ուղարկվել միլիոնավոր դուլարներ:

1990 թ. մայիսին Վեհափառն արդեն երկրորդ անգամ դիմում-խնդրանք է ուղղում ԵՅԽ՝ Արցախ և հարակից հայկական շրջաններ պատվիրակություն ուղարկելու և տիրող ծանր դրությունը ուսումնասիրելու համար: Վազգեն Ա-ի դիմում-խնդրանքին ընդառաջ գնալով՝ 1990 թ. հունիսի 13-ին Չայաստան է ժամանում ԵՅԽ 2-րդ պատվիրակությունը: Մինչև հունիսի 20-ը դիտարկումներ կատարելով Արցա-

խում և հարակից հայկական շրջաններում՝ պատվիրակությունը առաջարկեց իր աջակցությունը արցախահայության ծանր դրությունը բարելավելու գործում:

Այս հայտարարությունից հետո ԵՅԽ-ն Արցախի խնդրի լուծման համար միջնորդություն ներկայացրեց ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Դալիին: Այս քայլով Արցախյան հարցն էլ ավելի հնչեղություն էր ստանում միջազգային ատյաններում: Այս մասին, բնականաբար, Վազգեն Ա Վեհափառը կանխավ մտածել էր՝ այդ կերպ արցախահայության ձայնը լսելի դարձնելով ՄԱԿ-ի պես հեղինակավոր միջազգային կազմակերպությունում:

Արցախյան շարժման ընթացքում Վազգեն Ա Վեհափառի կարևորագույն քայլերից էր, թերևս, **Արցախի թեմի վերակազմավորումը**: 1989 թ. նա հատուկ կոնդակով վերահաստատում է Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցու՝ 1930 թվականից չգործող Արցախի թեմը: Նրա հաստատած թեմը 1989-1994 թթ., Պարզև արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյանի առաջնորդությամբ, զգալի դեր խաղաց Լեռնային Արցախի ազատագրման գործում: Թեմն առ այսօր շարունակում է կարևոր դեր խաղալ ԼՂՀ պաշտպանության, պետականության ամրապնդման և ազգային-հոգևոր զարթոնքի գործում:

Վազգեն Ա-ի նախաձեռնությամբ Արցախում վերաբացվեցին և վերանորոգվեցին մեծ թվով եկեղեցիներ և վանքեր:

1990 թ. Արցախյան շարժումը նոր փուլ է թևակոխում: Հայ մտավորականությունը վճռական բողոք բարձրացրեց Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող անօրինականությունների և Միխայիլ Գորբաչովի անտարբերության դեմ: Մի խումբ հայ մտավորականներ, այդ թվում՝ Վիկտոր Համբարձումյանը, Սոս Սարգսյանը և ուրիշներ, 1990 թ. սեպտեմբերի 9-ին հացադուլ հայտարարեցին ԽՍՀՄ մայրաքաղաք Մոսկվայում: Հացադուլի թողած ազդեցությունն աննախադեպ էր: Սակայն երկու շաբաթ անց Նրանց առողջությանը լուրջ վտանգ է սկսում սպառնալ, ուստի Վազգեն Ա-ն այցելել է Նրանց և խնդրել, որ խնայեն իրենց շատ անհրաժեշտ կյանքը և դադարեցնեն հացադուլը: Վեհափառի եզրափակիչ խոսքն այսպիսին էր. «*Առանց ձեզ ես չեմ վերադառնա Սուրբ Էջմիածին*»: Հարգելով Ամենայն Հայոց Հայրապետ-

տի եզրափակիչ խոսքը՝ մտավորականները սեպտեմբերի 29-ին դադարեցրին հացադուլը և 5 օր անց իրենց Վեհափառ Հայրապետի հետ միասին վերադարձան Երևան: Վազգեն Ա-ի այս քայլը ցնցող տպավորություն է թողնում խորհրդային ողջ պետությունում:

1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին անկախության հանրաքվե անցկացվեց խորհրդային Հայաստանում: Երկու օր անց հայտարարվեց հանրաքվեի արդյունքը, և հռչակվեց անկախ Հայաստանի Հանրապետությունը: Վազգեն Ա-ի հայրապետական օրհնությամբ կնքվեց Հայաստանի անկախության հանրաքվեի վավերագիրը, իրենց առաքելությունն ստանձնեցին Նախագահը և խորհրդարանը: Նորանկախ հայոց հողում Վեհափառ Հայրապետը բացականչեց. *«Կեցցե՛ Հայաստանը, կեցցե՛ ազա՛ն Հայաստանը»:*

1991 թ. սեպտեմբերի 29-ին Վազգեն Ա-ն կատարեց իր կյանքի վերջին՝ վեցերորդ Մյուռնոսօրհնեքը: Վեհափառն այն անվանեց «Անկախության մյուռնոս», որով նա օծեց Մայր տաճարի Ավագ խորանի «Տիրամայրը մանկան հետ» պատկերը՝ այն անվանելով «Անկախության Տիրամայր»: Մյուռնոսօրհնեքի արարողության ժամանակ Վեհափառ Հայրապետը պատգամեց իր ժողովրդին. *«Հայրե՛ր, հոգևոր զավակներ՛ Մեր. այս սրբազան Մյուռնոսով միացե՛ք, եղբայրացե՛ք, եղե՛ք մե՛կ կամք, եղե՛ք մե՛կ ուրախություն, եղե՛ք մե՛կ ցավ: Եղե՛ք մե՛կ ազգ, մե՛կ ընտանիք, մե՛կ ժառանգած երդում և հավատացե՛ք մեր այս մի բուռ հայրենի հողին ու նրա գալիքին՝ սուրբգրային Արարատի հայացքի տակ, Սուրբ Էջմիածնի օրհնության ներքո»:*

Վազգեն Ա-ն ցանկանում էր տեսնել Արցախյան պատերազմի հաղթական ավարտը: Նա տենչում էր ազատագրված տեսնել Արցախը, և Վեհափառ Հայրապետին բախտ վիճակվեց իր մահվանից երեք ամիս առաջ տեսնել գոյամարտի հաղթական ավարտը: 1994 թ. մայիսին կնքված զինադադարով պատերազմը դադար առավ: Բազմամյա ազգանվեր գործունեության համար 1994 թ. հուլիսի 28-ին Վազգեն Ա-ին շնորհվում է ՀՀ պետական ամենաբարձր պարգևը: Վազգեն Վեհափառն առաջինն ստացավ ՀՀ ազգային հերոսի բարձրագույն կոչումը և «Հայրենիք» շքանշանը: Նրան տրվեց նաև ՀՀ քաղաքացու ա-

ռաջին անձնագիրը: Այս պարգևներին արժանանալուց 20 օր անց դադարեց Վազգեն Ա Վեհափառի 86-ամյա երկրային ուղին:

Այսպիսով, անգևահատելի է Վազգեն Ա սրբազնագույն կաթողիկոսի դերը Արցախյան շարժման մեջ: Ոմանք երբեմն փորձում են սովոր գցել Արցախյան շարժման ընթացքում Վազգեն Ա-ի դերի վրա՝ մեջբերելով հեռուստատեսությամբ նրա այն ելույթը, որով նա կոչ էր անում ժողովրդին խոհեմ և զգույշ լինել ու չապստամբել և խոստանում էր հավերժ լռել, եթե իրեն ականջալուր չլինի իր հարազատ ժողովուրդը: Մինչդեռ Վեհափառը ցանկանում էր զերծ պահել իր ժողովրդին սարսափելի արյունահեղությունից՝ հրաշալի հասկանալով էսորիդային Միության ղեկավարության կողմից անհավոր քայլերի հավանականությունը: Դրա փայլուն ապացույցը եղավ նրա կողմից լռության խախտումը, երբ ակնհայտ դարձավ անկախության ձեռքբերման իրական լինելը:

Անկասկած, Վազգեն Ա-ն Արցախյան շարժման ամենանշանավոր գործիչներից է, ինչի փայլուն ապացույցն է հանդիսանում Արցախի ողջ տարածքում պետական դրոշի խոնարհումը 1994 թ. օգոստոսի 20-28-ը՝ ի խոնարհումն Վազգեն Ա-ի երկրային ուղուն և ի ճանապարհին Երկնային թագավորության:

Վազգեն Ա-ի անցած ուղին դիտարկելով՝ ևս մեկ անգամ համոզվում ենք, որ ***Աստված ճիշտ պահին մեզ ճիշտ անհատ է ուղարկում:*** Վազգեն Ա-ն այն անհատն էր, որը գահ բարձրացավ ստալինյան բռնությունների անմիջապես հաջորդող ժամանակաշրջանում, տեսավ 1960-ական թթ. ազգային զարթոնքը և իր երկրային կյանքն ավարտեց Արցախյան գոյամարտից անմիջապես հետո: Ծանր էր այս անհատի ուղին: Նա շուրջ չորս տասնամյակ ստիպված էր հաղթահարել նորանոր փորձություններ: Բայց նա երբեք չհուսալքվեց ու չընկրկեց:

Հայրապետը տեսնում էր հզոր և միաբանված տեսնել հայ ազգը և Հայոց եկեղեցին, պաշտպանված տեսնել հայոց սահմանները: Նա ձգտում էր Հայաստանի Հանրապետությունը, Արցախը և Սփյուռքը տեսնել մեկ ամբողջության մեջ:

Գրականություն

1. «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994 թթ.» հանրագիտարան, Երևան, 2004:
2. «Վազգեն Ա կաթողիկոս Ամենայն Հայոց. նվիրվում է մահվան 10-րդ տարեվիցին», Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2005:
3. Զոլանջյան Ս., Երջանկահիշատակ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի կյանքն ու գործը, հանգիստը և հուղարկավորությունը, Լոս Անջելես, 1996:

Роль католикоса Вазгена Первого в Арцахском (Нагорно-Карабахском) движении, - Вазген I был Католикосом Всех Армян в 1955-1994 гг. Он был одним из важнейших фигур Арцахского движения (1987-1994 гг.), организовав финансовую помощь из общин армянской диаспоры, периодически выступая посланиями к своему народу и несколько раз обращаясь просьбами к Михаилу Горбачеву о присоединении Арцаха к Советской Армении. Важнейшим событием было восстановление Арцахской епархии в 1989 г., что дало возможность для поступления реальной помощи из Советской Армении в Арцах. За важнейший вклад в историю армянской нации, Вазген I стал первым человеком, получившим высшую награду Республики Армения – “Национальный герой Армении”.

The Role of Vazgen I in the Artsakh (Nagorno-Karabakh) Movement, - Vazgen I was the Catholicos of All Armenians from 1955 to 1994. He was one of the most significant figures of the Artsakh Movement (1987-1994), organizing financial help to Artsakh from the Armenian Diaspora, writing letters to Mikhail Gorbachev and giving speeches to the Nation. He reestablished the Artsakh diocese in 1989, which gave opportunity to organize aid to the native Armenian population of Artsakh. As a recognition of his great contribution to the national success, Vazgen I became the first person to be honored with the title of “National Hero of Armenia”, the highest national award of the RA.

«Շողակն Արարատյան», 2010, թ. 9, էջ 4-5

**ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՌՐԴԻՆԱՏՆԵՐԻ
ՉԻՄՆԱՆՆԴԻՐԸ ԿԼԱՎԴԻՈՍ ՊՏՂՈՄԵՆՈՍԻ
«ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿՈՒՄ**

Արշակունյաց հարստության իշխանության ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքի թագավորության վարչաբաղաբական բաժանման համակարգի մասին ուսումնասիրություններ կատարելիս անչափ կարևոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Զ. ժ. հ. 2-րդ դարում ստեղծագործած հույն նշանավոր մաթեմատիկոս, աստղագետ, ֆիզիկոս, աշխարհագետ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկը¹: Մեծ Հայքի տեղը «Աշխարհագրություն» երկի համաշխարհային համակարգում դիտարկելիս բախվում ենք կարևոր մի խնդրի. արդյոք աշխարհագրական օբյեկտների տեղաբաշխումը նրա երկում համապատասխանում է ներկայիս քարտեզագրական տեղորոշմանը: Մեր աշխատանքի նպատակն է քննել աշխարհագրական կոորդինատների հիմնախնդիրը «Աշխարհագրություն» երկում՝ հիմք ստեղծելով Մեծ Հայքի վարչաբաղաբական համակարգի հետագա ուսումնասիրության համար:

Աղբյուրագիտական տեսանկյունից մեր աշխատանքի համար անկյունաքարային նշանակություն ունի հենց «Աշխարհագրություն» երկը, որի քննական բնագիրը հայերեն երբեք չի հրատարակվել: Ռուսերեն և անգլերեն թարգմանություններն էլ ամբողջական չեն, և այնտեղ բացակայում են Մեծ Հայքին վերաբերող հատվածները: Մեծ Հայքին վերաբերող հատվածը (գիրք 5-րդ, գլուխ 13-րդ) հայերեն թարգմանվել և մասնակիորեն հրատարակվել է 2011 թ. «Հայ ժո-

¹ Կլավդիոս Պտղոմեոս, Աշխարհագրություն, հ. 2, գիրք 5-րդ, գլուխ 13-րդ, թարգմ.՝ Գ. Մուրադյանի:

ղովրդի պատմության քրեստոմատիա»-ի 2-րդ հատորում¹: Բարեբախտաբար, հընթացս մեր աշխատանքների ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պ. գ. դ., պրոֆ. Բ. Հարությունյանից 2013 թ. հունվարին ձեռք բերեցինք հայերեն թարգմանության՝ Մեծ Հայքին և Փոքր Հայքին վերաբերող ամբողջական հատվածների չիրատարակված տարբերակը, որ թարգմանվել է Գ. Մուրադյանի ջանքերով «Claudii Ptolemaei Geographia, ed. Coralus Fridericus, Augustus Nobbe, Lipsiae, 1843-1845» լատիներեն հրատարակությունից:

Ջանի որ «Աշխարհագրություն» երկում Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունները առանձին ուսումնասիրության նյութ չեն եղել, ուստի քննության եմ առել Ս. Երեմյանի² և Բ. Հարությունյանի³ «Աշխարհացոյց»-ին նվիրված աշխատանքներում «Աշխարհագրության» առնչվող նյութերը: Օգտագործել ենք նաև Զ. Թումբերի «Գիտական կենսագրությունների բառարան»-ը⁴ և պատմական քարտեզագրությանը նվիրված անգլիալեզու մի շարք ուսումնասիրություններ:

Կլավդիոս Պտղոմեոսի կենսագրությունից մեզ սակավաթիվ տեղեկություններ են հասել: Դրանց հիմնական մասը իր իսկ աշխատանքներում է, գլխավորապես «Աստղագիտության մաթեմատիկական մեծ համակարգը 13 գրքերով» (իսկական անվանումը՝ «Մեծագույն երկ»), գիտական գրականության մեջ տարածված անվանումը՝ «Աստղաբաշխության համակարգը», հանրամատչելի գրականության մեջ առավել հայտնի անվանումը՝ միջնադարյան արաբերեն թարգմանությունից՝ «Ալմագեստ»⁵) երկում, իսկ մնացյալ մասը՝ անտիկ ժամանակվա ուշ շրջանի և բյուզանդական հեղինակների երկերում⁶:

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. 2, կազմողներ՝ Պ. Հովհաննիսյան, Ա. Մովսիսյան, Երևան, 2011, էջ 10-12:

² **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963:

³ **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա, Երևան, 2001:

⁴ **Toomer G.**, Dictionary of Scientific Biography: Ptolemy (Claudius Ptolemaeus), New York: Scribner & American Council of Learned Societies, 1970.

⁵ **Երեմյան Ս.**, էջ 10:

⁶ Տե՛ս **Toomer G.**, էջ 186:

Պտղոմեոսի ծննդյան հստակ տարեթիվն անհայտ է: Արևմտյան և հայ ուսումնասիրողներն առաջ են քաշել տարբեր թվականներ 83-100 թթ. միջակայքում¹: 14-րդ դ. բյուզանդացի աստղագետ Թեոդորոս Մելիտենիոտեսի հաղորդմամբ՝ Պտղոմեոսը ծնվել է Վերին Եգիպտոսի հելլենաբնակ Պտղոմայիս Յերմիոու (ներկայիս՝ Ալ-Մանշահ) քաղաքում²: Ավելի վաղ շրջանի հեղինակների և հենց Պտղոմեոսի մոտ բացակայում են նրա ծննդյան վայրի վերաբերյալ այլ տեղեկություններ: Նման պարագայում Թեոդորոս Մելիտենիոտեսի հաղորդած տեղեկությունը միանշանակ ընդունել չի կարելի, սակայն անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել նաև այն հանգամանքին, որ 6-րդ դ. ավեքսանդրիացի փիլիսոփա Օլիմպիոդորոս Կրտսերի հաղորդմամբ Պտղոմեոսը շուրջ 40 տարի ապրել է Կանոպուսում, որը գտնվում էր Ալեքսանդրիայից մոտ 20 կմ արևելք³: Կանոպուսը Արաբական խալիֆայության ժամանակաշրջանից սկսած՝ գտնվում է Ալեքսանդրիայի քաղաքային շրջագծում որպես արևելյան թաղամասերից մեկը:

Այնուհանդերձ, ուսումնասիրողների գերակշիռ մասը հակված է կարծելու, որ Պտղոմեոսը, ամենայն հավանականությամբ, գիտակցական կյանքը գրեթե ամբողջությամբ անցկացրել է Ալեքսանդրիայում: Նման եզրահանգման համար կարևոր աղբյուրագիտական հիմք են հիմնականում «Ալմագեստ»-ում առկա տեղեկությունները այն մասին, որ նա Ալեքսանդրիայում աստղագիտական դիտարկումներ է կատարել Յոմի Յոդրիանոս (117-138 թթ.) և Անտոնինոս Պիոս (138-161 թթ.) կայսրերի կառավարման ժամանակաշրջանում՝ 127-141 թթ.⁴: Մարկոս Ավրելիոս (161-180 թթ.) կայսեր կառավարման տարիներին

¹ Տե՛ս **Toomer G.**, էջ 186: «Յայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. 2, էջ 9: **Lechthaler M.**, The World Image in Maps - From the Old Ages to Mercator, "Cartography and Art", W. Cartwright, G. Gartner, A. Lehn (ed.), Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 2009, էջ 155-174: **Երեմյան Ա.**, էջ 9:

² Տե՛ս "Ptolemy." Complete Dictionary of Scientific Biography.2008. *Encyclopedia.com* <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-2830903535.html> Յասանելի էր 24/04/2013:

³ **Hetherington N.**, Ptolemy, <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-2830903535.html>, p. 935-936. Յասանելի էր 24/04/2013:

⁴ Տե՛ս **Toomer G.**, էջ 186:

ևս գիտական աշխատանքներ կատարելով՝ նա վախճանվել է 168 թ. Ալեքսանդրիայում¹:

«Պտղոմեյոս» անձնանունը ցույց է տալիս, որ Պտղոմեոսը հունական կամ հելլենիստական աշխարհի ներկայացուցիչ էր, և միևնույն ժամանակ Յոմեական կայսրության քաղաքացի, ինչի ապացույցն է նրա անվանատիտղոսի մեջ «Կլավդիոս»-ի առկայությունը:

Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» (ըստ Ջ. Թոմսոնի և Ս. Երեմյանի՝ «Աշխարհագրության ձեռնարկ» կամ ավելի ճիշտ՝ «Քարտեզներ կազմելու ձեռնարկ») երկը քարտեզագրական-նկարագրական մի աշխատություն է, որը, հեղինակի խոսքերով իսկ, նպատակ է հետապնդում՝ տալու գիտական քարտեզագրության հիմունքները և ներկայացնելու Երկրի տեղագրական պատկերը՝ որևէ տեղ չնշելով, թե ինքը մտադիր է քարտեզ կազմել²:

Երկը կառուցվածքային առումով կազմված է 8 գրքից, որոնցից առաջինում տրված է, թե ինչպես պետք է գծել Օյկոմենի (ընկերացված/քաղաքակիրթ աշխարհի) քարտեզը: 2-7-րդ գրքերում ներկայացված են հեղինակին հայտնի երկրների առավել կարևոր աշխարհագրական օբյեկտների, մասնավորապես առանցքային քաղաքների աշխարհագրական կոորդինատները՝ լայնություններն ու երկայնությունները: 8-րդ գլխում նկարագրվում է աշխարհի քարտեզի տրոհումը 26 ինքնուրույն, առավել մանրամասն փոքր քարտեզների (Եվրոպա՝ 10 քարտեզ, Լիբիա (Աֆրիկա)՝ 4, Ասիա՝ 12), որոնք էլ, իրենց հերթին, կարելի է տրոհել երկրամասերը պատկերող ավելի փոքր 63 քարտեզների³:

Չնայած Պտղոմեոսն իր երկում նշում է, թե փաստագրական նյութը վերցրել է մաթեմատիկական աշխարհագրության հիմնադիր, հույն աշխարհագետ, քարտեզագիր և մաթեմատիկոս Մարինոս Տյուրոսցու (մոտ 100-150 թթ.) աշխատանքից, սակայն հարկ է նշել, որ Պտղոմեոսի աշխատությունը իր նախորդներից տարբերվում է մի շատ կարևոր առանձնահատկությամբ. այն աշխարհագրական նկա-

¹ «Большая советская энциклопедия», т. 21, Москва, 1975, с. 210.

² Երեմյան Ս., էջ 10:

³ Տե՛ս Կլավդիոս Պտղոմեոս, Աշխարհագրություն: Toomer G., էջ 198: Երեմյան Ս., էջ 10:

րագրության տեսանկյունից առաջինն է Հին Աշխարհում, որ ներկայացնում է ոչ թե որևէ միջօրեականից մինևույն հեռավորություն (ժամերով) կամ օրվա (ցերեկվա) մինևույն երկարություն (ժամերով) ունեցող աշխարհագրական օբյեկտների ցուցակը, այլ շուրջ 8 000 աշխարհագրական օբյեկտների կոորդինատներ¹:

Պտղոմեոսը, որպես ուսումնասիրող, նախևառաջ աստղագետ է և այնուհետև միայն աշխարհագետ: Նրա աշխարհագրական գիտելիքները, ի տարբերություն բազում ճանապարհորդություններ կատարած հույն աշխարհագետ Ստրաբոնի (Ք. ա. 63 – Ք. ժ. հ. 24 թթ.), հիմնված են գլխավորապես աստղագիտական դիտարկումների վրա: Ս. Երեմյանը ևս կարծում է, որ Պտղոմեոսն աշխարհագրությանը մոտենում է աստղագիտության տեսանկյունից, և նրա տեղագրական աշխատություններն իր իսկ տիեզերագիտական հայացքների գրաֆիկական արտահայտությունը պետք է լինեն²: Իր երկում Պտղոմեոսը մասնավորապես բացատրում է, թե ինչպես պետք է պատել գլոբուսը համապատասխան գուգահեռականների և միջօրեականների ցանցով, այնուհետև ներկայացնում է պոլյեցիցիաների տարբեր մեթոդներ՝ քարտեզը հարթ մակերևույթի վրա ևս պատկերացնելու համար³: Այսօրինակ հարցերում Ս. Երեմյանը հետևում է Ջ. Թոմսոնի «Հին աշխարհագրության պատմություն» երկում շարադրված տեսակետներին, ինչպես նաև Յ. Ֆիշերի հայացքներին: Ընդ որում՝ ևս վերջինիս կողմից 1932 թ. Լեյդենում հրատարակված «Աշխարհագրության» բնագիրը համարում է լավագույն հրատարակություն⁴:

Ս. Երեմյանն այն կարծիքին է, որ թե՛ Պտղոմեոսը և թե՛ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը առաջնորդվել են հետևյալ սկզբունքով. կազմել քարտեզ, ապա նրա տվյալների հիման վրա գրել առանձին գիրք՝ բացատրական բնագիր⁵: Որպես իր տեսակետի ապացույց՝ ևս առաջ է քաշում Յ. Ֆիշերի ուշագրավ նկատառումը և 16-րդ դ. 2-րդ կեսի ռուսական «Մեծ գծագրի գիրք» (ռուս.՝ «Книга большому чер-

¹ Տե՛ս Երեմյան Ս., էջ 10: Toomer G., էջ 198:

² Երեմյան Ս., էջ 9-10:

³ Կլավդիոս Պտղոմեոս, Աշխարհագրություն: Երեմյան Ս., էջ 10:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 10, 18:

тежу») տեղագրական աշխատության օրինակը: Նախ նշում է, որ Յ. Ֆիշերը Պապոս Ալեքսանդրացու և Պտղոմեոսի քարտեզագրության համեմատական վերլուծությանը նվիրված իր «Pappus und die Ptolemauskarten» (Բեռլին, 1919 թ.) աշխատությունում նկատել է, որ «Աշխարհացոյց»-ը ժամանակագրական առումով առաջին երկն է, որը պահպանել է վկայություն առ այն, թե Պտղոմեոսն իր աշխարհագրական երկին կցել է քարտեզներ¹: Միաժամանակ նա ներկայացնում է ռուսական «Մեծ գծագրի գիրք» աշխատության օրինակը, որից մեզ է հասել միայն հետագայում քարտեզից արտագրված հավելված-բնագիրը²: Հետաքրքրական է նրա այն հարցադրումը. արդյո՞ք «Աշխարհագրություն» մեզ հասած մի քանի ձեռագիր օրինակներում հանդիպող քարտեզները կազմվել են Պտղոմեոսի կազմած քարտեզների օրինակով, թե դրանք գծված են ըստ առկա բացատրական նկարագրությունների³:

Նման պարագայում անհրաժեշտ է հասկանալ, թե ինչ սկզբունքներով է առաջնորդվել Պտղոմեոսը իր երկը շարադրելիս, մասնավորապես մեր առջև ծառանում են մի քանի խնդիրներ.

1. Տրված աշխարհագրական կոորդինատների համար որպես ելակետային 0° միջօրեականի որոշում (հաշվարկների համար ճշգրիտ հիմք ապահովելու համար),
2. Հասարակածի հաշվարկային երկարության, այսինքն գլոբուսի չափերի իսկություն,
3. Քարտեզագրական պրոյեկցիաների⁴ ճշգրտություն:

Երկար տարիներ Պտղոմեոսի երկերն ուսումնասիրողները խիստ անվստահությամբ են վերաբերվել «Աշխարհագրություն» երկասիրության մեջ նշված աշխարհագրական կոորդինատներին՝ համարելով դրանք աղճատված և ոչ ստույգ տեղեկություններ: Նման եզրահանգումների համար արևմտյան ուսումնասիրողների համար

¹ Երեմյան Ս., էջ 10:

² Նույն տեղում, էջ 17-18:

³ Նույն տեղում, էջ 11:

⁴ Քարտեզագրման նպատակով երկրագնդի ամբողջ մակերևույթի կամ նրա որևէ մասի գծապատկերումը հարթության վրա կոչվում է քարտեզագրական պրոյեկցիա (ՏԵՆ «Большая советская энциклопедия», т. 11, Մոսկվա, 1973, էջ 469):

հիմք է հանդիսացել այն հանգամանքը, որ Պտղոմեոսն իր «Ալմագեստ» երկում խոստանում է ներկայացնել աշխարհագրական կոորդինատները՝ հաշվարկային հիմք (0° միջօրեական) ընդունելով Ալեքսանդրիայի աշխարհագրական կոորդինատները: Նման պարագայում միանգամից ի հայտ են գալիս անհամաձայնություններ: Ուսումնասիրողների մեծ մասը որպես հաշվարկային հիմք դիտարկել է գրինվիչյան միջօրեականը, այսինքն՝ մերօրյա գիտական ձևորոշումներում ընդունված 0° միջօրեականը: Այս պարագայում ևս ի հայտ եկած անճշտությունները թույլ են տվել ուսումնասիրողներին ենթադրելու, որ աշխարհագրական կոորդինատները կամայականորեն որոշված են մղոնաչափերով:

Հայ ուսումնասիրողներից Պտղոմեոսին առավել շատ անդրադարձած Ս. Երեմյանը գտնում է, որ Երկրի հասարակածի երկարությունը նշելու համար Պտղոմեոսն ընտրել է Հռոդոսյան զուգահեռականը՝ 40000 ստադիա երկարությամբ¹, ինչն էլ հանգեցրել է նրան, որ պտղոմեոսյան երկրագունդն ավելի փոքր է, քան իրականում: Ս. Երեմյանի կարծիքով Պտղոմեոսը ներկայացնում է աշխարհագրական կոորդինատները՝ ըստ մղոնաչափերի (պերիպլունների և իտիներարիաների) տարածությունների թվական նշումների, որոնց ճշգրտությունը սովորաբար կասկածելի է (միևնույն կետը կարող է հիշատակվել միմյանցից հեռու գտնվող 2 տարբեր տեղերում), քանի որ դրանց գրառման ժամանակաշրջանում չկային կողմնացույց և կատարյալ ժամացույց²:

Իսկ ի՞նչ են պերիպլուններն ու իտիներարիաները: Պերիպլունը հին հունական գրականության տեսակ է, որ պարունակում է ծովային ավիամերձ ճանապարհորդությունների ուղենշային նկարագրություններ³: Դրանք սովորաբար բաժանվում են 2 տեսակի՝

1. Ճանապարհորդությունների պարզունակ նկարագրություն,

¹ Երեմյան Ս., էջ 10:

² Նույն տեղում, էջ 10-11:

³ «Большая советская энциклопедия», т. 19, Москва, 1975, с. 419.

2. Ծովագնացի գործնական ուղեցույց, որտեղ մատնագույց են արվում ուղիների առանձնահատկություններն ու վտանգները, հարմարավետ նավահանգիստները, կայանատեղերի միջև հեռավորությունները¹:

Առաջին խմբին են պատկանում փյունիկեցի ճանապարհորդ Յաննի (Ք. ա. 7-6-րդ դդ., Աֆրիկան շրջանցելու մասին) և Նեարթոս նավապետի (Ք. ա. 4-րդ դ., Ինդոս գետից մինչև Եփրատ գետ կատարած ճանապարհորդության մասին) աշխատանքները²:

Երկրորդ խմբին են պատկանում Կեղծ Սկիլակեսի (Ք. ա. 4-րդ դ. կեսեր, Միջերկրական և Սև ծովերի ափերի նկարագրությունը) և հունական դասական պատմագրության ներկայացուցիչ Դիոդորոս Սիկիլիացու (Ք. ա. 90-23 թթ.) երկում տեղ գտած անհայտ հեղինակի՝ Կարմիր ծովի ափերի նկարագրությունը պարունակող աշխատանքները³:

Պերիպլուսների հռոմեական տեսակն էլ խոհներարիաներն են, որոնք արտահայտում են Հռոմեական կայսրության առանձնահատկությունները, քանի որ ներկայացնում են ոչ միայն ծովային, այլև ցամաքային առևտրի և ռազմարշավների կարևորագույն ուղիների կայանների նկարագրությունը: Մեզ ամենից ծանոթ օրինակը Պևտինգերյան քարտեզն է (5-րդ դ. սկիզբ):

Ցավոք, պերիպլուսների ու խոհներարիաների զգալի մասը մեզ չի հասել, իսկ մեզ հասած օրինակներն էլ ցույց են տալիս, որ կայանների միջև նշված հեռավորությունները մեծ մասամբ կամայական են: Դրանց այս պատճառով են Ս. Երեմյանը և այս հարցում նրան հետևող Բ. Հարությունյանը կարծել, որ Պտղոմեոսի համար աղբյուրագիտական հիմք հանդիսացող մղոնաչափքերը չեն ապահովում անհրաժեշտ քարտեզագրական ճշգրտություն:

Ի գիտություն ընդունելով այս ենթադրության ճշմարտացիությունը՝ այնուհանդերձ պետք է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ Հին Հունաստանի և հետո հելլենիստական ու անտիկ աշ-

¹ Տե՛ս «Большая советская энциклопедия», т. 19, էջ 419:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

խարհի գիտական շրջանակներում որպես 0° միջօրեական է դիտարկվել ոչ թե այն ժամանակ «անհայտ» Գրինվիչը, այլ Օրինյալ կղզեխումբը: Վերջինիս տեղադրության մասին կան բազմաթիվ ենթադրություններ, որոնց հիմնական մասը հանգում է Աֆրիկայի ատլանտյան ափին մոտ գտնվող, ներկայումս Իսպանիայի կազմում գտնվող Կանարյան կղզիներին¹: Նման պարագայում անհրաժեշտ է դիտարկել կղզեխմբի ծայր արևմուտքով անցնող 18° միջօրեականը որպես հաշվարկային հնարավոր հիմք: Զանի որ Կանարյան կղզիները (ամենարևմտյանը՝ Էլ Յիերո կղզին) գտնվում են զրոյական միջօրեականից արևմուտք, ուստի աշխարհագրական յուրաքանչյուր օբյեկտի պտղմեռայան կոորդինատներից անհրաժեշտ է հանել 18°, որպեսզի երևա, թե ստացված կոորդինատներն արդյոք համապատասխանում են իրական կոորդինատներին:

Այժմ փորձենք գործնականում տեսնել, թե մեր ենթադրությունները որքան են մոտ իրականությանը: Ըստ Պտղոմեոսի՝ Տրապիզոն քաղաքի աշխարհագրական երկայնությունը 43°50' է, մինչդեռ իրականում 39°44' է: Ստացվում է, որ առաջանում է 4°6' տարբերություն, այսինքն՝ մեր կողմից նախապես ենթադրված 18° միջօրեականից 22°4' հեռավորությամբ: Նման պարագայում պետք է ուշադրություն դարձնենք մյուս հիպոթեզներին, որոնք առաջ են քաշվում ուսումնասիրողների կողմից վերը նշված կղզիների համար, օրինակ՝ Մադեյրա, Ազորյան, Կաբո Վերդե, Բերմուդյան, Բալեարյան և այլ կղզիներ: Զանի որ քննարկվող օրինակում գրինվիչյան կոորդինատներն ավելի փոքր են, ուստի Օրինյալ կամ Յաջողության կղզիները պետք է փնտրել զրոյական միջօրեականից 4°6' արևելք. դա Բալեարյան կղզիների արևելյան Մենորկա կղզում է: Փաստորեն նշված օրինակով ստացվում է, որ Պտղոմեոսի նշած Օրինյալ կղզիները համապատասխանում են Բալեարյան կղզիներին:

Սակայն պետք է շեշտել, որ հաշվարկները ոչ միշտ են տալիս նույնական, ուստիև ճշգրիտ արդյունք: Վերը բերած օրինակով Տոսպիտիս (Վան) քաղաքի համար հաշվարկ կատարելիս ստանում ենք 3°32'-ի տարբերություն հորիզոնի նույն ուղղությամբ: Նման դեպքում

¹ Տե՛ս Toomer G., էջ 187: Հասանելի էր 25/04/2013:

մոտ կես աստիճանի սահմաններում պարփակված անճշտությունը չի ստեղծում որևէ լուրջ տարբերություն՝ փաստելով, որ հաշվարկային հիմքը, այսինքն՝ գրոյական միջօրեականը կարող էր հանդիսանալ դեռևս Կրետեի թագավորության շրջանից հունական աշխարհին հայտնի Մենորկա կղզին (չնայած այն հանգամանքին, որ Բալեարյան կղզիները հույների կողմից առավել հաճախ կոչվել են Գիմնեսյան կամ Խիմնեսյան (հուն.՝ «մերկ») կղզիներ): Այդուհանդերձ, մեր ստացած ոչ այնքան օբյեկտիվ եզրակացություններին արժե վերադառնալ մի քանի այլ խնդիրների լուծումը գտնելուց հետո միայն:

Այսպես, գրոյական միջօրեականից զատ ի հայտ է գալիս նաև նախահաշվարկային զուգահեռականի խնդիրը: Այս հարցում Պտղոմեոսն իր հաշվարկների հիմքում ունեցել է Մարինոս Տյուրոսցու՝ մոտ 100 թ. կատարած ուսումնասիրությամբ ներկայացված տվյալներից միայն Հռոդոս կղզու կորդինատները (մոտ 36°)՝ մնացածը համարելով իրական տարածությունները աղճատող¹: Նման պատկերացումները ցույց են տալիս, որ Պտղոմեոսը հասարակածը ոչ ճիշտ զուգահեռականի դիրքում է պատկերացրել, այսինքն չի իմացել իրական գրոյական զուգահեռականի դիրքը:

Աշխարհագրական կորդինատների տարբերակված արտահայտությունները և վերը նշված անհամապատասխանությունները հրապարակ են նետում այն հարցը, որ Պտղոմեոսի աշխատանքում կան քարտեզագրական պրոյեկցիայի համակարգի որոշակի առանձնահատկություններ: Իսկապես, Պտղոմեոսը առաջ է քաշում քարտեզագրական պրոյեկցիաների այլընտրանքային 2 համակարգ, որոնք նպատակ ունեն համալրել ճշգրտելու իր ատլասային աշխատանքը:

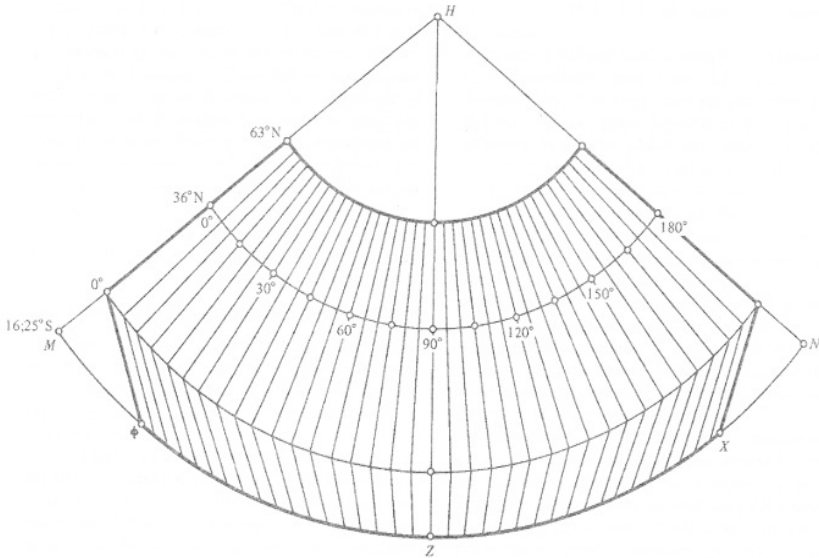
Պտղոմեոսի աշխատանքի ատլասային բնույթ ունենալու մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ հեղինակը, ընթերցողների դատին ներկայացնելով սեփական քարտեզները, տալիս է նաև կորդինատներ, որոնցով ընթերցողն ինքն էլ կարող է վերակազմել քարտեզը: Պտղոմեոսը դժգոհում է իր երկասիրության 1-ին գրքի 4-րդ գլխում, որ իրենից առաջ ստեղծագործած հեղինակներից միայն հույն աստ-

¹ Տե՛ս **Berggren J., Jones Al.**, Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters, Princeton, Princeton University Press, 2000: **Toomer G.**, էջ 198:

ղագետ, աշխարհագետ և մաթեմատիկոս Յուլյարթոնս (Զ. ա. մոտ 190-120 թթ.) Է ներկայացրել մի քանի քաղաքների աշխարհագրական լայնությունները: Այս ամենը վկայում է, որ նա ոչ թե ինդիդ ուներ՝ հեղինակելու պատմանկարագրական բնույթի աշխատություն, ինչպիսիք, ըստ Էուբյան, քիչ չէին, այլ կազմելու ատլասային աշխատանք՝ օգտագործելով մաթեմատիկայից, աշխարհագրությունից և աստղագիտությունից ունեցած փայլուն գիտելիքները:

Առաջին համակարգում (տե՛ս գծապատկեր 1)¹ աշխարհագրական լայնությունները ներկայանում են որպես H կենտրոն ունեցող շրջանագծի շառավիղներ: Այստեղ զուգահեռականներն ու միջօրեականները միևնույն հեռավորությունն ունեն միմյանցից Յոռոդոս կղզու զուգահեռականում, 63° զուգահեռականում և հասարակածում: Այս պայմաններն ապահովում են պրոյեկցիայի որոշակիությունը՝ համաձայն կոնի հատույթի օրինաչափությունների, որոնք, սակայն, չեն գործում հարավային լայնությունների պարագայում²:

Գծապատկեր 1

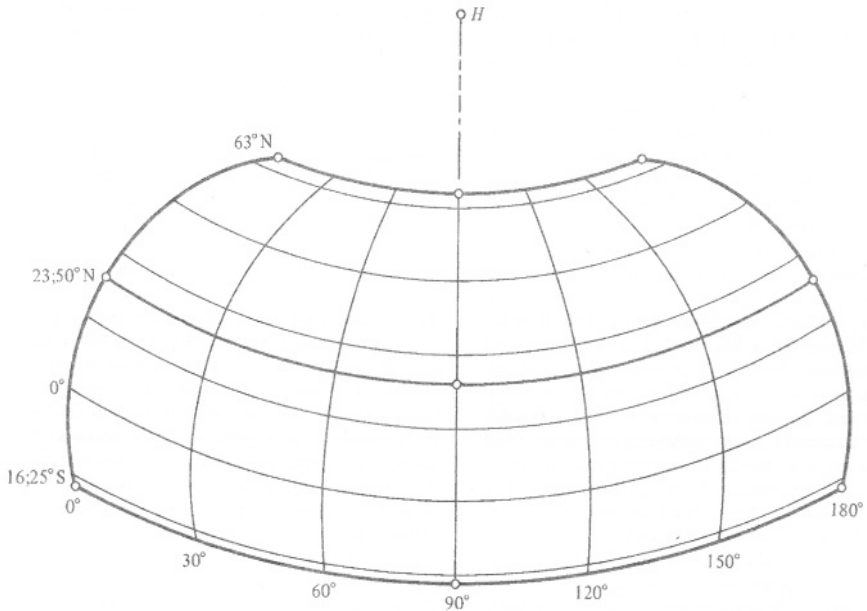

¹ Ըստ Ջ. Թոմերի վերակազմության:

² Տե՛ս Toomer G., էջ 200:

Երկրորդ համակարգում (տե՛ս գծապատկեր 2)¹ Պոդոլմեոսի նպատակն է եղել ներդնել գլոբուսի ստեղծման համար անհրաժեշտ պրոյեկցիա: Այստեղ ևս գործ ունենք «ուղղորդիչ» 3 զուգահեռականների հետ՝ հս. լ. 63°, հս. լ. 23°30' և հվ. լ. 16°15': Սա, ըստ Էուլթյան, շատ լուրջ քայլ էր քարտեզագրության ասպարեզում, քանի որ սրանով ևս մեկ քայլ էր կատարվում կոնի հատույթի ճշգրտությամբ քարտեզագրական պրոյեկցիայի ստեղծման ուղղությամբ²: Միայն շուրջ 1400 տարի անց՝ 16-րդ դ., Բերնարդուս Սիլվանուսի, ապա Յոնտերի կողմից քայլեր ձեռնարկվեցին նմանօրինակ պրոյեկցիայի կատարելագործման ու գործարկման ուղղությամբ, իսկ 18-րդ դ. Փրանսիացի քարտեզագիր Ռիգոբերտ Բոննեի կողմից կատարելագործվելուց հետո նման մեթոդով պրոյեկցիան ստացավ «Բոննեի պրոյեկցիա» (տե՛ս գծապատկեր 3) անվանումը³:

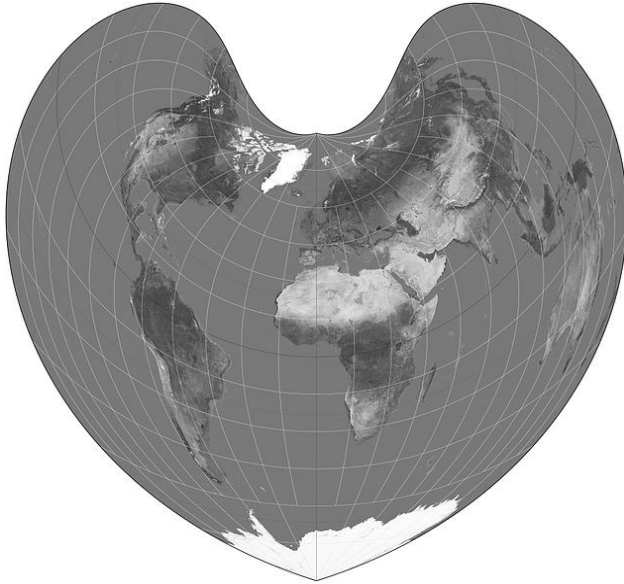
Գծապատկեր 2

¹ Ըստ Ջ. Թոմերի վերակազմության:

² Տե՛ս Toomer G., էջ 200:

³ Տե՛ս Snyder J., Map Projections – A Working Manual, Washington, 1987, էջ 138-140:

Որքան էլ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկասիրության մեջ առաջընթաց քայլեր ենք արձանագրում քարտեզագրության զարգացման բնագավառում, այնուհանդերձ պարտավոր ենք նկատել մի քանի կարևոր հանգամանքներ.

1. Պտղոմեոսի պատկերացմամբ Երկիրն ավելի փոքր է, քան իրականում: Այստեղ հասարակածը հաշվված է շուրջ 33 300 կմ իրական 40 076 կմ-ի փոխարեն:
2. Աշխարհագրական երկայնությունների քանակը Օյկումենում մեկով ավելի է: Հստակ քանակը կարելի էր որոշել համաժամանակյա գրառված՝ Արեգակի կամ Լուսնի խավարումների միջոցով: Նման գրառումներից միայն մեկն է հայտնի եղել Պտղոմեոսին՝ Ք. ա. 331 թ. սեպտեմբերի 20-ին Արբելայում և Կարթագենում գրառված լուսնի խավարումը: Սակայն Նորոյա աստղագիտական հաշվարկները ցույց են տալիս, որ Արբելայի գրառումը սխալ է եղել, և Պտղոմեոսը երկու բնակավայրերի միջև ժամերի տարբերությունը երկուսի փոխարեն երեք է գրանցել: Այս սխալ հաշվարկի հի-

ման վրա էլ նա կառուցել է ամբողջ աշխատանքը՝ թույլ տալով Միջերկրածովյան ավազանը մեկ ժամային գոտով (Ջ. Թումերը նշում է 20°-ով, սակայն իրականում ժամային գոտու հաշվարկով՝ 15°-ով) ընդարձակել¹: Արդյունքում Միջերկրական ծովը 42°-ի փոխարեն պտղոմետոյան հաշվարկներում դարձել է 57°: Նույն կերպ Ասիան իրական չափերից շուրջ 50°-ով ավելի ընդարձակ է դարձել, և Ասիայի արևելյան ու Եվրոպայի արևմտյան ափերը միմյանց շատ մոտ են ստացվել²: Նման ձևով էլ 15-րդ դ. հրատարակվող քարտեզներում պատկերվել է աշխարհի քարտեզը, և դրանով ոգեշնչված՝ ծնվել են Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների գաղափարահիմքերը: Այս քարտեզում բացակայել է Ամերիկա աշխարհամասը: Յենց այսօրինակ քարտեզագրումներն են հիմք հանդիսացել Զրիստափոր Կոլումբոսի այն մտահղացման համար, թե Եվրոպային շատ մոտ գտնվում են Ասիայի ափերը, և կարելի է հեշտությամբ հասնել Ասիայի արևելյան ափերին՝ նավարկելով Արևմտյան Եվրոպայից դեպի արևմուտք, հետևապես՝ արևելք:

3. Աշխատանքի այն հատվածները, որոնք չեն վերաբերում Յռոմեական կայսրությանը, պարունակում են մասամբ ճշգրիտ տեղեկություններ: Այստեղ, ի վերջո, զգացվում է այն հանգամանքը, որ հեղինակը ամենայն հավանականությամբ չի եղել իր նկարագրած վայրերի մի մասում և չունի ամբողջական տեղեկություններ:
4. «Աշխարհագրության» մեզ հասած հնագույն ձեռագիրը թվագրված է 13-րդ դարով³: Սա նշանակում է, որ երկուսն կարող են լինել ընդմիջարկություններ և

¹ Տե՛ս Toomer G., էջ 200:

² Տե՛ս Lechthaler M., էջ 159:

³ Տե՛ս Kleineberg A., Marx Ch., Lelgemann D., Europa in der Geographie des Ptolemaios. Die Entschlüsselung des „Atlas Oikumene“: Zwischen Orkney, Gibraltar und den Dinariden, Darmstadt, 2010:

հետագա խմբագրություններ, որոնք բխել են տվյալ ժամանակաշրջանի իրողություններից:

Մեր կողմից առանձնացված այս չորս դիտարկումները մեզ ստիպում են վերանայել Տրապիզոն և Տոսպիտիս քաղաքների առնչությամբ մեր եզրահանգումները¹, որոնք այդ պահին հիմնավորված էին լոկ պատմահամեմատական մեթոդով: Այժմ, հաշվի առնելով վերը կատարված երկրաչափական և աստղագիտական դիտարկումները, պետք է փաստենք, որ $43^{\circ}50'$ կոորդինատի դեպքում գործ ունենք ոչ թե աշխարհագրական երկայնության, այլ լայնության հետ, ինչը լիովին փոխում է մեր հաշվարկները: Տրապիզոնի աշխարհագրական իրական լայնությունը 41° է, ուստի, Պտղոմեոսի հաղորդած տվյալների համեմատությամբ, տարբերությունը այնքան էլ մեծ չէ՝ $2^{\circ}50'$, ինչը որոշ չափով տեղավորվում է Պտղոմեոսի այն պատկերացումների մեջ, որ հասարակածը իրական չափերից փոքր է:

Ինչ վերաբերում է աշխարհագրական երկայնությունների և դրանց ճշգրտման հետ սերտորեն կապված Օրինյալ կղզիների տեղորոշման խնդրին, ապա անհրաժեշտ է վերադառնալ այն տեսակետին, որ տվյալ պարագայում խոսքը, այնուամենայնիվ, Կանարյան կղզիների մասին է: Այստեղ պետք է միմյանց հետ համադրել Միջերկրական ծովի «լայնացման» կապակցությամբ մեր ստացած աստիճանների թիվը և Կանարյան կղզիների աշխարհագրական երկայնությունը: Վերջինս ներկայացնելիս հարց է առաջանում՝ օգտագործել կղզիների արևմտյան կամ արևելյան ծայրամասի, թե կենտրոնական մասի տվյալները: Հետևելով երկու տեղ գտած օրինաչափությանը՝ անհրաժեշտ է մեր հաշվարկի ժամանակ օգտագործել կղզեխմբի կենտրոնով անցնող միջօրեականը՝ $15^{\circ}40'$ -ը, որին պետք է գումարել մինչ Մեծ Հայքի տարածքը Կանարյան կղզիներից դեպի արևելք հանդիպող կոորդինատային անճշտությունը՝ 15° -ը, և ստանում ենք $30^{\circ}40'$: Սա, փաստորեն, Պտղոմեոսի «գրոյական միջօրեականից» Տրապիզոնի հեռավորությունն է: Հաշվի առնելով այն, որ քաղաքի աշխարհագրական երկայնությունը ըստ Պտղոմեոսի $70^{\circ}50'$ է, պետք է այս թվից հանենք $30^{\circ}40'$ -ը, որպեսզի ստանանք Տրապիզոնի հեռավորությունը

¹ Տե՛ս սույն աշխատանքը, էջ 234:

գրինվիչյան միջօրեականից: Ի վերջո, ստանում ենք $40^{\circ}10'$ թիվը, որը գրեթե Տրապիզոնի աշխարհագրական իրական երկայնության ($39^{\circ}44'$) ցուցանիշն է՝ նշելով ընդամենը $24'$ րոպե անճշտություն:

Փաստորեն, կոնկրետ օրինակի միջոցով մենք ցույց տվեցինք, որ Կանարյան կղզիները Պտղոմեոսի գրոյական միջօրեականն են, որ ավելի կարևոր է Պտղոմեոսի հաղորդած աշխարհագրական կորոդինատները ըստ էության մտացածին չեն, այլ իրական հաշվարկների վրա են հիմնված: Իհարկե, հենց մեր օրինակում էլ առկա էր փոքրիկ շեղում իրական կորոդինատներից, սակայն դա տվյալ ժամանակաշրջանի աստղագիտական թերի պատկերացումների արդյունք էր:

Այսպիսով, իր որոշ բացթողումներով և թերություններով հանդերձ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկը կարևոր սկզբնաղբյուր է Հին աշխարհի, այդ թվում՝ Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրման համար: Աշխարհագրական օբյեկտների կորոդինատներին մեր մատնանշած հաշվարկային մոտեցման պարագայում զգալի հնարավորություններ են ստեղծվում հետագա ուսումնասիրությունների համար:

Проблема географических координатов в «Географии» Клавдия Птолемея, - «География» Клавдия Птолемея является важным источником для исследования политической карты мира в середине II в. н. э.. Долгое время исследователи считали, что географические координаты, представленные Птолемеем, никак не совпадают с реальными координатами. Наше исследование показало, что они очень близки к настоящим координатам, если нулевым считается не гринвичский, а “канарский” меридиан (который считался нулевым в Древнем Мире).

The Problem of Geographic Coordinates in Claudius Ptolemy’s “Geography”, - Claudius Ptolemy’s “Geography” is an important source for the research on the political map of the world in the middle of the 2nd century A.D. Recently researchers have been thinking that Ptolemy’s geographic coordinates do not match with the real ones. However, our research shows that Ptolemy’s coordinates are too close to the real ones when we consider the Canary meridian (as it was considered in the Ancient World) as the zero degree instead of the Greenwich.

ՎԵՐՁԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

ՍԱՐԴՈՒ ԱՍՏՎԱԾԱՊԱՐԳԵՎ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

Գաղտնիք չէ, որ մարդկային գործունեության ցանկացած հարցում առաջնային դերակատարություն ունի գիտակցությունը, որը, իհարկե, բխում է բանականությունից: Մարդն իրեն տրված բանականությամբ օժտված է կատարյալ ազատությամբ, որն աստվածաբաններն անվանում են աստվածապարզև ազատություն:

Ազատություն ասելով՝ իրավաբանները հասկանում են օրենքների շրջանակում մարդու գործողությունների լիակատարության հնարավորություն, մինչդեռ փիլիսոփայական որոշ տեսությունների համաձայն «ազատություն» բառը կարող է ըմբռնվել՝ որպես սանձազերծվածություն, այսինքն՝ գործողությունների ազատություն առանց սահմանափակումների: Այս ընկալումների տարբերությունները հըստակորեն երևում են մարդ-շրջակա միջավայր հարաբերություններում, ուստի անհրաժեշտ է հասկանալ, թե, վերջին հաշվով, ինչպես հասկանանք ազատություն ասվածը:

Հայացք գցելով պատմական անցյալին՝ մենք տեսնում ենք, որ վաղուցվեթ ազատության ըմբռնումը գիտակցվել է՝ որպես հնարավորությունների ամբողջական օգտագործում: Բավական է նշել, որ էթնիկական հանրությունների մեծ մասը դարեր շարունակ զարգացրել է սեփական տնտեսությունը, մասնավորապես՝ գյուղատնտեսությունը, էքստենսիվ եղանակով, ինչը լիովին ենթադրում է հնարավորությունների օգտագործում սպառման ասպարեզում, մինչդեռ նույն բանական ազատությունը կարելի էր օգտագործել ինտենսիվ զարգացման ուղղությամբ, ինչի առաջին փորձերը կատարեցին Միջագետքյան քաղաք-պետությունների ու Վաղեգիպտական թագավորության բնակիչները, որոնք, առանց վնաս հասցնելու շրջակա միջավայրին, սահմանափակ տարածք ընդգրկող տարածքներում ծավալում էին իրենց տնտեսական գործունեությունը:

Հնարավորությունների ամբողջական օգտագործելիության դրույթի նորագույն օրինակ է միջուկային, քիմիական և կենսաբանական զենքերի գյուտը, ինչը, իրենից ներկայացնելով մարդկության ապագային սպառնացող մեծագույն չարիք, միևնույն ժամանակ բավականին լրջորեն ցույց է տալիս մարդկային ազատության անշեղության երեքունությունը:

Այսպիսով, մարդը շատ հաճախ չի կարողանում ընկալել սահմանն իրական ազատության և մոլորության միջև: Հենց այստեղ էլ մարդու գիտակցական ընկալելիությանն օգնության են հասնում կրոնները: Դեռևս անիմիստական պաշտամունքների (ոգեպաշտության) ժամանակաշրջանում շրջակա միջավայրը պատշաճորեն տեղ էր գտնում մարդու «վախ և հարգանք» ուղիղ համեմատական շղթայում:

Մարդը, օգտագործելով իր բանականությունը, դարերի ընթացքում քաղաքակրթական առաջընթաց էր ապրում, ինչի արդյունքը պետք է լիներ պաշտամունքային համակարգերի վերափոխումը և շրջակա միջավայրի պատվումը՝ հեթանոսական դիցարանում բնության ուժերի աստվածների ու աստվածությունների ի հայտ գալու ճանապարհով:

Այնուհանդերձ, մարդ-շրջակա միջավայր հարաբերությունների գիտակցականության բարձրակետը ժամանակակից աշխարհի էթնիկական հանրությունների ճնշող մեծամասնության համար սահմանվում է համաշխարհային կրոնների կողմից: Թե՛ քրիստոնեությունը, թե՛ մահմեդականությունը և թե՛ բուդդայականությունն իրենց հետևորդների համար հստակ սահմանաբաժանումներ են դնում շրջակա միջավայրի նկատմամբ վարվեցողության ազատության չափի մեջ:

Մեզ՝ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցու հետևորդներիս համար անչափ կարևոր են մարդ-շրջակա միջավայր հարաբերություններում քրիստոնեական ազատության ըմբռնման սահմանաբաժանումները, որոնցով էլ առաջնորդվել է հայ հասարակությունը իր պատմության միջնադարյան, նոր և, մասամբ՝ նորագույն ժամանակաշրջանում:

Այսպիսով, փորձենք տեսնել, թե ինչպես է քրիստոնեությունը տեսնում այս օրինաց կարգը մարդ-շրջակա միջավայր հարաբերություններում: Այս հարցում նախնառաջ ուշադրություն դարձնենք աշխարհի՝ Աստվածային արարչագործությանը: Չէ՞ որ մարդուն տրվում է լիակատար ազատություն:

Սակայն այստեղ կա մի հանգամանք. հենց սկզբից Աստված փորձեց ստուգել մարդու բարոյական ազատությունը և բարու մեջ հաստատուն լինելու համար մարդուն պատվիրեց չճաշակել բարու և չարի իմացության ծառից: Այստեղ մարդը կատարում է առաջին կործանարար քայլը՝ գործում է առաջին մեղքը, ինչը կարող ենք դիտարկել նաև՝ որպես Էկոլոգիական առաջին աղետ՝ զուտ հոգեբանական տեսանկյունից, քանի որ մարդ արարածը, չսահմանափակվելով իրեն տրված անսահմանափակ ազատությամբ, խախտեց միակ սահմանումը (այո՛, սահմանում, և ոչ թե սահմանափակում, քանի որ իրականում այդ ծառից պտղի ճաշակել կամ չճաշակելն ամենևին էլ չէր սահմանափակում մարդու ազատությունը, այլ ընդամենը՝ սահմանում էր նրա ազատությունների «օրենսգիրքը»), ինչը դարերի ընթացքում, և հատկապես՝ 20-21-րդ դարերում մարդկության ապագայի դիմախելման ճանապարհ էր հարթում:

Այսպիսով, քրիստոնեությունը կատարում է կարևորագույն գործը Էկոլոգիական աղետները չեզոքացնելու հարցում՝ ոչ թե վերացնելով հետևանքները, այլ գիտակցական բանականության շնորհիվ կանխելով Էկոլոգիական ճգնաժամի դրսևորումները:

Արարչագործությունից զատ՝ փորձենք դիտարկել նաև նորկտակարանյան մի օրինակ, որտեղ Հիսուս Քրիստոսն ինքը ցույց է տալիս սահմանումը մարդու և շրջակա միջավայրի փոխհարաբերություններում: Խոսքը, իհարկե, «Տասը մնասներ»-ի առակի (Ղուկ. 19: 11-27) մասին է, որտեղ ասվում է, որ մարդն Աստծուց իշխանություն է ստացել բնության վրա՝ ոչ միայն այն պահպանելու և անաղարտ տեսքով Աստծուն վերադարձնելու, այլ նաև այն բարձրացնելու, այսինքն՝ սրբացնելու, պայծառացնելու և Աստծու մեջ հաստատելու համար (տե՛ս Տ. Մինաս քին. Մարտիրոսյան, Կ. Գրիգորյան, Ալ. Եսայան, Բնապահպանություն և աստվածաբանություն, Վաղ., 2007):

Այսպիսով, մարդու՝ բնության զարդը լինելու քրիստոնեական հաստատումը ոչ թե շրջակա միջավայրի նկատմամբ զուտ գերիշխող դիրք ունենալու մտադրությունների արտահայտությունն է, այլ աստվածապարզև ազատության շնորհիվ շրջակա միջավայրի պահպանման ու բարելավման գիտակցումը և մեխանիզմների ստեղծումն ու կիրառումն է:

Մարդու աստվածապարզև ազատության հարցի առնչությամբ, որպես ամփոփում, մտաբերեցինք հաճախ հնչող մի բարդագույն հարց՝ ինչու էին կաթոլիկ հոգևորականները հետապնդում, պատժում և անգամ այրում ուշ միջնադարում գիտական հայտնագործություններով հանդես եկող գիտնականներին:

Երկար տարիներ դասագրքերում տեղ գտնող այն ձևակերպումը, թե կաթոլիկ հոգևորականները խավարամիտ էին, և այդ պատճառով էին հետապնդում գյուտարար գիտնականներին, մեր օրերում ամենևին էլ համոզիչ չէ: Իհարկե, այս հրահրիչ հարցն ստիպում է մտածել, որ գուցեև իսկապես այդ գյուտերը կաթոլիկ հոգևորականների համար իրականում ոչ թե գյուտեր, այլ սրբազան գաղտնիքներ էին:

Ծայրահեղ դեպքում կարելի է խորհել, որ, փաստորեն, գուցե այդպես նրանք ցանկանում էին փրկել հասարակությանը հախուռն զարգացումից և ներկայիս Էկոլոգիական աղետալի ճգնաժամից՝ դարերի խորքից հասկանալով այդ գյուտերի նաև բացասական հետևանքները, քանի որ սանձազերծ ազատությամբ օժտված մարդ արարածը, սահմանումներ չճանաչելով իր ազատությունների մեջ, ցանկացած ամենադրական գիտական հայտնագործության համար զրտնում է նաև բացասական կիրառություն (օրինակ՝ միջուկային էներգետիկա → միջուկային զենք):

Եկե՛ք պարզապես խորհենք այս ուղղությամբ, և վերստին արժևորենք քրիստոնեական արժեհամակարգի՝ մարդ-շրջակա միջավայր հավասարակշռված հարաբերությունների բաղկացյալի կատարելությունը, որը կօգնի մեզ մշտապես արթուն լինել մեր բանականության մեջ:

«Քրիստոնյա Չայաստան», 2011, թ. 5, էջ 7

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Չեղինակի կողմից6

ԲԱԺԻՆ Ա

Չայաստանի պատմական ժողովրդագրություն7

Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան տերության
առաջացումն ու հզորացումը. ժողովրդագրական
գործընթացների ազդեցությունը 17-րդ դարի հայ
ազատագրական մտքի վրա.....9

Չակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Չայոց» երկը՝
պատմաաշխարհագրական հետազոտությունների
սկզբնաղբյուր (ժողովրդագրական և վարչաքաղաքական
ուսումնասիրություն)..... 34

Սիմեոն Երևանցու «Զամբռ» երկի աղբյուրագիտական
արժեքը Չայաստանի պատմական
Էթնոժողովրդագրության համար..... 60

Արևելյան Չայաստանում 1828-1830 թթ.
հայ բնակչության էթնիկական գերակշռության
վերականգնման խնդրի շուրջ 70

Կարսի մարզի տարածքի բնակչությունը Ռուսական
կայսրության տիրապետության հաստատման
նախօրյակին (1830-1877 թթ.)..... 93

Восточно-славянское население Карсской
области в 1877-1918 гг 104

Կարսի մարզի հույն բնակչությունը 1880-1917 թթ 108

Վանի նահանգի բնակչությունը Չայոց
ցեղասպանության նախօրյակին..... 114

Երևանի բնակչության թվաքանակի
փոփոխությունը 20-րդ դարում 126

ԲԱԺԻՆ Բ

Արդի ժողովրդագրական գործընթացներ..... 133

Ժողովրդագրական գործընթացները Երևանում
21-րդ դարասկզբին (2001-2011 թթ.)..... 135

«Ժողովրդագրական ճմեռը»
Եվրոպական պետություններում
արդի ժամանակաշրջանում (20-րդ դ. վերջ - 2011 թ.)..... 146

ԲԱԺԻՆ Գ

Հայ սիյունների պատմություն և աշխարհագրություն..... 157

Ազգային ինքնագիտակցության մարտահրավերները
Հայ սիյուններում..... 159

Հայ-իրանական բարեկամության մշակութային
խաչմերուկը՝ Նոր Ջուղա 171

Ավստրալիայի հայ համայնքը..... 178

Հայկական համայնքները Միջին Ասիայում
և Ղազախստանում..... 183

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Personalia (Պատմական անհատներ)..... 193

Անհայտ հայտնին՝ Փավստոս Բուզանդի
«Պատմութիւն Հայոց» երկը..... 195

Հակոբ Կարնեցու կենսագրության և մատենագրական
ժառանգության որոշ խնդիրների շուրջ..... 207

Արամ Մանուկյանը՝ Վանի նահանգապետ..... 215

Վազգեն Ա-ի դերը Արցախյան շարժման մեջ 220

Աշխարհագրական կոորդինատների հիմնախնդիրը
Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում..... 226

Վերջաբանի փոխարեն.

Մարդու աստվածապարզ և ազատությունը
և շրջակա միջավայրը 242

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

**ՊԱՏՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՄՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴԿԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

1

Կազմող՝

Տ. Աբրահամ քին. Մալխասյան

Խմբագիր՝

Լենա Ասրյան

Սրբագրիչ՝

Արմեն Մալխասյան

Համակարգչային շարվածքը՝

Միքայել Մալխասյանի

Տպագրված է Time to Print օպերատիվ տպագրությունների սրահում
ք. Երևան, Խանջյան 15/55

Չափը՝ 60x84¹/₁₆: Ծավալը՝ 15,5 մամուլ:
Տպաքանակը՝ 100 օրինակ:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալ. Մանուկյան 1

ՎՐԱՏԱՐԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2015